

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İLKÖĞRETİM ÇAĞI
ÇOCUK RESİMLERİNDE
CENNET VE CEHENNEM TASAVVURU**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
Hatice Sümeyye ULCAY**

**Enstitü Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı : Din Psikolojisi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. A. Vahit İMAMOĞLU

TEMMUZ- 2011

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLKÖĞRETİM ÇAĞI
ÇOCUK RESİMLERİNDE
CENNET VE CEHENNEM TASAVVURU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice Sümeyye ULÇAY

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Din Psikolojisi

Bu tez 11/07/2011 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Recep KAYMAKÇAN Dos. Dr. Abdülvehit İsmoğlu Yrd. Doç. Dr. Salim YILMAZ

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Hatice Sümeyye ULCAY

11.07.2011

ÖNSÖZ

Çocuğun kavramlara ilişkin bilgi düzeyini ölçmeye, iç gizilleri hakkında bilgi edinmeye yönelik testler tüm dünyada kullanılan verimli tekniklerdir. Ülkemizde ise çeşitli alanlarda uygun testlerin yetersizliği ve yaygınlaştırılmaması önemli bir sorun olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak, yazılı ve sözlü olarak kendisini doğru ve iyi ifade edemeyen 7-14 yaş aralığındaki çocuklarla çalışma yapmak isteyen araştırmacılar ve yetkililer (öğretmen, uzman, vb.) önemli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu bağlamda, araştırmada çocuğun bilişsel gelişiminin bir parçası olan temel kavramlara ilişkin bilgi düzeyini ölçmede, alanda çalışan araştırmacı ve yetkililere rehberlik etme konusunda katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Öncelikle araştırmanın hazırlık aşamasında, geçerliliği ve güvenilirliği artırmak amacıyla; çocuklarla resim çizme ve mülakat etme yöntemi deneyimim konusunda tecrübe kazanmamı sağlayan Özel Asfa İlköğretim Okul'u ve bu okul bünyesindeki tüm uzman kadroya teşekkür ediyorum.

Mülakatlarda ve resim çizdirme test yöntemlerini nasıl uygulayacağım konusunda bilgileriyle bana yön veren Psikolog Betül KARAPINAR' a, çalışma süresince destek ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. A.Vahit İMAMOĞLU ve değerli hocalarım Prof. Dr. Ali KÖSE ve Prof. Dr. Recep KAYMAKCAN'a teşekkür ediyorum. Ayrıca maddi ve manevi katkılarından ötürü TÜBİTAK'a, araştırmayı yapmam konusunda teşvik eden ve yardımcı olan Erenler İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim.

Hatice Sümeyye ULCAY

11.07.2011

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: TEORİK ÇERÇEVE	9
1.1. Kavramsal Çerçeve.....	9
1.1.1. Korku	10
1.1.2. Ölüm.....	11
1.1.3. Ahiret.....	16
1.1.4. Cennet.....	17
1.1.5. Cehennem	18
1.2. 7-14 Yaş Çocukların Psiko-Sosyal Özellikleri	19
1.2.1. Okul Çağı	20
1.2.2. Erinlik Çağı.....	21
1.3. Çocukların Bilişsel ve Duygusal Gelişimi	23
1.3.1. Piaget'e Göre Bilişsel Gelişim Dönemleri.....	25
1.3.2. Çocuklardaki Duygusal Gelişim	30
1.3.3. Dini Duygu Gelişiminin Dini Şuura Etkisi	31
1.4. Çocuklardaki Ahlaki Gelişim.....	33
1.4.1. Çocukta Ahlaki Gelişim Kavramları.....	33
1.4.2. Piaget'in Ahlaki Gelişim Teorisi	34
1.4.3. Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Teorisi.....	35
1.5. Çocukta Dini Gelişim.....	38
1.5.1. Goldman'in Dini Düşünce Gelişim Evreleri.....	38
1.5.2. Oser'de Dini Düşüncenin Gelişim Evreleri.....	43
BÖLÜM 2: ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLARI.....	46
2.1. Çocuk Resminin Gelişim Aşamaları.....	46
2.1.1. Çocukta Resme Olan İlginin Doğuşu.....	46

2.1.2. Çocuklarda Resim Anlayışının Gelişim Aşamaları	49
2.1.2.1. Çocuk Resimlerinde Renklerin Taşdığı Anlam.....	56
2.1.2.2. Çocuk Resimlerinde Mekânın Taşdığı Anlam.....	56
2.2. İlkokul Çağı Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru	57
2.2.1. Cinsiyete Göre Cennet Tasavvuru	59
2.2.2. Yaşa Göre Cennet Tasavvuru	68
2.2.3. Cinsiyete Göre Cehennem Tasavvuru	77
2.2.4. Yaşa Göre Cehennem Tasavvuru.....	82
2.2.5. Cehennem Çizimlerinde Mizahî Anlatım.....	88
2.2.6. Çocuğun Kişiliği ve Cennet-Cehennem Tasviri.....	93
2.2.6.1. Çocuk Resimlerinde İçe Dönük Kişilik.....	93
2.2.6.2. Çocuk Resimlerinde Dışa Dönük Kişilik.....	95
2.2.6.3. Hiperaktif Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasviri.....	97
2.2.7. Sosyal İçerikli Cennet-Cehennem Tasavvurları.....	100
2.2.7.1. Aile Yapısını Yansıtan Çocuk Resimleri.....	100
2.2.7.2. Yardımlaşmanın Görüldüğü Çocuk Resimleri.....	104
2.2.7.3. Kıskançlığın Etkisiyle Çizilen Çocuk Resimleri.....	106
2.2.8. Çocuk Resimlerinde İbadetle İlgili Cennet-Cehennem Tasavvurları	109
2.2.9. Cennet ve Cehennem Tasvirlerinde Allah ve Peygamber	112
2.2.10. Cennet ve Cehennem Tasavvurunu Etkileyen Diğer Faktörler	115
2.2.10.1. Televizyonun Etkisini Gösteren Çocuk Resimleri.....	115
2.2.10.2. İnternetin ve Dergilerin Etkisini Gösteren Çocuk Resimleri.....	120
2.2.10.3. Öğretmenin Etkisini İfade Eden Çocuk Resimleri.....	122
2.3. Genel Değerlendirme.....	124
SONUÇ.....	127
KAYNAKLAR	132
ÖZGEÇMİŞ	140

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: bakınız.
B.L.	: Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi
C	: cilt
Çev	: çeviri
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
K	: kız öğrenci
E	: erkek öğrenci
Enst.	: Enstitüsü
Fak.	: Fakültesi
S	: sınıf
s.	: sayfa
Ünv	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
vs.	:ve saire
Yay.	:Yayınları

Tezin Başlığı: İlköğretim Çağı Çocuk Resimlerinde Cennet ve Cehennem Tasavvuru	
Tezin Yazarı: Hatice Sümeyye ULCAY	Danışman: Doç. Dr. A. Vahit İMAMOĞLU
Kabul Tarihi: 11 Temmuz 2011	Sayfa Sayısı: v (ön kısım) + 140(tez)
Anabilimdalı: Felsefe ve Din Bilimleri	Bilimdalı: Din Psikolojisi
<p>Din psikolojisi alanında gerek dini tasavvur gelişimine etki eden ruhsal kökenli faktörlerin psikolojik alt yapısı gerekse kullanım itibariyle farklılık arz eden resim teknikleri ile ilgili literatürde yeterince bilgi bulunmaması ve araştırmaların yeterli düzeyde olmaması sebebiyle araştırmamız bu alana yönelik olmuştur. Bu sebeple araştırmadaki gayelerimizden bir tanesi din psikolojisi alanında henüz yeni bir yöntem olan resim yorumlama tekniğinin kullanımı ile çocuklarda cennet ve cehennem tasavvurunun çocuğun iç dünyasındaki giziller ile dış dünyasındaki olgulara bakışını değerlendirebilmektir.</p> <p>Araştırmanın evrenini 2010-2011 öğretim yılında Sakarya iline bağlı ilköğretim okullarında okuyan öğrenciler oluşturmaktadır. Örneklemi ise Sakarya İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı üçü devlet, ikisi özel okul olmak üzere toplam beş ilköğretim okulunda eğitim ve öğretim gören toplam 500 öğrenci oluşturmaktadır.</p> <p>Bu çalışmanın en temel araştırma problemi, çocukların cennet ve cehennem çizimleri ile bilişsel gelişimleri arasındaki ilişkinin boyutudur. Bunun yanında çizimlerde en çok ağırlık verilen öğeler ve bunların taşıdıkları manalar dikkate alınırken, cennet ve cehennem çizimlerine etki eden faktörler tespit edilmeye çalışılmıştır.</p> <p>Bu bağlamda çalışmada öncelikli olarak kaynak tarama yöntemine başvurulmuştur. Projektif bir teknik kullanılarak çocuklardan cennet ve cehennem resmi yapmaları istendikten sonra resim çizim aşamalarında çocuklar gözlemlenmiştir. Biten resimler niteliklerine göre seçildikten sonra çocuklarla mülakatlar yapılmış ve sınıf öğretmenleri ile gerektiğinde aileleriyle görüşülüp bilgi alınmıştır. Son olarak çizimler resim analiz yöntemi ile değerlendirilmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Resim, Çocuk Psikolojisi, Cennet ve Cehennem	

Title of the Thesis: Heaven and Hell Interpretation in Elemenry School Level Children's Pictures	
Author: Hatice Sümeyye ULCA Y	Supervisor: Assoc. Prof. Dr. A. Vahit İMAMOĞLU
Date: 11 July 2011	Nu. of pages: v (Pre text)+ 140 (main body)
Department: Philosophy and Religious Sciences Subfield: Psychology of Religion	
<p>This study has been done on the area of religious psychology due to lack of review and research done in picture analysis on religious interpretation; because of emotional factors of psychological background which affects religious interpretation development and as it shows difference in drawing techniques per usage. Therefore one important aim of this study is to be able to evaluate the inner potentials of children as well as effects of outer events by a new method in religious psychology field, picture interpretation technique.</p> <p>Nature of this research is consisting of students from 2010-2011 education year calendar in the city of Sakarya. In more detail, this study involved total of 500 students from three public and two private elementary schools dependent to provincial directorate for national education in Sakarya, Turkey.</p> <p>Definition of the very basic problem of this research is the dimension of relationship between children's heaven and hell drawings and cognitional development. Factors affecting the heaven and hell drawings were obtained by considering the most important and valued elements of drawings and their meanings.</p> <p>First of all, literature was reviewed for sources of this type research done priorly. Heaven and hell pictures were asked to be drawn by elementary school students, and they were observed during various stages of this process; because drawings are more powerful than words in translating children's inner worlds and it is a very objective technique for exploring the religious interpretation development. Finalized pictures were classified according to their qualities and then selected students from drawn pictures were interviewed. Class teachers' or respective families' of these students were also interviewed if more information was necessary. Lastly, heaven and hell drawings were analyzed by drawing analysis method.</p>	
Key Words: Picture, Child Psychology, Heaven and Hell, Religios Picture İnterpretation,	

GİRİŞ

Birey, doğumu ile başladığı bu hayat serüveninde süreklilik arz eden eğitimi esnasında çoğu kez gelişimsel hayat zincirine tedricen bir ek daha yapar. Bazı psikologlara göre bu eğitim; belirlenmiş amaçlara göre insan davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkinlikler dizisi (Peker, 1998: 13), bazı psikologlara göre ise daha önceden belirlenmemiş fakat istendik değişimlerin tümüdür (Ertürk, 1997: 12).

Kişinin aldığı eğitim; duygu, düşünce ve davranışlarının şekillenmesinde kısaca kişiliğinin oluşmasında büyük bir öneme sahiptir. Bu sebeple bireyin almış olduğu bu sınırsız ve geniş boyutlu sürece, 'eğitim kavramına' birçok anlam yüklenmiş ve farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan dikkat çeken Binbaşıoğlu'nun, "özellikle içinde bulunulan toplumun olumlu değer yargılarını göz önünde bulundurup, kişinin doğuştan getirdiği yeti ve yeteneklerin bir bütün halinde geliştirilmesini amaçlayan, fiziksel ve toplumsal çevreye etkin bir uyum sağlayan, bilimsel ve ileriye yönelik davranış geliştirme" şeklindeki açıklamasıdır (Binbaşıoğlu, 1975:1-3). Kısaca bireyin, topluma karışarak 'normal bir insan' gibi yaşamasını sağlayacak uyum girişimidir.

Bu süreçte, birey çeşitli eğitim ve öğretimlerden geçerek çevresindekilere uyum sağlarken bir taraftan da kendisini her alanda geliştirmiş olur. Bireyin aldığı bu eğitim alanlarından bir tanesi de din eğitimi olup, bu eğitim ve öğretim ile bireyin dinin emrettiği davranışları yerine getirip, nehyettiklerinden uzak durmasını sağlayarak, kişiye olumlu yönde davranışlar kazandırmaktır. Bununla birlikte din eğitiminin amaçları arasında, toplumun sosyo-kültürel ekonomik yapısını dikkate alarak, gelişen yeni metot ve tekniklerden en iyi şekilde yararlanarak, insanların dinî ihtiyaçlarını tatmin etmenin, dinî problemlerini çözme ve onlara dinî bir kişilik kazandırmanın esaslarını belirlemeye çalışmak da yer alır (Peker, 1998: 14,15).

Din eğitiminin diğer bir amacı ise bireyin inanç gelişimine paralel olarak eğitilenin gelişim özelliklerini bilip, ona uygun eğitim planlaması yaparak bunları uygulamaya koymaktır. Bireyin bilişsel-zihinsel gelişim özellikleri ile dinî gelişim özellikleri bilinerek bireyde dinî kavramların nasıl geliştiğinin öğrenilmesi, din eğitiminde amaçlanan kazanımlara ulaşmada önemlidir.

Bu bakımdan çeşitli yollarla dini kavramları çevresinden işiterek, kelimelere anlam yüklemesi yapan çocukların yakın çevrelerinde konuşulan “dil” büyük bir önem arz etmektedir. Burada “dilden” kastedilen mana ailenin kültürel alt yapısını, yaşadığı çevreyi yansıtan ve çocuğun gelişimi hakkında bilgi seviyesini gösteren bir kavramdır. Özellikle “çocuğun ruhsal gelişimi dikkate alınarak” konuşulan dildir. Son zamanlarda birçok aile “çocukla sağlıklı iletişim kurma” hakkında özel eğitim almaktadır. Bu bağlamda çocukların zihinlerinde oluşacak yeni kavramların olumlu mana uyandıracak sözcüklerden seçilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Bu noktada araştırmanın konusu ile ilgili olarak kullanılan bazı örnek cümlelere yer verilmiştir. Bunlar çocukların yanında kullanılan ve çocuğun zihninde yeni çağrışımlarla cennet ve cehennem kavramının oluşumuna zemin hazırlarken olumlu ve olumsuz mânâ uyandırabilmektedir. Bu konuda örneğin vefat etmiş bir adamın arkasından konuşulan bazı ifadeler şunlardır: “Allah cezasını verdi”; “Allah yaksın seni emi”, “Ettiğini buldu” ya da “Cennetlik adamdı/kadıdı”; “Allah rahmet etsin”, “Mekânı cennet olsun”, “Nur içinde yatsın”, “Başınız sağ olsun”, “Allah sabır versin” dua cümlelerinde çocuk yeni kavramlarla karşılaşırken ölümden sonraki hayat, cennet-cehennem hakkında bilgi edinir ve okuldaki din dersleriyle, televizyonda seyrettiği film ve içinde cennet ve cehennem ile ilgili görsel temanın bulunduğu kitaplarla birlikte yeni dinî kavramlar öğrenmeye devam eder. Çocuklar karşılaştıkları bu yeni dinî kavramlar hakkında sorular sorup bazen doğru, bazen yetersiz, bazen de yanlış cevaplar alabilmektedir. Aldıkları bu cevaplar doğrultusunda sözcükleri anlamlandırmakta ve kavramları oluşturmaya başlamaktadır.

Çocuklar bu kavramları zihinlerinde oluştururken farklı öğrenim yöntemlerini kullanır özellikle de gözlem ve tanımlama yoluyla kavramları öğrenmeye çalışırlar. Bununla birlikte çocukların kavramları geç kazandıklarını fakat bu sözcükleri kullanarak yetişkinlerle çok erken yaşlarda iletişim kurdukları görülmektedir. Gerçek şudur ki çocuklar kavramların işlevsel eşdeğerlerini geliştirerek çevre ile uyum sağlamaktadırlar. Bu işleri yaparken de düşünce biçimleri yetişkinlerden farklılık arz etmektedir (Vygotsy, 1998: 87,88).

Hülasa çocuktaki dini gelişim düzeyine ve çocuğun ölümden sonraki hayata cennet ve cehennem tasavvuruna bakışını tahlil etmeyi hedeflemiştir. Gelişim her alanda farklılık

gösterip konu genişlediği için bu çalışmada cennet ve cehennem tasavvurunu dikkate alarak “çocuktaki duygusal ve dini gelişime” yer verilecektir. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli yerlerde çocukların zihinsel, bedensel, dini, ahlaki, cinsel vb. gelişimlerinden de bahsedilecektir.

Çalışmada kavramlar yalın bir anlatım tarzıyla aktarılmaya özen gösterilirken, konular görsel malzemelerle daha somut ve örneklerle daha zengin hale getirilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada öncelikle sık kullanılan kelimelerin ölüm, cennet, cehennem, ahiret manalarının ön plana alındığının anlaşılması için, kavramların kısaca tanımlanmasına başvurulmuştur.

Sonuç itibariyle hazırlanan bu tez iki bölümden oluşmaktadır. Bölüm 1’de kavramsal çerçeve ile birlikte çocuktaki bilişsel, duygusal, ahlaki ve dini gelişimine yer verilmiştir.

Bölüm 2’de ise çocuk resminin gelişim aşamaları üzerinde durulduktan sonra 7-14 yaşlarındaki çocuk resimlerinde, cennet ve cehennem tasavvuruna yer verilmiştir.

İkinci bölümde, çocukların ahiret hayatına bakışlarında hangi duyguların (sevgi mi, korku mu) ağır bastığı araştırılmıştır. Çocuklarda oluşan cennet ve cehennem kavramlarının oluşumu ve iç dünyalarındaki izleri somutlaştırarak resme aktarımları yorumlanmıştır. Çocuğun dünyasındaki cennetin mekânsal özellikleri, ahlaki öğelerin yer alıp almadığı ve dünya hayatı-cehennem hayatı ile benzerlikleri ve farklılıklarına değinilmiştir.

Bu bölümde, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilköğretim ve ortaöğretim okullarında okuyan öğrencilerin ahiret inancının resim analizi ile değerlendirilmesine ilişkin yapılan araştırmanın; evreni, problemi, amaçları, sınırlılıkları ve önemi açıklanmıştır.

Konunun Evreni ve Sınırları

Bu araştırmanın evreni 2010-2011 öğretim yılında, Türkiye’ de Sakarya İli’ndeki Özel Ufuk İlköğretim Okulu ve Özel Erenler Güneş İlköğretim Okulu, Erenler İlköğretim Okulu, Söğütlü İlköğretim Okulu ve Ali Dilmen İlköğretim Okulu olmak üzere toplam beş ilköğretim okuluna devam eden 500 yüz öğrenciyle sürdürülmüştür. Örneklemin belirlenmesinde evreni en iyi şekilde temsil etmesine dikkat edilmiş ve örneklemden hareketle evrene genelleme yapılması araştırma açısından uygun görülmüştür.

Örneklem belirlenirken öğrencilerin sosyo-ekonomik düzeyleri göz önüne alınmıştır. Araştırmaya ‘‘Resim Analizi’’ ile yaşının özellikleri, anne ve babasıyla beraber yaşayıp yaşamadığı ve herhangi bir fiziksel rahatsızlığının olup olmadığı dikkate alınmıştır.

Araştırmanın ilk aşamasında 7-14 yaş gurubundaki 500 çocuğa ‘‘öldükten sonra seni ve diğer insanları ne bekliyor, insanlara ne olacak?’’ vb. sorular yöneltilerek güdülenmeleri sağlanıp *ölümünden sonraki hayat* hakkında resim çizmeleri istenmiştir. Bu çalışmanın ardından resim analizine uygun görülmeyen resimler ayıklanmış ve resminin yorumlanacağı öğrencilerin; yaşadığı çevre, sosyoekonomik düzeyleri, çocuğun yakınlarından birinin ölümüne şahit olup olmadığı dikkate alınmıştır.

MEB’in izni ile uygun görülen sınıflardaki öğrencilere resimler çizdirilmiş ve öğrencilerin birbirlerinden etkilenmemeleri için belirli bir ders saatinde sınıf öğretmenlerinin kontrolünde bu çalışma yaptırılmıştır. Bir okulda aynı saat içerisinde karışıklık çıkmaması açısından bu çalışma yaptırıldığından biz sadece bir sınıfta eşlik edebildik. Ama gerektiğinde resimler yorumlanırken, çocukları ders saatlerinden alıkoyarak, eğitimlerinin aksamasına neden olmamak adına tenefüs saatlerinde ya da evi yakın öğrencilerle okul çıkışında mülakatlar yapılmıştır. Velisine ulaşabilen öğrencilerin aile yaşantıları, dine bakış açıları, çocuğun geçmişinde özel dini eğitim alıp almadığı öğrenilmiştir.

Araştırma belli bir zaman aralığında yapıldığından, zamanla deneklerin inanç, düşünce ve tutumlarının değişebileceği dikkate alınmıştır.

Bunun dışında, çocuklarca anlaşılan kavramların analizi, uygun öğretim şartları içerisindeki öğrenme kabiliyetlerini, tasviri değerlendirmeden kurallar koyan pedagojiye ulaşmanın kesin doğruya ulaştırmayacağına da farkında olarak araştırma yapılmıştır.

Ayrıca bu çalışmadaki bir diğer sınırlılık ise, çocuğu değerlendirmede resmin tek başına bir ölçüt olmamasıdır. Çocuğun yaptığı bir resimden hareketle çocuk hakkında kesin bir kanaate ulaşmak güçtür, hataya düşülebilir. Çocuğun iç dünyasını öğrenebilmek ve ölümden sonraki hayata bakışını tespit edebilmek için, öncelikli olarak birinci dereceden yakınları olan ailenin tutumlarının öğrenilmesi gerekir. Ailesinde kayıp var mı? varsa kaçınıcı dereceden yakını?, ne kadar etkilenmiş vb. bireyin zihinsel

gelişiminin dışındaki etkenler de araştırılmıştır. Kısacası çalışmada parçadan bütüne çıkarımlar yapılmıştır.

Resimlerin özellikleri açısından kolayca sınıflandırılmadığı ve yansıtmacı resim çalışmalarının çok yönlü olması, çocukların resimlerdeki hem bilişsel hem duygusal yanları ile ilgili çalışmaların sürdürülmesine rağmen resimle anlatımların amacı ve anlamı üzerine kesin bir fikir birliği oluşmamış olması ve içerikleri yorumlamada güvenilir tek bir yolun mevcut olmaması, bunun yanında resimle anlatımı analiz ederken indirgemeci, reçeteci ve ön yargısız bakılmasına dikkat edilmiştir.

Konunun Amacı ve Önemi

Dini kavram öğretiminde, aile ile okul, çocuğa bilgi aktarımı konusunda bilinçli davrandıkları gibi aynı zamanda bu konuda ortaklaşa bir yol izlemelidir. Zira cennet ve cehennem kavramlarının yaş seviyeleri, psiko-sosyal durum, zihinsel gelişim ile birlikte sevgi ve korku motiflerinin veriliş şekillerinden etkilenmektedir. Öğreticilerin bu konuda doğru bilgiyi elde etmelerine yardımcı olmak amacıyla çalışmaya başlanmıştır.

Bu sebeple araştırmada, cennet ve cehennem tasavvurlarının nasıl oluştuğundan ya da bu tasavvurların oluşmasına ve farklılaşmasına etki eden faktörlerden daha çok, örneklem grubunun bu konuda verdikleri cevaplardan ve ifadelerden hareketle cennet ve cehennem tasavvurları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda, resim yoluyla çocuğun kendisini yansıtarak tanıtmayı, ahiret inancına bakışı, iç dünyası ve yakın çevresiyle olan ilişkileri ve en önemlisi cennet ve cehennemin varlığını nasıl algıladığı hakkında bilgi edinmek ve bu bilgiyi değerlendirmek esas alınmıştır. Bu çalışmada resim faaliyeti, psiko-pedagojik ve sosyal bir yansıtma aracı olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Araştırmadaki bir başka amaç ise; çocuk resimlerdeki anlamların çeşitliliği resimleri farklı açılardan (gelişimsel, duygusal bedensel, dinsel vb.) açıklamaya ve bağlamsal etkilerini göstermeye çalışmaktır.

Bunun dışında, insan hayatını etkileyecek bazı ruhsal sıkıntıların kaynaklarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Örneğin, yetişkinlikte birçok bireyin başlıca ölümden korkması sonucu hayatla baş edememeleri, diğer bir ifadeyle ölüm korkusu neticesinde ortaya

çıkan anksiyeteleri ile cehennem algısı arasındaki ilişkinin resimler yoluyla aktarımı söz konusudur.

Bu bağlamda, çocukluk çağı baz alınmıştır. Çünkü yetişkinlerin ve çocukların ölümle başa çıkma mekânizmaları arasında fark görülmemektedir. Fakat çocukların ölüm hakkında ne düşündüğünü öğrenmek, yetişkinlere nazaran dil gelişimindeki yetersizlikten dolayı kolay olmamaktadır. Çalışmada bu sebeple, çocuklara onların duygu dünyalarını yansıtacak şekilde resimler çizdirilmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada öncelikle kaynak tarama yöntemiyle başlanıp, bu anlamda ilk olarak araştırma konusu ile ilgili “bilişsel ve duygusal, dini ve ahlaki gelişim, cennet ve cehennem kavramlarının gelişim özellikleri ile çocuk resimleriyle ilişkisi hakkında kaynaklar toplanmış, daha sonra toplanan bu bilgiler değerlendirilmiştir. Öncelikli olarak, elde ettiğimiz kaynaklarda yer alan konumuzla ilgili bilgiler fişlenerek kaydedilmiştir. Kaydedilen bu verilerin bilimsel geçerlik ve güvenilirlik kaidelerine uygun olması hususuna azami ölçüde dikkat edilmiş, verilerin kaydedilmesinin ardından bu veriler değerlendirilerek rapor haline getirilmiştir. Bu çalışmada başta din psikolojisi olmak üzere eğitim psikoloji, psikiyatri, gelişim psikolojisi, resim sanatı vb. birçok alandan yararlanılmıştır. Daha sonra kullanılabilir 213 resim arasından çocuğun kişiliğini, sosyal hayatını ve dini düşüncesini yansıtan resimler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Çalışmamızın ikinci etabında, çocuklara ahiret inancına dair ‘ölüm sonrası’ hakkında resim çizmeleri istenerek yansıtma yöntemi kullanılmıştır. Beş okuldan beş yüz öğrenciye cennet ve cehennem temalı 632 resim çizdirilmiştir. Çocuklardan 83’ü arkadaşının resmini kopya çekerken tespit edilip onların resimleri bulgulardan çıkartılmıştır. Bunun dışında resimlerden bir kısmı silik ve anlaşılır olmadığı için 213 tanesi kullanılabilir olarak tespit edilmiştir. Seçilen bu resimlerden birbirine benzerlik ve aynı temaların işlenmesini dikkate alarak cennet ve cehennem tasvirinde önemli farklılıkları içeren ve öğrencilerin bizzat kendi ifadeleriyle anlamlandırdıkları resimleri çalışmada asıl kaynak olarak tahlil edilmiştir.

Bu çalışmada kullanılan yansıtma (projeksiyon) yöntemi deyimi, bir çocuğun ya da yetişkin insanın, kendisini anlatmaksızın, eşyadan edindiği bilgiyi algılamasına, hayal, düşünce ve duygularını açıklamasına yardım eden birtakım inceleme ve araştırma yollarını kapsayan bir terimdir. Bu yöntemin temelinde şu varsayım yatar: bir insanın duyup gördükleri konusundaki yorumu, yalnız uyarımı veren nesnel durumun değil, aynı zamanda, kişinin özel durumunun etkisiyle biçimlenir (Jersild, 1976: 463). Aynı zamanda çocuk resmini kişilik ölçütü açısından değerlendirmek için kâğıdın neresini ve ne kadarını kullandığına, çizimlerde abartmaya gidip gitmediğine, yer-gök-dağ gibi sınırlamalar kullanıp kullanmadığına ve boyamada kullandığı renklere bakılır (Çankırılı, 2011: 145). Ayrıca resimler çocukların başkalarıyla olan ilişkileri yönünden de değerlendirilmiştir. Son olarak, resim analiz yöntemi olan ‘tutum ölçeği olarak’ değerlendirilmiş ve genelde çocuğun yaşadığı çevre özelde ailesi ile ilişkilerinden resme yansıyanlar incelenmiştir.

Bunun dışında, resim analizine uygun görülen çizimler tespit edildikten sonra çocuğun yansıtılmış tepkisi, sıkı bir gözlemler ve soruşturmaya aydınlanabilecek bir davranışının kökenlerini anlamamıza ve cennet-cehennem tasavvuruna dair ipuçları yakalamaya çalışılmıştır. Türkiye’de resim analizi hakkında yeterli sayıda eser mevcut olmadığı için bazı psikolog ve rehberlik uzmanlarının yorumlarından, Lowenfeld’in *Creative and Mental Growth*, Malchiodi’nin *Çocukların Resimlerini Anlamak* adlı çalışmaları ile yabancı kaynaklardan yararlanılmıştır. Yavuzer’in *Resimleriyle Çocuk* ve Keskin’in *Çöp Çocuk* adlı çalışmaları resim yorumlama tekniği hususunda yararlandığımız önemli Türkçe kaynaklardandır. 2011 yılında, Çankırılı’nın *Çocuk Resimlerinin Dili* adlı eserinin de tez çalışmamızın yazım aşamasında basılmış olması bize kolaylık sağlamıştır.

Bütün bu söylediklerimiz yerine getirilmeye çalışılırken “objektif” olmak, yani fikrin lehinde ve aleyhinde bir tutum içerisinde olmamaya, peşinen karar vermeden araştırma ve inceleme yapmanın vazgeçilmez bir şart olduğu unutulmamıştır. Objektif olmak, bir araştırma esnasında inançları, fikirleri bir tarafa bırakmak anlamına gelmez. Önemli olan, inceleme konusu ile ilgili bir takım inançlara sahip olmak değil, verileri düşünme ve tartışmayı söz konusu inançları haklı çıkaracak biçimde zorlamamaktır (Aydın, 1987: 3).

Bununla birlikte toplanan bilgilerin yorumlanmasında; tasviri ve analitik metot da diyebileceğimiz açıklama metodu kullanılmıştır. Bilindiği gibi bu metot, bütün şekilleri içinde dini yaşayışın ya da dini hayatın psikolojik tasvirini ve tahlilini yapmayı kendine esas görev saymaktadır (Yavuz, 1986: 162).

Araştırmanın Varsayım ve Problemi

- Temel eğitim çağındaki çocukların cennet ve cehennem tasavvuru gelişiminde cinsiyete ve yaşa göre farklılık vardır.
- Çocuklardaki cennet tasavvuru mekânsal özellikleri bakımından cehennem tasavvurundan daha gelişmiştir.
- Çocuklar, dinin olumlu telkinlerinin etkisiyle kendilerini cennette resmeder.
- Çocuklar, duygusal yaklaşım ve aidiyetleri gereği ailelerini cennette resmeder.
- Çocukların cennet ve cehennem çizimlerinde medyanın etkisi vardır.
- Araştırmanın problemleri: çocukların cennet ve cehennem çizimleri ile bilişsel gelişimleri arasındaki ilişki hangi düzeyde olduğu, projektif yansıtma yöntemi olarak kullanılan resmin, çocuklarda dindarlık ölçeği olarak kullanılabilirliği, çocukların gelişim seviyelerine göre resme yansıyan cennet ve cehennem tasavvurlarının nasıllığı, çocukların sevdikleri cennet ile sevmedikleri ve gitmek istemedikleri cehennemi resme nasıl yansıttığı, çocukların cennet ve cehennem çizimlerindeki en çok ağırlık verdikleri objelerin neler olduğu, araştırmamızın başlıca problemleri arasında yer almaktadır.

BÖLÜM 1: TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Kavramsal Çerçeve

Burada araştırmaya bir ön hazırlık olması açısından çalışmanın konusuna temel teşkil eden gelişim psikolojisi, ahiret ve ebedilik inancı, korku ve ölüm, cennet ve cehennem gibi kavramlar genel olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Gelişim Psikolojisi

Gelişim, büyümeden farklı olarak bireydeki değişikliklerin niceliği yanında, niteliğini de içermektedir. Gelişim birçok yapı ve fonksiyonları bütünleştiren, karmaşık bir olgu olup gelişimin her evresi kendinden bir sonraki evreyi etkileyebilmektedir (Yavuzer, 1982: 11). Gelişim psikolojisi birey ya da grupların bedensel, devinimsel, zihinsel, duygusal, cinsel ve toplumsal açıdan bebeklik, çocukluk, yeniyetmelik, yetişkinlik ve yaşlılık aşamalarında gösterdikleri davranış özelliklerini inceleyen psikoloji dalıdır (Bakırcıoğlu, 2006: 110).

Bu konuda Sigmund Freud, Erik Erikson ve Jean Piaget insan gelişimini evrelere ayırarak inceleyen en önemli evre kuramcılarıdır. Freud, her insanın oral, anal, fallik, latent ve genital olmak üzere bir dizi psikoseksüel evreden geçerek geliştiğini söylerken, Erikson psikanalitik geleneğe bağlılığını devam ettirerek, sekiz psikosoyal evreye böler. Bu şekilde Erikson'un kuramı, yaşam süresi boyunca yer alan sürekli bir kişilik gelişimi sürecinden söz ederek Freud'un kuramını aştığı söylenebilir. Bu konuda Piaget insan gelişiminin farklı bir boyutuna değinerek, büyümekte olan çocuğun içinde yaşadığı dünyaya nasıl uyum sağladığı sorununu; dört bilişsel gelişim evresi içinde ele alır (Onur, 1995: 36-42).

Yapılan bu vb. birçok araştırma sonucu belli gelişim dönemlerindeki çocuklarda ortak eğilim ve davranış kalıplarının bulunduğu ortaya konmuştur. Bu ortak yanların belirlenip çocuğun eğitiminde, bireysel farklılıklarının dikkate alınması ve eğitimcilerin bilinçli davranması çocuğun gelişim önemli psikolojik yararlar sağlamaktadır.

Bu araştırma sonuçlarından hareketle çocuklarda görülen korku kavramı açıklanmaya çalışılmıştır.

1.1.1. Korku

Görünen ya da görünmeyen tehlikeler karşısında bireyin gösterdiği doğal ve gerekli duygusal tepki olarak tanımlanan korkular, tehlikeye karşı uyarıcıdır; kaçarak, saklanarak; ya da savaşarak savunmayı sağlamaktadır (Bakırcıoğlu, 2006: 153). Bu korkuların çevredeki koşullara, uyarının veriliş biçimine, geçmiş yaşantılarla, o andaki fizyolojik ve psikolojik durumuna da bağlı olması, korku oluşumunu saptamayı güçleştirmektedir (Yavuzer, 1982: 39).

İnsan hayatı, gece korkusu, okul korkusu, düşman korkusu, tabiat korkusu, hastalık korkusu, fakirlik korkusu ve dışlanma korkusu ile en önemlisi ‘ölüm korkusu’ arasında yaşanan açmazlarla devam etmektedir. En büyük korku Allport’a göre “ölüm korkusudur, çünkü yeryüzündeki canlılar arasında sadece insanoğlu öleceğini bilmektedir” (Allport, 2004: 29). Yaşla paralel olarak artmakta olan bu korku türleri, çocuklar arasında zekâ, cinsiyet, ekonomik statü, sosyal ilişkiler, fizyolojik koşullar ve kişilik yapısına göre farklılık gösterebilmektedir (Yavuzer, 1982: 39). Dört ilâ on beş yaş arasında bulunan köy çocukları üzerinde yapılan bir araştırmaya göre korkuya neden olan etkenin %75’ini, hayvanların oluşturduğu saptanmıştır. Kız çocukları böceklerden daha çok korkarlarken, erkek çocuklarının vahşi hayvanlardan korktukları saptanmıştır (Yavuzer, 1982: 39). Bunun dışında yapılan birtakım araştırmalar neticesinde ise çocukların sıklıkla ölümü düşündükleri ve korkularının %80’inin ölümle ilgili olduğu açıklanmıştır (Dam, 2010: 46). Bunun yanında belirtilen korkular arasında bu çalışmada da tespit edildiği üzere; yangın, karanlık ve hastalık olduğu da belirlenmiştir. Cehennem çizimlerinde çocukların korktukları figürleri resmettikleri gözlemlenmiştir; çocuklar tarafından alev ve gece karanlığı cehennemi sembolize etmiştir.

Ergenlik döneminde en sık rastlanan heyecan biçimlerinden birtanesi korkudur. “Ergenlikte korku tepkisi bir anlamda çocukluktakiyle eşdeğerdir. Korku çocukluktan başlayarak ergenlikte devam etme eğilimi gösterir. Ergenlikteki korku duygusu ile ilgili değişiklikler ‘nitel’ olmaktan ziyade ‘nicel’dir” (Albayrak, 1995: 51). Çocuklukta başlayan bu korkuların ergenlikte de devam ettiği, gelişim süreci içerisinde belli uyarıların korkuyu oluşturmasına rağmen, zamanla aynı uyarıların, olgunluk nedeniyle korkuya neden olmadıkları kanıtlanmıştır (Pressey, 1969: 41).

Bunun dışında “yapılan araştırmalara göre ergenlik çağında en çok görülen korku Őeklinin “iftiraya uğramak” olduğu grlmştir (Albayrak, 1995: 51). Bu, ergenlik çağında korkuların toplumsal kaynaklı olduğunun bir belirtisidir. Aynı zamanda bu durum ergenlik çağında, başkalarının kişi uzerindeki düşünce ve kanılarının, kişinin davranışlarına yön verecek ve etkisi altında bırakacak bir nitelik kazandığını göstermektedir.

1.1.2. Ölüm

Arapça’da mevt, vefat, helak gibi kelimelerle ifade edilen ölüm hayatın karşıtı olup sözlükte ‘hayatın sona ermesi’ anlamına gelir. Genellikle ‘‘ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi’’ (Gürkan, 2007: 32) Şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası hayat hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre devirden devire değişmektedir (Gürkan, 2007: 32).

İslm inancına göre, her canlının yaşam sresi Allah tarafından kesin olarak saptanması ile Azrail adlı meleğin ruhu bedenden ayırması olayıdır (B.L., 1986: 9024). Bu konuda Kur’an-ı Kerim’de “Her mmetin bir eceli (takdir edilmiş bir sresi) vardır. Onların eceli gelince ne bir an geri, ne de bir an ne geçebilirler (tam vaktinde helak olup giderler)”(Araf Sresi, 34) “‘Her canlı (nefis) lm tadacaktır’’ (l-i İmrân Sresi, 185) buyrulmuştur.

İnsanın hayatını derinden etkileyen ve tecrübesi dışında gerçekleşen bu ölüm vakiası, en ilkel dönemlerde dahi kendisinden bahsettirmiş, uzerinde birçok sylem ve araştırma yapılmış ve tezler ileri sürülmüş bir olgudur. İnsanların kaçamayacağı bu ölüm olayı hakkında birçok psikolog ve sosyolog araştırma yapmıştır. Bu konuda psikanalist kuramcı Freud yaptığı araştırmalar neticesinde, ölüm içgüdüsü hakkında, 1920 yılında yazdığı “haz ilkesinin ötesinde” isimli makalesinde; daha önce libido ile ego içgüdüleri arasında kurduğu dualistik karşıtlığı canlının temelinde birbirine zıt yönlerde hareket eden iki temel içgüdünün zeminine oturtmuştur. Haz ilkesinden daha eski bir tarihe sahip olan yaşam ve ölüm içgüdülerini incelemiştir. Freud tartışmasının sonunda, yineleme zorlanımını haz ilkesinden tarihsel olarak önce gelen bir gdlenime bağlamıştır. Daha nceden Nirvana ilkesi diye bahsettiği zihnin tüm uyarlardan kurtulmak ve tüm gerilimleri dindirmek ihtiyaının haz ilkesinin üstünde bir ihtiyaç olduğunu ancak her iki ilkenin de nihai anlamda (gerilimi boşaltmaya yönelik olarak)

birlikte hareket ettiklerini vurgulamıştır. Canlı yaşamın başlangıcına inorganik madde sebep olmuştur. Bu noktadan sonra canlı organizmada “yaşama devam etmek ve zorlayıcı dış şartlar altında inorganik maddeye geri dönmek” eğilimleri arasında bir gerilim oluşturmuştur. Yaşamdan önceki duruma dönüş eğiliminden kaynaklanan gerilimi temsil eden bu içgüdüye Freud “ölüm içgüdüsi” adını vermiştir (Freud, 2001: 22-67; Brown, 1996: 98-122).

Freud’a göre en belirgin ve yaygın türevi saldırganlık olan ölüm içgüdüünün açlık, susuzluk, solunum, dışkılama içgüdüleri ve cinsel içgüdüler gibi bedende belli bir bölgesi yoktur. Örneğin, insan sevgisi gibi öfkesini de bedeninin belli parçaları ile yansıtmaktadır. İnsan kendi doğal içgüdülerini, doyumu engellendiğinde saldırgan tepkiler halinde ortaya koymaktadır. Bunu Freud, hayvanların, saldırılarında birbirini insanlar kadar çok öldürmediklerini; genellikle, başkalarına ait bölgelere girmeye kalkışmayıp kendi bölgelerinde yetindiklerini söylerken Freud’a göre saldırgan, yıkıcı davranışların kaynağının ölüm dürtüsü olduğunu iddia etmiştir. Ancak Bakırcıoğlu’na göre, son yüzyılda psikologların önemli çoğunluğunun Freud’un bu görüşünü benimsemedikleri gibi bunlara göre saldırgan, yıkıcı dürtülerin ortaya çıkıp gelişmesine, engelleme ve çatışmalar yol açmaktadır (Bakırcıoğlu, 2006: 179-180). İnsanlığı tehdit eden engelleme ve çatışmalar ortadan kaldırıldığında; her insana kendini gerçekleştirme olanağı sağlandığı ölçüde, saldırganlığın azaldığı görülecektir. Bunlarla başa çıkabilmek için umut edilen insan nevrozunu aşmada, çocuklukta başarısızlıklar, arzular vb. bilgilerden yola çıkmak gerekir (Brown, 1996: 122).

İnsanın fani bir varlık olup öleceğinin bilincinde olması ise kendi sonunu düşünmesinde etkili olduğu gibi çevredeki bir takım uyarıcıların da bu düşüncenin canlı kalmasında ve bireyi derinden etkilemesinde önemli olduğu gerçeğini ortaya koyar. İnsanın bizzat tecrübesi dışında gerçekleşen ölüm olayı, en önemli çevresel faktördür ve birey çevresinde şahit olduğu bir ölüm olayı ile kazandığı tecrübesi sonucu ölümle ilgili tutumlar sergilemektedir (Aksu, 2010: 115). Bireyin yaşadığı bir felaket, geçirdiği kaza kendisinde kalıcı izler bırakabilir ve kişi nevrotik tavır sergileyebilir. Bunun aksine yaşadığı ağır travmayı bilinçaltında beslerken bunu davranışlarına yansıtmaya bilir.

Bu konuda Türkiye’deki çalışmalara bakıldığında ise genelde psikiyatri ve hemşirelik alanında yapılmış olup daha çok ölümcül hastalığı olan bireyler hedef alınmıştır. Bu

çalışmalarındaki amaç, ruh sağlığı bozulan hastanın 'hemşire ve doktorun yaklaşımıyla' psikolojisinin düzeltilmesi üzerinedir. Ancak birinin ölümünü gören, TV'deki katliamları, doğal felaketlerin getirdiği toplu ölümleri izleyen bir çocuğun kıyamet senaryosu ile kendi ölümünü erken yaşlarda en acı şekilde tahayyül eden çocuk üzerine araştırma yapılmamıştır.

Ölümün insanı etkileyen bu olumsuz yönlerinin dışında, insanın hayatını anlamlandırmasında büyük bir rolü vardır. Ölümün düşünülmesi ve araştırılması manevi değerlerin oluşturulmasında etkili olabilir. Bu bakımdan 'ölüm düşüncesi' stres kaynağı ya da stresten kurtulma yolu; kişinin yok oluşu ya da insan için ölümsüz hayatın başlangıcı olabilmektedir. Bu bakış açısı sonucunda kimi insan, ölüm karşısında çok kaygılanırken; kimi sevinç duyabilmektedir (Aksu, 2010: 114). Bu durum bireyin yaşı, cinsiyeti vb. birçok değişkenden etkilenebilmektedir.

Çocukluk Çağı Ölüm Algısı

Okul öncesinde çocukta ölümle ilgili belirgin bir kavram gelişmemiş olmakla birlikte çocuk bu dönemde ölümü, yaşamın durmasını değil azalmasını içeren geçici bir durum olarak algılar ve onun için tek tehdit ana-babadan ayrılmasıdır.

Bunu izleyen ara evrede çocuk ölümü bir son olarak algılar ama ölümü yine de evrensel kaçınılmaz olarak görmemektedir. On yaş dolaylarında çocuk, yalnızca ölümün bir son olduğunu anlamakla kalmaz, kendisi de içinde olmak üzere her canlı yaratığın değişmez yazgısı olduğunu kavrar. İlkokul çağında ve daha sonraki yıllarda ergen için ölüm, gelişmekte olan ilişkilerini ve kimlik gelişimini engelleyecek bir durum olarak algılamaktadır (Aksu, 2010: 113). Ölümü kavramlaştırma düzeyinin yaştan çok genel zihinsel olgunlaşma düzeyine sıkıca bağlı olduğu ortaya konulmuştur. Bazı hasta çocuklarda ölüm kavramı daha sistemli bir biçimde gelişmek gösterdiği söylenebilir (Onur, 1995; .256: 257).

Genel olarak zihin gelişimi ve özel olarak ölüm kavramı gelişimi araştırmaları dikkate alındığında, ölümün; son, kaçınılmaz ve tamamlayıcı olduğu gerçeğinin bu yaşta bile kavrandığı görülmektedir. Ancak yaşlı ve hasta yetişkinlerde görülen 'ödülenme ilkesi'ne çocuklarda yapılan araştırmalarda rastlanmamakla birlikte çocuklar her türlü

mutluluğun ya da doyumun çabuk gelmesi gerektiği düşüncesini ortaya koyarak yetişkinlerden farklılık göstermektedir (Onur, 1995: 257).

Çocukların en çok merak ettikleri ve çoğu zaman da korktukları yer mezardır. Onlar, ölüm olayı ile birlikte ruhun cesetten ayrıldığını kolaylıkla kavrayamazlar. Toprağın altına gömülen ve orada tek başına terk edilen ölüyü canlı olarak tahayyül edebilirler. Gecenin karanlığında veya kışın soğukunda toprak altında nasıl kalabilecekleri zihinlerinde çözemedikleri problem olarak uzun süre devam eder. Hatta bazen kendilerinin ölmüş ve mezarlıkta tek başlarına terk edilmiş olduklarını düşünürler. Daha çok gece vakti, yatağa girdiklerinde ve uyumadan önce bu düşünceler bir kâbus olarak üzerlerine çöker ve müthiş bir korkuya kapılırlar. O korku ile yatağın içerisinde gizlenmeye çalışırlar. Hele aile çevresinde veya halk arasında, kabirde Münker ve Nekir adlı meleklerin ölüyü sorgulamaları ile ilgili abartılarak anlatılan; “sorgu meleklerinin sorularına doğru cevap veremeyenlere, elindeki demir topuzla vurunca, yedi kat yerin dibine sokar, sonra çeker çıkarır, yeniden vurur...” gibi ifadeleri hatırladıkça strese girip, korkabilirler (Öcal, 2007: 86). Bu söylemlerin yerine çocuğa kabir hayatı ile ilgili olarak hadiste ifade edilen “kabrin, cennet bahçesi” olacağı söylense, çocuğun ruhsal gelişimini olumlu yönde etkileyecektir (Tirmizi, Kıyamet, 26).

Çocukların ahlaki gelişim seyirleri dikkate alınarak ölüme ilişkin düşünce ve duyguları kısmen kişiler arası ilişkileri içinde olduğu söylenebilir. Masters’in bu konuda gözden geçirdiği yeni araştırmalar, bilişselliğin kişisel olgunlaşma bağlamında olduğu kadar toplumsal bağlamda da geliştiğini ortaya koymuştur. Bilişsel ve toplumsal gelişim konusundaki genel bilgiler, ölüme ilişkin düşüncelerin rolü dikkate alınmadıkça tamamlanmış olmayacaktır; aynı şekilde, ölüm düşüncesinin yaşam süresince gelişimine ilişkin bilgiler de daha geniş psiko-sosyal olgunlaşma bağlamına yerleştirilmedikçe eksik kalacaktır (Onur, 1995: 258).

Bilimdeki hızlı ilerleme söylemleri olumsuz etkilediği gibi insanî değer kaybına yol açmaktadır. Zira insanlarda artan karmaşık duygular: korku, öfke, kin, nefret vb. sağlıksız bireyler yetişmesine sebep olmuştur. Bu nedenle günümüz toplumunun en çok ihtiyaç duyduğu özgüveni olan, sorumluluk duygusu gelişmiş, yardımlaşma, paylaşma, işbirliği ve başkaları ile iyi ilişkiler kurabilen insanlar yetiştirmektir. Ancak bu konuda, çocukların ahlaki ve sosyal gelişimlerine gereken önemin verilmesiyle sağlanabilir.

Burada anne-babalara ve eğitimcilere düşen görev; öncelikle çocuklara ölüm olayının doğal olduğunun anlatılmasıdır. Sonra da nakledilen hadislerin birinci kısımları ile ilgili, yani “kabrin bir cennet bahçesi” olması üzerinde ağırlıklı durulmasıdır. İkinci kısım ile ilgili bilgiler ve açıklamalar ise, daha sonraki yıllara ve zamana bırakılmalıdır. Çocuklara kabrin iyi insanlar için bir cennet bahçesi olarak genişletileceği ve orada yatağında güzel rüya gören insanlar gibi hiçbir sıkıntı çekmeksizin kalacakları anlatılabildiği takdirde, onların iyi olmaları ve iyilikler yapmaya devam etmeleri teşvik edilmiş olur. Kötülerin ise, sadece kötü rüya görenler gibi sıkıntı çekecekleri ifade edilebilir. Böylelikle onlar hayatı severler ve iyi insanlar olarak yaşama arzuları artar. Aksi takdirde, Öcal’ın da zikrettiği gibi ölümün kabir hayatının ve ahiret aleminin ürkütücü ve korkutucu yönleri abartılarak tasvir edilir ve anlatılırsa, o zaman çocuklar bu korku ile hayata küsererek, içlerine kapanabilirler. Ümitsiz, ürkek ve çekingen birer insan haline gelebilirler (Öcal, 2007: 87).

Kısaca ahirete iman konusu, çocukta ümit ve yaşama sevincinin artmasına yardımcı olabilecek şekilde anlatılmalıdır. Çocuk, bütün sevdiklerine, güzelliklere, ruh ve beden bakımından haz duyduğu bütün arzularına ebedi âlemde kavuşacağını düşünerek, daima ümitli ve mutlu olabilsin (Ayhan,1985: 140; Öcal, 2007: 87). Bu dünyada elde etmek istediklerine çalışarak ve helal yoldan kavuştuğu takdirde, ahiret âleminde de daha güzellerine ve iyilerine kavuşabileceğine inanabilsin. Çünkü bu hayatın bilinen hazları ve mutlulukları fazla önemli değildir. Asıl önemli olan, bu hayatın ötesinde gerçek mutluluğun tadılacağı bir hayatın var olduğunun ve orada, o Mutlak Hakim’in huzurunda iyilerin mükafatlandırılacağı, kötülerin ise cezalandırılacağı bilmesidir. Ahirete iman konusunda çocuklara ve gençlere kazandırılması gereken duygu ve inançlar bunlardır. Bu duygu ve inancın kazandırılabilmiş olması, aynı zamanda önemli ölçüde sorumluluk duygusunun kazandırılmış olması demektir.

Son Çocukluk ve Ergenlikte Ölüm Korkusu

1940’lardaki ilk çalışmalar ölüm kavramlarının yetişkin düzeyine ulaşmadan iki ön evreden geçtiğini ortaya koymaktadır. Yapılan bu çalışmalara göre ölümün anlamı, yaşamın farklı dönemlerine ve kişisel deneyimlere göre algılanmaktadır (Aksu ve Okçay, 2010: 113).

Son yüzyılda ergenlikle ilgili yapılan araştırmalar ergenlik dönemini pek çok boyutlarıyla ele aldığı halde, ergenlikteki ölüm anlayışı ve ölüm korkusu genellikle ihmal etmiştir. Ergenlik psikolojisi alanında otorite sayılan yazarlar “ölüm, ölmek, ölümlülük” konusuna yer vermemişlerdir (Onur, 1995: 258). Ölümün yaşlılığa özgü olduğu kalıp yargısı ergenlik araştırmalarını da etkilemiş görünmektedir.

Araştırmalar ölüm korkusunun ergenlikte en üst düzeyde olduğu görüşünü doğrulamamaktadır. Ölüm korkusunun, toplumsal destek, zihinsel olgunluk, bireysel deneyimler gibi başka değişkenlerden etkilendiği söylenebilir. Ayrıca, ergenlikte gerçek ölüm, ölüm duygusundan ve düşüncesinden çok daha belirgindir. Amerika Birleşik Devletleri’nde bütün nedenlerle ölme oranı ergenler ve genç yetişkinler arasında git gide artmaktadır. İntihar yaşam süresi boyunca inceleyen Maris (1981), insanların ergenlik gibi geçiş dönemlerinde daha duyarlı ve yaralanabilir olduklarını belirtmektedir (Onur, 1995: 258,259).

Bu çalışmada aynı yaş grubu içerisindeki çocuklarda cennet ve cehennem kavramları ve ahiret inancı gelişimi ile ölüm korkusu arasında bir ters orantı olduğu görülmektedir. Dünya inancının çocuktaki ölüm korkusunu azalttığını gösteren cennet resimlerine rastlandığı gibi mülakatlar ile bu durum belirginleşmiştir. Ölüm korkusunun sebeplerinden bir tanesi çocuğun çevresinden edindiği yanlış anlatımlardan kaynaklanan ölüm ve ölümden sonraki hayat algısıdır. Bunun düzeltilmesi neticesinde çocuk iç dünyasında güven ve huzuru sağlayabilir.

Bu noktada bireydeki ölüm korkusu azaltılarak indiren ahiret hayatının ne anlama geldiği üzerinde durulması gerekir. Bu bağlamda ölümlü düşünen, onun ötesini de düşünmek zorundadır. Hal böyle olunca insanın bu dünyada yaptığı fiiller, bu düşüncenin etkisi altındadır ve bu düşünce aynı zamanda ahlaki değerlere de kaynaklık etmektedir. Zira bu konunun mihranı olan kıyamet inancının devamlı olarak insan zihninde canlı tutulmaya çalışılmasının, hafiflik ve dikkatsizlik yerine insanları tam bir istek ve duyarlılıkla hareket etmeye yönelteceği kabul edilmektedir (Karaca, 2000: 59).

1.1.3. Ahiret

İnsanların öldükten sonra başka bir dünyada, yaşayacakları inancı insanlığın en önemli ve genel inancıdır. En eski mitolojik öyküler, özellikle Sümerlerin Gılgamış öyküsü,

insanların Tanrılarında bile korkmadıklarını, sadece ölümden ürktüklerini dile getirir (Hançerlioğlu,1993: 21). Araştırmalar da en ilkel düşüncelerden en gelişmiş dinlere kadar ölümden sonra ikinci bir hayat yaşanacağı, orada insanlara dünya hayatında yaptıklarının karşılığı olarak mükâfatlandırılacakları cennet ve ceza görecekları cehennem mekânına gönderilme düşüncesinin mevcut olduğunu göstermiştir (Topaloğlu, 1988: 228).

İslam'da bir inanç unsuru olarak görülen ahiret kavramı, Allah'a iman ile birlikte tevhide inanç sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu iki amaç unsuru, ancak bir arada buldukları zaman var olabilmekte, sistemden birisi çıkarıldığı zaman diğeri de anlamını yitirmektedir. Böylece dünya hayatı, ahiret hayatına karakterini vermekte, insanın ahiret hayatındaki durumu, dünya hayatındaki hayat tarzına bağlanmaktadır (Karaca, 2000: 60).

Bu bağlamda, dünya hayatı ahiret hayatına karakterini veremediği takdirde insanoğlundaki, Allport'un da ifade ettiği gibi ölüm korkusu görülmektedir. Zira inanan bir insan ölüm olayı ile ahirette sorgulanma korkusu taşırken, inançsız bir insan ölüm olayı ile birlikte yok olacağı korkusunu taşımaktadır.

Netice itibariyle inanan insan mükâfat ya da cezanın kendisine verileceğine inanır. Bu noktada mükâfat ve cezanın görüldüğü yer olan cennet ve cehennem mekânları kavramsal olarak açıklanmıştır.

1.1.4. Cennet

Cennet “örtmek, gizlemek” anlamındaki **cenn** kökünden isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” manasına gelir (Şahin, 1993: 374). Cennet sözcüğünün insan zihninde tasarlanması; kültürel ve dini yaşantıdan ve inançlardan ötürü çeşitlilik arz etse de istenilen ve arzu edilen ebedi bir mekân olarak tahayyül edilmiştir.

Cennet tasarımı bütün inançlarda ortak olduğu gibi mitolojilerde de kendisine yer vermiştir. Eski Türklerde uçmağ, Hint mitolojisinde svarga, Hint Budacılığında sukhavati, Eski Mısır inançlarında jodo, yunanlılarda elysioni İbranilerde şeol, İskandinav inançlarında walhalla adıyla anılır. Bir bakıma cehennemden daha ayrıntılı olarak ve çok istek uyandırıcı nitelikte tasarlanmıştır (Hançerlioğlu,1993: 98).

Cennet, ebedî saadet yurdunu ifade etmek üzere Kur'an-ı Kerim'de, muhtelif hadislerde ve diğer İslâmî eserlerde yer alan isimler içinde en çok kullanılan, içindeki bütün mekân ve imkanları kapsayacak şekilde muhtevası geniş olan bir terimdir (Şahin, 1993: 376). Kur'an-ı Kerim'de cennet için Firdevs cenneti, naim cenneti, dâru'l-huld (ebedilik yurdu), dâr's-selâm (esenlik yurdu), dâru'l-muhakeme (ebedi durulacak yer) ve makâm-ı emîn (güvenilir makam) isimler kullanılmıştır (Karaman, 2006: 96).

Kur'an- Kerim'de cennet tasvirine dair ayetler ise cehenneme dair olanlara nispetle daha fazladır. Hadis olarak rivayet edilen metinlerin içinde sahih olanlar, genellikle cennete girmeyi gerektiren veya oradan mahrum olma sonucu doğuran hareket ve davranışlarla cennet ehlinin vasıfları konu edinmiştir. Ebedi mutluluğun simgesi olan cennete kavuşma ümidi, bütün Müslümanlar için hayatın birçok güçlüklerine göğüs germeyi, fedakârlıklar göstermeyi göze aldırان bir faktör olmuştur (Şahin, 1993: 378-380).

Kur'an-ı Kerim ve sahih hadislerde mevcut beyanlara dayanarak cennet nimetlerinin ana özellikleri şu şekilde tespit edilmiştir: 1.Sonsuz lüks ve konfor. 2.Sürekli barış ve huzur. 3. Cennet ehlinin hem bedeni hem ruhi bakımdan son derece güçlü ve yetenekli olmaları. 4. Manevi tatmin. 5. Allah'ı görmek, Onunla konuşmak. 6. Bütün bunları saran bir ebediyet (Topaloğlu, 1993: 381). Bununla birlikte cennette; bakanlara hoş görünen, içenlere zevk veren nehirler ve sular, süzme baldan ırmaklar (Muhammed Sûresi, 15), tatlı su pınarları (İnsan Sûresi, 18), sarhoş etmeyen içenlere zevk veren ve bembeyaz bir kaynaktan çıkan içkiler (Sâffât Sûresi, 45-47), çeşitli meyveler, hurmalar, nar ağaçları (Rahmân Sûresi, 60), bağlar (Nebe Sûresi, 32), sedir ağaçları ve salkımlı muz ağaçları (Vâkı'a Sûresi, 28-29), ince ve kalın ipek elbiseler (Kehf Sûresi, 31; İnsan Sûresi 21), altın süsler (Kehf Sûresi,21; Hac Sûresi, 23; Fâtır Sûresi, 33), güzel meskenler, hiçbir yorgunluk ve zahmet vermeyen (Hicr Sûresi, 47-48), boş ve yalan söz işitilmeyen sonsuz nimet ve güzellikler (Nebe Sûresi, 35) bulunduğu Kur'an-ı Kerim'de bildirilmektedir (Karaman, 2006: 96).

1.1.5. Cehennem

Etimolojik olarak cehennem kavramı için; İbraniler, günah işleyenleri Kudüs dolaylarında Hinnom vadisi denilen bir yere atarlar ve buraya da Gennihom derlermiş. Cehennem sözcüğünün de Arapçaya buradan geçtiği iddia edilir (Hançerlioğlu,1993:

97-98). Arapçada bu kelimenin karşılığı “‘derin kuyu; hayırsız, uğursuz’’ anlamlarına gelmektedir (Harman, 1993: 225). Dini literatürde dünya hayatındaki iman etmeyenler ile sürekli olarak iman ettiği halde salih amel işlemeyen kimselerin günahları ölçüsünde, cezalandırılmak suretiyle azap görecekları yer anlamında kullanılmaktadır (Karaman, 2006: 87).

Bunun yanı sıra tarihi seyri içerisinde cehennem ve cennet tasarımı bütün inançlarda ortak olduğu gibi cehennem tasarımı da cennet tasarımında olduğu gibi mitolojilerde de kendisine yer vermiştir. Cehennem Asur-Babilonya inançlarında kigalu, Hint inançlarında naraka, Japon inançlarında yomo, İskandinav inançlarında helhem, İran inançlarında duzakha, eski Türklerde tamu, Yunanlılarda tartaros vb. adıyla anılmıştır. Genellikle yer altında ve karanlık olarak tasvir edilir (Hançerlioğlu,1993: 97-98).

Kur’an-ı Kerim’de ise Cehennem için yedi isim kullanılmıştır; nâr (ateş), cahîm (alevleri kat kat yükselen ateş), hâviye (düşenlerin çoğunun bir daha geri dönemeyeceği uçurum, yer), saîr (çılgın ateş), lezâ (dumansız ve katıksız alev), sakar (ateş), hutame (obur ve kızgın ateş). Bunlardan Kur’an’ı Kerim’de en çok geçen sözcük ise cehennem kavramıdır. Mânâ itibarıyla benzer olan bu kavramlar insanda korku duygusunu ortaya çıkardığı gibi bu duygu inanan insanı hata yapmaktan koruduğu söylenebilir.

İnsanoğlu cehenneme karşı duyduğu bu korkudan kurtulabilmek için cehennemi tasvir çabasına girişmiştir. Ancak âlimlere göre, Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette cehennem hayatıyla alakalı olarak geçen acı, ıstırap, azap, ateş vb. durumlar dünyadakilere benzetilemez. Bunların içyüzünü insanların bilmesi mümkün değildir (Karaman, 2006: 87,88).

Çocuklarla yapılan bu çalışmada, mülakatlar neticesinde çocukların cennet ve cehennemın dünyada var olduğuna inandıklarını söylemesi, bu konuda araştırma ve görüşlere yer vermeyi gerektirmiştir. Bu bağlamda cehennem kavramı hakkında, cehennemın ne zaman yaratıldığı hususunda yapılan tartışmalar incelenmiştir. Bu konuda Ehl-i Sünnet inancına göre Kur’an-ı Kerim’de geçmiş zaman kipiyle ifade edilen “‘cehennem kâfirler için hazırlandı’’(Bakara Sûresi, 24; Âl-i İmrân, 131) cümlesi, cehennemın şu anda var ve yaratılmış olduğunu gösterir. Haşrin ve cehennemdeki azabın cismanî değil de ruhanî olacağını iddia eden İslam filozoflarına karşı, Ehl-i Sünnet alimleri, bazı Kur’an ayetlerine dayanarak “‘Cehennem azabının hem ruhanî hem de

cismanî olacağını” ifade etmişlerdir (Nisâ, 56). Ayrıca Ehl-i Sünnet kelimacıları “...Orada ebedi kalıcıdır.”(Nisâ, 69; Ahzâb, 65) mealindeki ayetlere dayanarak, cehennem hayatının sonsuz olduğu fikrini benimsemiştir (Karaman, 2006: 87).

1.2. 7-14 Yaş Çocukların Psiko-Sosyal Özellikleri

Çocuk ailenin bir ferdi olarak çevresinde bulunan topluma uyum sağlamak zorundadır. Topluma uyum sağlarken, yaşadığı kültürün davranış örüntülerini, ahlak değerlerini ve kendi rolünü benimsemekle yükümlüdür (Çağdaş ve Seçer, 2002: 3). Doğuştan getirdiği değerler ile çevrenin bir ferdi olarak üstlendiği sorumluluk ve adaptasyonu, aldığı eğitim ile harmanlayan çocuk; biyolojik, psikolojik ve sosyal olmak üzere üç yönüyle ortaya çıkmaktadır (Altınköprü,1979: 173). Yavuzer, çocuğun bu durumunu “sosyo-kültürel doğumunun” başlaması olarak nitelendirmektedir (Yavuzer, 1983: 21). Ayrıca çocuk duygu, düşünce ve davranışlarının şekillenmesinde, içinde bulunduğu sosyal çevrenin ahlakından, dilinden, dininden, kültüründen vb. toplumsal değerlerinden etkilenmektedir.

1.2.1. Okul Çağı

Son çocukluk dönemi altı yaş itibariyle başlar ve çocukta bu yaşta fizyolojik ve psikik fonksiyonlarında bazı temel değişiklikler gözlenir (Çağdaş ve Seçer, 2002: 41). Bununla birlikte gruplaşma çağına adım atan çocuk, karşılaştığı formel eğitimdeki zorlukların yanı sıra öğretmen, müdür ve yeni arkadaşlar ile adaptasyon sürecine girer. Bu konuda okul öncesi eğitim kurumlarından yararlanan çocuklar birçok sosyal beceriyi elde etmişlerdir. Çocuğun okula başlamasıyla birlikte, akran grupları ile olan zorunlu ihtiyaç etkileşimi neticesinde aile ilişkilerinin zayıflayıp, yerini arkadaşlık ilişkilerinin aldığı ve bu şekilde çocuğun sosyal bilincinin geliştiği söylenebilir. Bu noktada Yavuzer, çocuğun okul çağı ile birlikte, ‘grup çağına’ girdiğini ve sosyal bilincinin arttığını belirtir (Yavuzer, 1982: 44,45).

Bu dönemde çocuklar doğru ve yanlışlara takılan, kuralcı olmalarına karşın perili, macera içeren ve yaşanmış hikâyelere ilgi gösterirler (Binbaşoğlu, 1975: 185). Bu evredeki çocuk resimlerinde de periler ağırlıktadır. Bulgularda da verildiği gibi cennet ve cehennem tasvirlerinde bu öğelere sıklıkla rastlanmaktadır. Bununla birlikte bazı çocuklar sadece ruh dünyalarında değil, reel hayatta da kendilerini fazla kaptırıp

pokemon, vb. çizgi karakterlere ya da filmde süper gücü olan kahramanlara benzeterek, onlar gibi davranabilirler.

Son çocukluk evresinin sonlarına doğru, olumlu bazı gelişim yüzleri görülebilir. On yaşına basan çocuk, düzenli ve huzurlu bir döneme girer ve çocuğun dengeli, uyumlu olduğu bir yaş olarak ortaya çıkar. Bu yaşlardaki çocuklar artık cinsel kimlik ayrımı yapmaya başlayarak hem cinsleri ile oynamaya başlar (Çağdaş ve Seçer, 2002: 41). Bu bağlamda bedensel olduğu kadar ruhsal açıdan da olgunlaşan on yaş çocuğu, Yavuzer'in de ifade ettiği gibi "erişkin olma yolunda başarılı bir aday" görünümündedir (Yavuzer, 1982: 45).

10 yaşındaki erkek çocukları, bisiklete binmek ve top oynamak gibi güç gerektiren oyunlara ilgi gösterirlerken kız çocukları, kitap okuma ve sinemaya gitmeyi daha eğlenceli bulurlar. 10-11 yaşlarından sonra erkekler, makine ve uçağı konu alan hikâyelerden zevk alırlarken kız çocukları macera öyküleri ile aşk öykülerine karşı ilgi duydukları gibi oyunlar daha çok çevre faktöründen etkilenir (Binbaşoğlu, 1975: 185).

Bu dönemde çocuklarda gözlenen psiko-sosyal özelliklerden birtanesi de kolay etkilenmesidir. Çocuk –grup arkadaşları ile uyma, ceza korkusu, model ve örnek alma olarak dört farklı şekilde etkilenir. Buna karşın kendi grubunun dışında olan akranlarıyla cedelleşip, rekabet içinde olurken bir yandan grubun verdiği görevleri yerine getirerek, grup sorumluluğunu taşır (Yavuzer, 1982: 45-46).

Çocukluğun son yılı kızlarda 11-12, erkeklerde 13-14 olmak üzere ergenliğin başlangıcını kapsar. Bu çağa bazı psikologlar ikinci doğum demişlerdir; çünkü çocuk bu dönemde henüz çocukluktan kurtulamadığı gibi toplum tarafından ne bir yetişkin ne de bir genç olarak kabul görmez (Spence, 1980: 85-91; Yavuzer, 1982: 84). Kısaca insanın kendisini toplumsal yönden en zayıf hissettiği dönemdir. Süresi kızlarda 6-9, erkeklerde 6-12 ay kadardır. Çocukta eller ve ayaklarda dengesiz uzama, sivilce çıkma vb. fiziksel değişikliklerle birlikte çocukta psikolojik olarak içe dönüklük şeklinde değişiklikler gözükür (Binbaşoğlu, 1975: 186).

1.2.2. Erinlik Çağı

3-4 yıl kadar süren bu dönemde çocuk erinlik öncesi buhranından kurtulup kendisini yeni bir dünyada keşfeder. Bu dönemde çocuk gerçeklerden ziyade kendi isteklerine

göre düşünür, bağımsızlık duygusu artmıştır, karşı cinse ilgi artar ve bu çağda görülen arkadaşlıklar çocuklukta olduğu gibi çıkarıcılık yerine sevgi, saygı ve anlayışa dayanır (Binbaşıoğlu, 1975: 187).

On bir-yirmi yaş dilimleri arasındaki ergenlik çağı, kişiliğin toplumsal nitelik kazandığı bir arayış dönemidir. Bu dönemde kim olduğunu, neden yaratıldığını ve neler yapması gerektiğini sorgularken kişisel hayat felsefesini oluşturur. Bu ergen için bireyselleşme olgusudur (Çağdaş ve Seçer, 2002: 43-44). Bu arayış içinde ergen, kim olduğunu, neye değer vereceğini, kime bağlanıp inanacağını, amacını bulmaya çalışır.

Ergenlik evresi içindeki dönemlere bakıldığında; uzmanların büyük çoğunluğu, 12-15 yaş dolaylarını ergen için olumsuz olayların yaşandığı bir dönem olarak tanımlamaktadır. Karşıtlık, dengesizlik olgularıyla nitelendirilen bu dönemden sonra gelen 15-21 yaşları arasındaki dönem ise olumluluk dönemi olarak kabul edilmektedir (Yavuzer, 1982: 86)

Özdeşleşme ile ergen, kimliğine toplumsal bir hüviyet kazandırma çabasıdadır ve gençlik çağına özgü ruhsal yapı içinde aile bireylerinden başlayarak çevresine doğru gittikçe genişleyen bir yelpazeyi içine alır. Ekonomik ve sosyo-kültürel koşulların da etkisinde kalarak genç istemli ya da istemsiz olarak belli bir duygu, düşünce, davranış, tutum vb. eylemler sergiler (Yavuzer, 1982: 85). Ergenlik döneminde ilgisini, kahramanların ve ünlülerin öykülerini onlara özendiğinden öğrenir. Kısaca bu dönemde birey masallar dünyasından kurtulup reel dünyaya kapılarını açar ve toplumsal kuralları da cahil kalmamak adına öğrenir. Bu çağda sıkça şiir yazma denemeleri ile karşılaşılır (Binbaşıoğlu, 1975: 187).

Bu konuda Bühler (1961), çocuk için grup üyeleri ile ortak kararlar alıp, grup normlarından ayrılmaktan çekindiği görüşünü savunurken, Havighurst (1949), ergenin iç dünyasında kişisel duygu ve düşüncelerinde bağımsızca hareket ettiğini belirtmektedir.

Son çocukluk evresinden erinlik ve daha sonra ergenlik çağına gelen bireylerin psiko-sosyal değişim ve gelişimlerinde, bilişsel ve duygusal değişimlerinin de oldukça etkisinde kalmaktadır. Bunun yanı sıra çocuk resimlerinin daha detaylı incelenebilmesi

ve çocuğu tanıyabilmek adına çocukların bilişsel ve duygusal gelişimlerinden de bahsetmenin yararlı olacağı düşünölmüştür.

1.3. Çocukların Bilişsel ve Duygusal Gelişimi

Bilişsel Psikoloji, duyumdan algıya, örüntü tanımaya, dikkate, bilince, öğrenmeye, belleğe, kavram oluşturmaya, düşünmeye, zihinde canlandırmaya, hatırlamaya, dile, zekâya, duygulara ve gelişime kadar tüm psikolojik süreçleri içine alır ve davranış alanının tüm çeşitliliğini kapsar. Düşünen zihnin bilimsel çalışılması gibi planladığımız bu süreç, hem heyecan verir hem de istekli olmayı gerektirir. Bu alanın kapsamı oldukça geniş, çalışma alanı oldukça çeşitli ve konular insan zihnine yeni bir bakış açısından bakılmasıyla ilgili olduğu için, insana özgü zekânın doğasına olan bakış açısını tamamen değiştirebilme özelliğine sahiptir (Solso, Maclin and Maclin, 2007: 2).

Bilişsel psikolojiyle ilintili olan bilişsel gelişim ise bireyin bebeklikten ölümüne kadar, çevresindeki karmaşık dünyayı anlama, yorumlama sonucu öğrenilen bilginin elde edilip kullanılmasına, saklanmasına, yeniden düzenlenmesine, değerlendirilmesine yardım eden, aktif zihinsel faaliyetlerin ilerleyişi ile etkisi altına almaktadır.

Bu noktada birey, zihinsel süreç içerisinde hem nitelik hem de içerik açısından giderek yetkinleşir. Bu gelişimin önemli bir ögesi olan bilgi kazanma yöntemiyle, zihinsel etkinlikler arasında sıkı bir ilişki varlığı oluştururken, bilişsel gelişim çocuğun gördüğü, duyduğu, dokunduğu tattığı nesnelere hakkında düşünmesini ifade etmesini sağlamaktadır. Bu düşüncenin içerdiği konular, etki tepki ilişkisini, olaylardaki ardışıklığı, nesnelere arasındaki benzerlik ve farklılığı anlamak, objeleri kategorize edebilmek, mantık yürüterek cevaplamayı içerir. Temelde çocuğun dünyaya uyumunu sağlayan bilişsel gelişim; soyut şekilde akıl yürütme, varsayımsal durumlar hakkında mantıksal düşünme, kuralları karmaşık ve daha yüksek yapıda örgütleyerek bu vazifeyi yerine getirir.

Bilişsel gelişimde çocukların kendi bilgilerini incelemeleri, denemeleri ve uygulamaya dönüştürmeleri mühim olduğu gibi bu dönüşüm çerçevesinde yetişkinlerin de rolü büyüktür. Buna karşın erken çocukluk dönemi incelendiğinde çocuğun bilişsel özellikleri kendilerini yetiştiren yetişkinlerden farklılık gösterir. Çocukların kendine özgü bir dünya görüşleri ve düşünce yapıları vardır. Çocuk bilişsel sistemi ile çevreden

girdiler alır. Alınan bu girdileri algılar, algıladıklarını da belleğinde saklar. Düşündüğünde algıladıklarını belleğinden çağırarak kullanır. Daha da iyi düşünmek için bilgileri kavramlaştırır ve genelleştirir. Yeni düşüncelerle çıktılar verir. Çıktılardan dönüt alır. Aldığı dönütlerle bilişsel gücünü geliştirir. Farklı girdiler aldığında, dengeleme yapar. Bu sarmal yapı bir zincir şeklinde devam eder (Megep, 2007: 3,4).

Bu alanda Jean Piaget (189-1980), ahlak felsefecilerinin insan doğasına dair olan bilgilerini sadece mantık yürüterek, akılcı kurgularla açıklamaya çalışmalarından tatmin olmayarak, bilişsel gelişim üzerine gerçekleştirdiği araştırmalar ve geliştirdiği kavramlar ile gelişim psikolojisi alanında etki bırakan önemli bir kuramcıdır. Öncelikli olarak Piaget'in bilişsel gelişim teorisini daha iyi kavramak için onun bu gelişim tanımına başvurmuştur. Bu teoriye göre, organizmanın doğumundan ölümüne kadar farklı basamaklardan geçerek düzenli ve niteliksel bir değişim içerisine girmesi olarak ifade edilebilir. Bunun dışında Piaget, zihinsel büyümenin biyolojik olarak tespit edildiğini ve ikili süreç tarafından idare edildiğini ileri sürer; bunlardan biri bilişsel ayarlamaları içeren çevreye adaptasyon (özümleme ve uyma) olup giderek karmaşıklaşırken; diğeri işlemlerin zihni temsillerini bütünlemeyi içeren organizasyondur. Zihinsel gelişim, bir evrendeki niceliksel, lineer değişiklik ve dört büyük evre boyunca oluşan niteliksel değişiklik olarak görülür (Solso, Maclin and Maclin, 2007: 496; Gander ve Gardiner: 250-264). Çocukta bilişsel gelişim sürecinde görülen bu değişiklikler; duyuşsal-motor, işlem öncesi, somut-işlem ve soyut-işlem olarak tanımlanmaktadır.

Piaget'ye göre çocuk bu bilişsel gelişimi süresince, dünyanın pasif alıcısı değil, bilgiyi kazanmada aktif bir oyuncusudur. Bu sebeple, değişik yaşlardaki çocukların ve yetişkinlerin dünyaları birbirlerinden farklılık gösterebilir. Piaget bu farklılığın nedenlerini incelemiş ve bireyin dünyayı anlamasını sağlayan bilişsel süreçleri açıklamaya çalışmıştır (Senemoğlu, 2007). Bu farklılığa karşın insan hayatının en hatırlanmaya değer anılarının 10-30 arası yaşlarda sahip olduğuna işaret edilir (Solso, Maclin and Maclin, 2007: 496). Nitekim bu dönemde hayatını anlamlandırmaya başaran birey için yetişkinlik dönemine sağlıklı bir zemin atılmış olur.

Son yıllarda yapılan araştırmalar, Piaget'nin ortaya koyduğu bu özelliklerden bir kısmının daha erken yaşlarda öğretilbildiğini göstermektedir. Örneğin; uygun

etkinlikler düzenlenip ve basit bir dil kullanılarak çocuklara “korunumun” öğretilmediği gözlenmiştir (Wood, 1988; Damon, 1977; Borke, 1971).

Bununla birlikte belirtilmesi gereken önemli bir husus somut işlemler dönemi ile 7-12 yaşları arası çocuklardan oluşan bir grupta bazı öğrencilerin (7-8 yaşları) işlem öncesi dönemi tamamlamamış, bazı öğrencilerin de (10-12 yaşları) soyut işlemler döneminin özelliklerini göstermeye başlamış oldukları gözlenmiştir (Yıldız, 2007: 39). Bundan dolayı bilişsel gelişim, biyolojik olgunlaşmadan etkilenmekle birlikte, bireyin yaşını bilmek, onun hangi bilişsel dönemde olduğunu tahmin etmek için kesin bir ölçüt olmamaktadır (Erdem ve Akman, 1998: 54). Dolayısıyla, her dönemin dayandığı bir hayat tecrübesi vardır. Buna rağmen, gelişme dönemlerinin her birey ve kültür için aynı olması söz konusudur. Her çocuk, süre bakımından farklılıklar gösterse de, aynı sıra ile aynı dönemlerden geçer (Güngör, 1993: 31).

Zihinsel gelişim, din ve ahlak alanında bireylerin nasıl geliştiğine dair aydınlatıcı bir görünüm sunmaktadır (Straughan, 2008: 24). Bu sebeple çocuklardaki cennet ve cehennem tasavvurunun gelişim aşamalarını, çocuğun bilişsel gelişimi ile ilişkisinin daha iyi kavranılabilmesi için Piaget’in teorisinin kısaca açıklanması uygun görülmüştür. Nitekim sanatsal resim gelişimi evrelerinin Piaget’in bilişsel gelişim teorisine kabaca tekabül ettiğini bilmek yararlı olacaktır (Malchiodi, 2005: 105).

1.3.1. Piaget’e Göre Bilişsel Gelişim Dönemleri

Piaget'e göre bilişsel gelişim, birbirini izleyen dört dönem içinde ortaya çıkmaktadır. Dönemler ilerledikçe, çocukların kavrama ve problem çözme yeteneklerinde niteliksel gelişmeler gözlenmektedir.

Piaget bilişsel gelişim dönemlerini Duyusal-Motor, İşlem Öncesi, Somut işlemler ve Soyut İşlemler olmak üzere dört dönem içinde incelenmektedir. Sonraki evre önceki evrenin kazanımını da içerir (Bacanlı, 2000: 64). Piaget bilişsel gelişim dönemlerinin geçişli bir özelliğe sahip olduğunu belirtmekle, bir dönemden diğerine geçerken her iki dönemin özelliğini de gösterebildiğini söylemektedir (Selçuk, 1997: 69).

Duyusal Motor (0 - 2): Duyular yolu ile dış dünyanın algılandığı, nesnelere görünmediği zamanlarda da var olduğunu farkına varılmaya başlandığı dönemdir. Bu

dönemdeki bebek, refleks halindeki hareketlerden, amacı olan hareketlere geçmeye başlar.

İşlem Öncesi Dönem(2 - 6): Dilin kullanımının ve sembollerin geliştirildiği dönemdir. Çocuklar, mantıksal olarak sadece tek yönlü egosantrik olarak düşünürler (Piaget, 1939: 167-197). Diğer insanların bakış açılarını algılamada zayıftırlar.

Somut İşlemler (6 - 11): Problemlere mantıklı çözümlerin getirildiği dönemdir. Çocuklar, kuralları anlayabilir; fakat çoğunlukla somut nesnelere üzerinde düşünür. Somut işlemleri tedricen geliştirerek yapar. Bu dönemin en belirgin farklılığı, zihinsel işlemler yapabilecek düzeye ulaşmasıdır. Freud'un dediği gibi bu dönemde çocuk artık, okuma, yazma, imla, hesap işlemlerini yürütebilecek konuma gelmiştir (B.L., 1986: 2763).

Çocuğun önceki yıllardan daha hızlı ilerleyen dil gelişimi, konuşmaktan, soru sormaktan hoşlanması, sorulan her suale yanıt vermek istemesine dönüşürken, uzun diyaloglar çocuğun karşısındakini dinleme sürecini zorlaştırmaktadır (Bakırcıoğlu, 2002: 76). Piaget, bu zorluğun sebebini, 7-8 yaşından 11-12 yaşına kadar zihnin tüm tecrübelerine muvaffak olmak istediğini ancak başarısızlıkla sonuçlanmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Piaget, 1939: 147). Çocuk bu yaş aralıkları ile birlikte kavramları doğru kullanma, manalarını öğrenme arzusu bu noktada cennet ve cehennem hayatı ile ilintili olan ölüm kavramı gelişimini de etkilemektedir. Nitekim 10-11 yaşlarında şekillenen zihni faaliyetler de çocuğun bu dönemine rastlamaktadır.

Çocuk yaşıyla paralel olarak esnek düşünmeye başlamakta, olayların nedenlerini açıklayabilmekte; nesnelere büyüklük ve küçüklüklerine göre sıraya koyabilmekte ve üst düzey sınıflandırmalar yapabilmektedir. 'Bir nesnenin şekli ya da mekândaki konumu değiştiğinde, miktar, ağırlık ve hacminde değişiklik olmayacağı, kısaca bütün ve parçalarının çeşitli düzenlemelerini aynı anda düşünme yeteneği' şeklinde tarif edilen *korunum ilkesi* bu dönemde kazanılmaktadır (Yıldız, 2007: 42-43; Çağdaş ve Zarife, 2002: 109). Örneğin çocuklara aynı boyda ve aynı ağırlıkta, şekillendirilmiş hamur işlerinden biri sosis biçiminde, diğeri parçalara ayrılarak iki şekilde verildiğinde, yedi yaşından önceki çocuklar, hamurun madde, ağırlık ve hacimce değiştiğini sanırken dokuz yaşına yaklaşan çocuklar, ağırlığın korunduğuna inanmaktadır; ancak hacmin

değiştğine inanmaktadır. On bir yaşına doğru hacmin değişmediğini kabul eder (Arı, Üre ve Yılmaz, 1998: 71; Piaget, 2000: 57,66).

Kazanılan diğer bir zihinsel özellik ise *tersine çevrilebilirliktir*. Zaten korunum ilkesinin kazanılması için bu özelliğin de kazanılması gerekmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi insanın bilişsel yapısı her zaman bir dengeyi arar. Bu dengenin sağlanabilmesi için, olabilecek çeşitli değişiklik ve rahatsızlıkları temsil eden bilişsel şemaların olması ve bu şemaların değişikliklerin tersini de içermesi gerekmektedir. Bu bilişsel şemaların tersine gidebilme geriye dönme özelliğidir. Bununla birlikte bu eylemlerin zihinsel temsillerini oluşturabilmektedir. Örneğin, $3+2=5$, $2+3=5$, $5=3+2$ gibi (Arı, Üre ve Yılmaz, 1998:71; Yıldız, 2007: 43). Aynı zamanda bu dönemde çocuk odaklaşma yeteneğini kazanmış olur (Gander ve Gardine, 1995; Yapıcı, 2005:154).

Kısaca Piaget'e göre bu süreç, korunum (conversation)-sınıflama (clasification), sıralama (seriation), geçişlilik (transivity) olmak üzere zihinsel gelişimin üç önemli alanında oluşan ilerlemeyle gerçekleşir (Solso, Maclin and Maclin, 2007; 459).

Bu dönemde çocuklar görmedikleri durum ve nesnelere hakkında kavramlar geliştiremezler. Somut olduğu sürece karmaşık problemleri çözebilirken, soyut problemleri çözemez, soyut sözcükler kullanmalarına karşın kavramları anlayamaz ancak somut nesnelere ilişkilendirerek algırlar (Arı, Üre ve Yılmaz, 1998:73; Yıldız, 2007: 42-43; Çağdaş ve Zarife, 2002: 109). Yapılan çalışmada çocukların cennet ve cehennem tasvirleri de bu doğrultuda çıkmıştır.

Soyut İşlemler (11 - 18): Karmaşık problemlere mantıklı çözümlerin getirildiği, düşüncenin formel bir şekil aldığı dönemdir (Piaget, 1939: 148). Daha soyut düşünme ve sosyal konularda fikirler geliştirilmeye başlamıştır. Birey bilgiyi salt gerçek olarak kabullenmek yerine önce analiz eder ve sonra gerektiği şekilde sentezleyebilir. Sorunları mantık dizgesi içinde çözebilir. Düşüncenin bilimsellik boyutlarında artış olur (Yapıcı, 2005:155). Bu dönemde sarmal yapıda gelişen bir düşünce sistemi zuhur bulur. Hipotetik düşünme ile çoğunlukla soyut işlemlerin başında, 12 yaş civarında sahip olunan bir düşünme biçimi ergende kendini gösterir. Bu düşünme biçimi yerini zamanla bilimsel düşünme ve sorgulamaya bırakır (Yapıcı, 2005:159).

Charles'ın (1999) da ifade ettiği gibi birey bu dönemde kendi dünyasını kurarken “somut ama görünmeyen ve soyut olanla ilgili soyutlamalar kullanmaya” başlar. Ergenliğe adım attığı bu evre içinde, bulunduğu zamanın ve gerçek dünyanın ötesinde düşünebilir. Ergen ufkunu genişletmeye çalışır ve artık gerçek nesnelere uyan sembollerle kendi kendini sınırlamaz. Sevgi, nefret, inanç, hız, zaman gibi kavramları etkili bir şekilde kullanır. Onun için şiir, edebiyat tutkusu ile yazımsal kabiliyeti gelişir. Ortalama 15 yaşında entelektüel olgunluğa erişir ve gelişiminin en üst noktasına ulaşır. Bununla birlikte, evreni kendi algıları ile anlamlandırmaya çalışır. Bunu yaparken geçmişten getirdiği bilişsel ve duyuşsal birikimi ve çevresinden elde ettiği tecrübeleri kullanır. Çevresindeki uyarıcıların zenginliği, soyutlama yeteneğini gelişimini etkiler (Yapıcı, 2005:156).

Piaget'e göre bilişsel gelişimin en üstünde yer alan ve daha esnek bir düşünce biçiminin sergilediği bu dönemde çocuk, bebekliğindeki basit reflekslerden ergen ve yetişkinliklerin daha sofistike düşünme şekline doğru uzunca bir yol kat etmiştir (Solso, Maclin and Maclin, 2007: 463). Önceki dönemlerden farklı olarak, olaylara farklı bakış açılarıyla bakma; gerçeklerden olasılık ve ihtimalleri düşünebilme; sistematik problem çözme; varsayımla baş edebilme; göreceli düşünebilme; genelleme, tümdengelim, tümevarım gibi zihinsel işlem yapabilme; hipotez kurma ve bunların test edilebilmesi ve soyut kavramların anlaşılabilmesi gibi özelliklerin, yetilerin kazanımı söz konusudur (Erden ve Akman, 1998: 59; Yıldız, 2007: 42-43).

Ergen psikolojisinin gelişimi ile birlikte psikologların uzun yıllar boyunca çocuğun cinsel olgunluğa adım atmasıyla 20'li yaşlara kadarki dönemine ‘ergenlik çağı’ olarak adlandırılırken özellikle son yüzyılda bu dönemi kendi içerisinde görülen farklılıklar neticesinde ayırma yoluna gidilmiştir. Araştırma grubunun içerisine giren, kız çocuklarının yaklaşık 13, erkek çocuklarının da takriben 14 yaşlarında yaşamaya başladıkları bu dönem ergenliğin ilk dönemi olarak adlandırılmaktadır.

Bu dönemde ergen ciddi bir değişime tabidir. Nitekim soyut düşünmeye geçmeye çabalayan genç zihni gelişiminin yanı sıra fiziksel gelişiminin getirdiği hızlı değişikliklerin tetiklediği ergendeki duygu ve heyecan artmasının üstesinden gelip sosyal hayata adapte olmaya çalışmaktadır. Yapılan araştırmalara göre ergen bu dönemde başlıca fiziksel görünüş, sağlık, toplumsal ilişkiler, karşı cins ile ilişkiler,

gelecek ile ilgili planlar, ekonomik kaygılar, dinsel vb. problemlerle başa çıkmaya çalışmaktadır. Bu sıkıntılı süreçte ergeni çevresel faktörler olumlu ya da olumsuz olarak etkilemektedir. Armaner'in verdiği örnek; ergenin ekonomik bakımdan ana-babaya bağlı olması bunda başlıca etkenin de günümüzde iyi bir meslek edinebilmek için eğitim süresinin uzamasıdır. Bu hususta araştırılması gereken bir mevzu olup bireylerin gençlik çağlarını bağımlı olarak geçirmeleri genelde toplumsal özel de bireysel değer kaybımıza vurgu yapmaktadır (Armaner, 1980: 95-96).

Bununla birlikte bu evrede 'ben merkezci düşünme biçiminden' bahsedilmektedir. Soyut kavramsallaştırma yeteneğiyle, ergen felsefi, siyasi konulara ilgi duyar, düşünceyle oynamaktan hoşlanır, adeta değişik alanlarda kendine has kuramlar geliştirerek, bunların abartılı ve katı bir savunucusu olur. Ergen bu dönemde toplumsal sorunlara çözüm üretip olayların idealizme kavuşması için çaba sarf eder; ancak çocuk otoriter bir çevrede yaşıyorsa sessiz kalıp, statükoyu kabullenmeye çalışabilir (Yapıcı, 2005:157). Kendi düşüncelerinin en doğru olduğuna inanarak çevresiyle gereksiz tartışmalara girebilir. Bu noktada, ergenler büyükleri tarafından anlaşılmadıklarına inanırken, öte yandan da sanki onlara hiç ihtiyaçları yokmuşçasına, her şeyin üstesinden gelebileceklerine inanırlar. Hissettikleri ve düşündükleri her şeyin kendileri için özel olduğuna inanmaları, benmerkezci düşünce biçiminden yansımasıdır (Erden ve Akman, 1998: 60; Piaget, 2000: 88-89; Yıldız, 2007: 44). Ergendeki bu değişim çizdiği resimlere de yansımıştır. Gerek mizahi çalışmalarıyla gerekse sözlü ifadeleriyle ergeni, kendi ideolojisini savunur konuma getirmiştir. Olay ve olgulara saf mantıksal bir gözle bakmak yerine artık eleştirel ve yargılayan bir tavır takınmıştır.

Ayrıca bu hususta somut işlemler dönemindeki çocuklarla soyut işlemler dönemdeki ergenler arasındaki temel farkı, ergenlerin bir olayın çok değişik yönlerini görebilmeleri ve bilgiyi soyut olarak öğrenebilmelerinden kaynaklandığı söylenilebilir. Ayrıca Yapıcı'nın da ifade ettiği gibi "dil gelişimi bakımından atasözleri ve deyimlerin anlaşılmasında artık problemleri yoktur, ayrıca bu dönemdeki çocuk yazı dilini etkin bir biçimde kullanmaya başlamıştır" (Yapıcı, 2005: 157).

Ergen kendisindeki bu değişim ile her şeyi yapabilecek gücü kendisinde görebilir. Bu sebeple 'omnipotent düşünme' ergenlerde sık görülür. Bu düşünce ile 'hayaller karar ileride çok lüks arabam olacak villa alacağım vs.' şeklinde ifade ederken bunu

yapabilecek gücü kendisinde görür. Bu hayaller ergen resimlerinde de kendisini göstermiştir. En güzel ya da en yakışıklı ve zengin genç olarak kendisini resmetme çabası gözlemlenmiştir. Ebeveynler onlara “çabalamazsan çalışmazsan hiçbir şey elde edemezsin” dediklerinde, ergen tarafından ebeveynlerinin bu konuları çok abarttığı düşünülür.

Bunun dışında çocukta değişen ve gelişen düşünce sistemi ve bilişsel gelişimi ile birlikte dini tasavvurunu etkileyen başka bir faktör de onda değişen duygusal yapıdır. Nitekim dini kavramların oluşumunda çocukta oluşumu ile tecrübe ettiği dini yaşantı ve duygu en etkin gelişim basamağıdır. Bu bakımdan çocuktaki dini duygu gelişiminin ve bu duygu gelişiminin etkenlerinin bilinmesi gerekmekte olduğundan kısaca çalışmada bahsedilmiştir.

1.3.2. Çocuklardaki Duygusal Gelişim

Birey duyguları ile var olan ve gelişen duygulara sahip bir varlık olup sonsuz sayıda henüz tanı konulmamış duygu çeşidini tecrübe etmiş olabilir. Doğumu ile önce ayrılık daha sonra anneye bağlılık ve sevgi duygusu, duyularla ilgili his, koku vb., çevresini karşı duyduğu korku,üzüntü, kıskançlık vb. duyguların bütünü kişinin iç yaşantısı ile birlikte kişiliğini de yansıtır. Rohracher’a göre kişide, şahsiyetle ilgili dini, ahlaki, estetik, lojik, sempati, acıma, yardımseverlik, adalet ve zarafet gibi duygular da yer alır.

Zira Rohracher’a göre birçok duyguyu herkes yaşayamaz çünkü ruhun derinliğinde duyulan güçlü bir dini yaşayış, sanata olan aşırı düşkünlük, adalet duygusunun inceliklerine nüfuz ediş ve güzellik duygusu çok az kişide bulunur (Yavuzer, 1983: 31-32). Bu konuda temel çalışmaları Rohracher, Ebbinghaus, Wundt, W.James yaparak duyguları kategorize etmişlerdir.

Bir yaşına kadar çocuk, diğer insanlara, özellikle annesine bağımlıdır. Bir yaşına geldiğinde, çevresini yalnız başına keşfedebildiği halde, çocuk bu dönemde ‘güven’ temeline dayalı anne desteğine gereksinim duyar.

Bu bakımdan ergenliğin ilk yıllarında hormonal, fiziksel ve zihinsel değişimlerin yaşanmasıyla çocukta meydana gelen duygusal değişimler sonucu ani ve kontrolsüz tepkiler ortaya çıkmasıyla ‘heyecan’ en yüksek düzeye çıkan duyguların başında yer

alır. Bu duygusal değişim onun dini-sosyal hayatına da yansır ve dini duygu gelişiminde ergenlik dönemi bireyde değişikliğin meydana geldiği bir evre haline gelir.

Ergen bu dönemde ailesinin, çevresinin ve kültürünün etkisiyle öğrendiği bilgilerini sorgulayarak bazen de tepkilerde bulunarak kendine özgü bir hayat anlayışı geliştirir. Bu dönemde ergen hayatını anlamlandırmaya çalışırken öğretilmiş bilgiye ‘şüphe’ ile yaklaşmaya başlar. İçinde geliştirdiği bu ‘şüphe’ duygusu rasyonalizme ulaşırken sorguladığı öğrenilmiş bilgilerinin yanı sıra ruhsal dünyasında meydana gelen ‘kaygı, suç ve utanç’ duygularından da kaynaklanabilir (Allport, 2004: 51). Bu dönemde çocuk kendi iç deneyimleri sırasında acı çeker, hayallerindeki idealindeki tip olmayı arzular. Ayrıca kendisini duygusal anlamda yalnız hisseder çünkü iç dünyası çok karmaşıktır. Ancak çocukta gelişen dini duygu ile hissiyatındaki olumsuz değişimlerin üstesinden gelir. Küçük yaşlardan itibaren çeşitli duygu türleri dini duygu gelişimini beslemektedir.

Bu çalışmada yararlanılan resim çizme yöntemiyle çocuklarda gelişen dini duygu ile cennet ve cehennem tasavvurlarındaki farklılık dikkati çekmiştir. Bu bakımdan dini duygu gelişimi hakkında özet bir tanımlamaya başvurulmuştur.

1.3.3. Dini Duygu Gelişiminin Dini Şuura Etkisi

Wundt dini, “bir kimsenin kendisine ferdi gayretin en yüksek gayeleri olarak görünen ideallerin gerçekleşeceğini düşündüğü yüce bir dünyanın varlığını ve kendisinin ona ait olduğu hissiyatını veren bir duygu” olarak değerlendirir. Müller- Freienfels de bu düşünceye çok yaklaşan bir görüştedir; o “bir kimsenin bir dine sahip oluşu içinde insan ruhunun istediği bütün ideallerinin gerçekleşeceği bir dünya ile ilişki kurmak ve bunu kişinin içinde bilinçli bir biçimde duymasıdır”, demektedir. Bu tanıların da ifade ettiği gibi Yavuz da dini duygunun belli bir anlamı, değer, önemi, gayesi veya başka bir deyişle onun kendine özgü spesifik bir duygu olduğudur (Yavuz, 1983: 36).

Yapılan araştırmalar neticesinde dini duygu gelişimi ile birlikte dini uyanışın gerçekleştiği tespit edilmiştir. Bilfiil kolej öğrencilerine yapılan bir araştırma ile dini uyanışın üç temel formu tespit edilmiştir. Bunlardan; öğrencilerin %14’lük kesimini ifade eden birinci form, kesin kriz ya da konversiyon tecrübesi iken; ikincisi %15 oran ile duygusal motivasyon yaşadıklarını dile getirmiştir. Geri kalan %71’lik kısım, dini gelişimlerinde kademeli bir uyanış silsilesi takip ettiğini söylemiştir (Allport, 2004: 52).

Buradan açık bir şekilde çocuğun dini uyanışına, dini duygusal değişimlerin etkisinin önemi gözükmektedir. Ayrıca duygusal değişimin, dini duygusal gelişime aksetmesi, çocukta duyarlılık kazandırarak, bu duyarlılığın gelişmesi ve ilerlemesi halinde dini şuura sahip olacağını göstermektedir (Pazarlı, 1993: 45).

Dini uyanışı etkileyen bu duygular bireyin doğumuyla başlamaktadır. Zira çocuk annesine karşı bağıllık duygusu besler, yaklaşık dört yaşına kadar anneden ayrılamaz. Bu bağlamda ilk inanma duygusunu besleyen duygu fitraten verilen bağıllık duygusu olduğu söylenebilir. Schleiermacher, “mutlak bağıllık hissi” şeklinde çocukta tezahür etmesini, dini bağıllık ve teslimiyet duygusu ile özdeşleştirmiştir (Allport, 2004: 23).

Dini duygu sürekli olarak ilahi aleme yönelik olarak güvenme, sığınma, teslim olma ve bağlanma ona doğru yükselme çabası içinde olan bir duygudur (Yavuz, 1983: 34-35). Bunların dışında W. James “dini korku, aşk, huşu, zevk” vb. birçok farklı duyguların da dindar insanların hayatlarına gireceğinden bahseder (James, 1902: 28). Özbaydar bu duygunun kişiye yaşadığı dünyada bulamadığı emniyet ve teselli kaynağı olduğunu, kendi dışında, fakat rahatlıkla güvenip sığınacağı yüce bir kuvvete dayanma imkânı sağladığı kımındadır (Yavuz, 1983: 35).

Sonuç olarak, dinsel gelişme, çocukluk evresi içinde, bütünüyle düşünüldüğünde, dinsel duyguların, tavırların belirgin ifadeler almasının aşağı yukarı yaş karşılığı 7-14 olarak gösterilir. Çünkü dinsel uyanışta iki tip gelişme olur; bazıları yavaş ve tedricen uyanır, diğerlerinde ise uyanma birdenbire, ani olarak meydana gelebilir (Armaner, 1980: 89). Buna karşın Goldman’a göre, ise birçok ergen, özellikle din konusunda ilgisiz olanlar, Tanrı’nın mahiyeti hakkında ham antropomorfik düşünmenin ötesine asla geçemezler (Elias, 2004: 90-91).

Ahlaki ve dini gelişim arasındaki ilişki muhtemelen benzer kompleks bir seyri takip eder. Ahlaki gelişim dini gelişimden etkilenir. Goldman’ın dediği gibi inanç öğretimi verilen çocuğun ahlaki gelişimine etkisi direkt olur.

Anlaşıldığı üzere duygular insanın içtimai alanının dışında, dini tecrübelerinde de etkin bir rol üstlenmiştir. Yapılan çalışmaların da desteklediği gerçeklik şudur ki; insan fiiliyatlarının birçoğunu zihinsel gelişimi ile alakadar olduğu kadar duygusal değişim ve gelişiminin de etkisi altında kalmaktadır. Bununla birlikte dini duygu gelişiminin dini

şuura olumlu anlamda etkisi söz konusu olmaktadır. Nitekim çocuklara yaptırılan cennet ve cehennem çizimlerinde, çocukların duygusal dünyasından izler resme yansımış olması çocukta uyanan dini şuurun tecellileri olarak kabul edilebilir.

1.4. Çocuklardaki Ahlaki Gelişim

Ahlak gelişimi, çocuğun hayatının ilk yıllarında başlayarak yaşamı boyunca devam eden, içinde yaşadığı toplumun değer yargılarını kabullenmesiyle birlikte sosyalleşme sürecinde o toplumun iyi ve kötülerini öğrenmesidir (Çağdaş ve Seçer, 2002: 95; Clouse, 2000:715).

1.4.1. Çocukta Ahlaki Gelişim Kavramları

Zihinde yaşanmış olayların izleri önce bireysel ve somuttur. Yani bu tasarımlar belli bir nesnenin, olayın, belli bir yaşantının izlerini taşır. Aynı anda zihin bunlar üzerinde çalışır ve zamanla birçok yeni yaşantıların etkisiyle bu somut ve bireysel tasarımlar soyutlaşır ve vaktiyle genelleşir. Zihinde zamanla biriken imge ve tasarımlar üzerinde daha ileri birtakım işler yapılır. Bunlar soyutlandıktan sonra, zihinde birbirleriyle karşılaştırılır. Bu karşılaştırmada zihinde birbirine benzeyen ortak niteliklere sahip olan tasarımlar gruplandırılarak genel tasarımlara varılmasına kavram denir (Baymur, 1969:163).

Çocuklar bilişsel düzeylerine ve yaş, cinsiyet, sosyo-kültürel durum vb. faktörlere bağlı olarak; dini kavramları farklı şekilde algırlar. Bu ve benzeri birçok faktörden etkilenen dini kavram gelişimi üzerine birçok çalışma yürütülmesine karşın ilk önemli bulguları elde eden ve ‘ahlaki gelişim’ kavramını derinlemesine inceleyen araştırmacı Jean Piaget olmuştur. Onun çalışmaları sıklıkla eleştirilmesine ve karşı çıkılmasına rağmen etkili bir şekilde söylemine devam etmektedir. O Cenevreli çocuklarla yaptığı mülakatlardan hareketle genel zihinsel gelişim teorisine bağlı olarak kompleks bir ahlaki duygu ve düşüncenin çeşitli yaş evreleriyle birlikte ilerlediğini ve ahlaki gelişimin çocukta, genel düşünce gelişimiyle eş zamanlı olduğunu ileri sürmüştür (Piaget, 2000: 77-83; Straughan, 2008: 21). Piaget, öğretmenin mutlak otorite ve tek yanlı iletişime dayanan çocuğun pasif alıcı konumunda olduğu geleneksel eğitim anlayışına karşı çıkarak çocuğun aktif ve dinamik bir zihinsel gelişim gösterdiğini savunmuş (Çankırılı, 2011: 61). Ve günümüzde birçok devletin eğitim ve öğretim sisteminde yerini almıştır.

Amerikalı Lawrence Kohlberg, Piaget'ten sonra benzer çalışmalar yürütmüş ve ahlaki gelişmenin kavramlarını ilk geliştiren psikolog olmuştur (Çankırılı, 2011: 65). Bu sebeple çalışmada öncelikli olarak Piaget ve Kohlberg'in genelde çocukta dini gelişiminden özelde çocukta dini kavram gelişimi üzerinde durulmuştur. Kavramların nasıl oluştuğu konusunda "Piaget ve Kohlberg'in gelişim teorilerindeki basamaklarda bireyin içerik/form ve yargı/hareket kavramlarını merkeze alarak ilerledikleri görülür" (Straughan, 2008: 23). Nitekim onların bu çalışması, ahlaki gelişimin bilişsel gelişim yaklaşımı olarak gösterilmesini engellemiştir.

1.4.2. Piaget'in Ahlaki Gelişim Teorisi

Bireyin değiştiği ve geliştiği en temel iki unsur, dünya görüşü ve onun içindeki hareketidir. Açlıktan ölmek üzere olan bir mülteci çocuğun resmi bir bebeğe ve 15 yaşındaki çocuğa gösterildiğinde, ikisi de aynı resmi, görme sinirlerinin aldığı aynı uyarıcılar olarak görmüştür. Fakat tecrübelerinin benzerliği orada son bulmuş ve bebek resmin rengine ve şekline tepki gösterirken; genç normal olarak açlık, evsizlik, yoksunluk ve ihtiyaç gibi kavramları resmedilen duruma uygulayarak görsel bilgiyi açlıktan ölmek üzere olan bir çocuk olarak yorumlayacaktır. Bu kavramlar çocuğa, durumla ilgili bir şeyler yapmalı-hatta belki de kendisi bir şeyler yapmalı- diye düşünmesine yol açan duygusal ve dürtüsel belirtiler taşımaktadır (Straughan, 2008: 18). Ahlaki gelişim dönemlerine ayrıldıklarında, bebeklik döneminde ahlaki yapının oluşmaması ile birlikte bir nitelendirme yapılması gerektiğinde bebek için iyi veya kötü duymuş olduğu haz ve eleme göre değerlendirilmiştir (Çağdaş ve Seğer, 2002: 123; Altinköprü, 1979: 177-178). Bu yüzden insanoğlu hem dünyayı yorumlamak için tecrübelerini kavramlaştırarak geliştirirken; hem de bu kavramlaştırmaları, bireyi güdülemesi ve belirli şekilde hareket ettirmeyi gerçekleştirmek üzere kullanır (Straughan, 2008: 18).

Özellikle ahlak gelişimi ile bilişsel gelişimin paralel bir seyir takip etmesi; bireyin ahlak gelişimi sonucunda oluşturduğu değer dünyasının Tanrı tasavvurunun gelişimini etkilemesi ve Piaget'in dini kavramlar ile ilgili açıklamalarının ahlak gelişimi bağlamında yapılmış olması, bu çalışmayı ahlak gelişimi kuramlarını kısaca özetlemeye yöneltmektedir.

Bununla birlikte Piaget çocukların ahlaki ve bilişsel gelişim düzeylerini araştırırken düşünce biçimlerini çocukların oyunlarını gözlemleyerek incelediğini ve neticesinde yaşa bağlı doğru ve yanlış yargısındaki değişimlerinin olduğunu tespit etmiştir. Aynı zamanda Piaget'in çalışma ahlaki ile birlikte çocuğa bireysel cezaların verilmeye başlanması çocuktaki cennet ve cehennem varlığına olan inancının şekillenmesi ve gelişmesinde etkili olmaktadır (Çağdaş ve Seçer, 2002: 110-115).

Piaget, bilişsel gelişimde olduğu gibi ahlaki gelişimin de bireysel farklılıklarının olabileceğini söylerken; özerk ve bağlı olarak ifadelendirdiği iki ayrı ahlaki tip tanımlamıştır (Straughan, 2008: 21-22). 'Bağlı tip' aşamasındaki çocuklar cennet ve cehennem gibi kavramları tamamen yaptırımsal anlamıyla kavrarlar; kuralları kesin, kutsal ve dokunulmaz olarak kabul ederler. Örneğin; bunu yaparsam cennete; yapmazsam cehenneme giderim. Onların bu aşamadaki ahlaki yargıları esnek değildir. Bir hareketin doğruluğunu ve yanlışlığını o kişinin niyetine ve dürtülerine bakmadan fiziksel sonuçlara göre belirlerler. Çocuklar akranlarıyla işbirliği yapmayı ve başkalarının görüşlerini daha iyi öğrendikleri için özerk aşamaya doğru ilerler. Burada kurallar iradi olarak seçilir ve altında yatan mantık beğenildiğinde davranış haline getirilir. Ahlaki hükümler belli şartlara bağlı olarak yapılır ve hafifletici faktörler göz önünde bulundurulur. Örneğin; daha iyisini bilemeyecek kadar genç olmak.

Bununla beraber bu gelişimsel sıra, Piaget'e göre olmazsa olmaz değildir. Herkes bir üst aşamaya ulaşamaz ve çocuk ne belirli bir aşamaya; ne de belli yaşa göre davranabilir. Piaget bu teoriyi esnek bir yapıda oluşturmuştur. Kesin yargıları ve de hükümleri olmamasına karşın çocuğun psikolojik, bilişsel ve ahlaki gelişimi hakkında detaylı bilgi vermekte ve birçok bilim dalına katkısı bulunmaktadır.

Piaget'ten sonra benzer çalışmalar yürütülmeye devam etmiştir. Bunlardan ahlaki gelişim teorisi hakkında Lawrence Kohlberg en önemli isimler arasında yer alır.

1.4.3. Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Teorisi

Lawrence Kohlberg ve yardımcıları Piaget'in basamaklarını geliştirerek 20 yıldan fazla sürede teorik ve pratik çalışmaların büyük bir yekününü oluşturmuşlardır. Kohlberg, ABD, Meksika, Tayvan ve Türkiye'de yaptığı araştırmalarda, çocuklara ahlaki ikilem içeren olaylar anlatarak bu durumlara karşı verecekleri tepkileri sorarak, onların bu

davranış biçimlerine karşın mantıksal akıl yürütme şekilleri üzerinde durmuştur. Bu ikilem taşıyan hikâyelerle Kohlberg, çocukluktan yetişkinliğe uzanan 6 ayrı ahlaki muhakeme basamağının olduğunu ileri sürmüştür (Straughan, 2008: 22; Yapıcı, 2005:126). Ahlaksal düşüncenin gelişmesini gösteren 6 aşamalı bu tablo:

Gelenek Öncesi Düzey

1.Basamak: (4-5 yaş) cezadan sakınma isteği mevcuttur. Bu dönemde çocuk yapılan işin sonucuna bakar ve somut bir yanlışlık var ise kişi hemen fiziki bir cezaya çarptırılmalıdır. Yaptığı işin doğru bir davranış olduğu düşüncesinde ise mükâfatlandırılmayı bekler. Otorite bireyin tamamen dışındadır (Straughan, 2008: 22; Yapıcı, 2005:127). Bu dönemde yasaklara katı bir şekilde uyulur, güce itaat vardır. Bu safhaya ‘bağımlı ahlak dönemi’ de denir (Yapıcı, 2005:127).

Bu dönemde, çocuk ile yetişkinin iletişimi, çocuğun ahlak gelişimini etkilemektedir. Zira yanlış yaptığında cezaya çarptırılıp azarlanan çocuk, başka bir çocuğun aynı tavrına karşı tepkisiz kalınması halinde çocukta sağlıklı olmayan bir algı oluşacaktır (Yapıcı, 2005:128). Örneğin, çocuğun ağzından kötü bir söz çıktığında ailesinin kendisini uyarmasına karşın, misafirlige gelen komşunun oğlunun kullandığı argo sözcüklere ailenin tepki vermemesini yanlış algılayabilir.

Ayrıca psikanalizlere göre bu dönemde çocuğun baskın olan kişilik bölümü id’dir. Bu evrede çocuk, Kohlberg’in hikâyesinde geçen Hans’in suçlu olduğunu ve polisin onu cezalandırması gerektiğini düşünür (Bacanlı, 2003:75; Yapıcı, 2005: 127).

2.Basamak: (6-9 yaş) kişinin ihtiyaçlarını tatmin etme isteği vardır. Çocuk yapacağı her işin karşılığının olmasını bekler birinci evrenin özelliklerini halen üzerinde bulundurmakla birlikte artık davranışları daha çok çıkara dayanmaktadır. Bu sebeple bu evreye ‘araçsal ahlak dönemi’ de denilir (Bacanlı, 2003:75;Yapıcı, 2005:127).

Bu yaştaki çocukta verdiğim kadar almalıyım şeklinde zihin yapısı gelişmiş olsa da insanların ihtiyaçlarını da dikkate alır ve Hans’i suçsuz bulur. Çünkü bu yaşlardaki çocuk, Hans’in, karısının hayatını kurtarmak için ilaçları çaldığı ve bir kocanın karısını kurtarması gerektiğini düşünür.

Geleneksel Düzey

3.Basamak: (10-15 yaş) diğer insanların kendisi hakkındaki iyi düşüncelerini elde etme isteğinin yoğun olduğu bir dönemdir. Bu dönemde çocuk insanlara iyi görünmek için kurallara uyar, insanlara yardım eder, kişiler arası uyum ve beğenilen davranışlar sergiler. Bununla birlikte anne-babanın sözünü dinleme ve kurallara itaat vardır. Birey otoriteyi içselleştirmesine karşın kuralları sorgulamazlar (Yapıcı, 2005:128).

Bu safhada birey davranışları ile iyi çocuk olmaya çalışır. Ona göre iyi ve doğru olan hareket yakın çevresi tarafından takdir edileceği, genel kabul görmüş davranışlardır. Çocuk yapılan davranışları niyete göre tahlil etmeye başlar ve onun için dürüstlük, saygı, cömertlik vb. değerler gelişme gösterir. Buna ek olarak bu evrede baskın olan kişilik bölümü süper ego'dur (Yapıcı, 2005:129).

Bu safhada çocuk, Hans'ın suçlu olduğunu çünkü insanların hırsızlık yapanları sevmeyeceğini dolayısıyla Hans'i ayıplayacaklarını düşünür (Bacanlı, 2003:75).

4.Basamak: (15-18 yaş) sosyal kurumların otoritesini onaylama isteği gelişmiştir. Çocuk bu evrede, kanun ve düzenin korunması için çaba sarf eder. Toplumsal kurallara uyma, görevlerini yerine getirme, otoriteye saygı gösterirken toplumsal düzeni korumaya çalışır (Kağıtçıbaşı, 1999).

Bu aşamada çocuk, Hans'i suçlu bulur çünkü Hans hırsızlık yaparak kanunlara aykırı davranıp toplumsal düzeni tehdit etmiştir (Bacanlı, 2003: 75).

Gelenek Ötesi İkelere Dayalı Düzey

Baskın kişilik bölümü ego olan bu döneme her birey ulaşamaz.

5.Basamak: (18-20 yaş) diğer insanların haklarına saygı gösterme konusunda kabul edilen sorumluluğu onaylama isteğiyle sosyal bir uyum vardır. İnsan hakları ve toplum yararı gözetilerek tüm toplumlar tarafından bir onay ile gelişen normlara göre ahlaki (iyi, doğru) olabilir (Yapıcı, 2005:130).

“Hans suçludur. İnsanlar toplum içinde birbirlerinin özel eşyalarına saygı göstermek zorundadır” (Bacanlı, 2003: 76).

6.Basamak: (20 yaş ve üzeri) evrensel ya da kendi seçimine dayanan ahlaki prensiplere uymada ferdi sorumluluğunu onaylama isteği gelişir. Bu evrede evrensel ahlak ilkelerine uyum söz konusudur. Hayat değerlidir ve hiçbir sebeple insan hayatına zarar verilmemelidir (Çankırılı, 2011: 65-69;Straughan, 2008: 22).

“Hans suçsuzdur. İnsan hayatı her şeyden önemlidir. Bir insanın hayatı söz konusu olduğunda, hırsızlık caizdir” (Bacanlı, 2003: 76).

Kohlberg yaptığı araştırmalar sonucunda, yetişkinlerin çoğunun 4.dönemde kaldığını saptamıştır (Yapıcı, 2005: 130).

1.5. Çocukta Dini Gelişim

Birey, dini kimliğini tedricen meydana getirir, doğumu itibariyle bebeğe dindar ya da daha az dindar tanısı konamaz. Ancak yapılan araştırmalar neticesinde çocukta fitrattan gelen dine karşı bir eğilim mevcut olduğu bu sebeple çocukta dini gelişim safhalara ayrılacağı şeklinde farklı teorik yaklaşımlar benimsenmiştir (Hökelekli, 2008: 252). Dini inanç gelişimi üzerine birçok akademik çalışma yürütülmüştür. Farklı perspektiflerden bakılarak çocuklardaki dini gelişim evreleri, araştırma gereğince Goldman ve Oser ile sınırlı tutularak açıklanmaya çalışılmıştır.

1.5.1. Goldman’ın Dini Düşünce Gelişim Evreleri

Goldman, İngiltere’de birtakım okulda mülakat yaptığı çocuklara üç resim göstererek bunları açıklamalarını istemiştir. Resimlerden ilki, yanında bir erkek ve kadınla kiliseye giren çocuk, açıklanması istenilen diğer resim ise; yatağın başında diz çökerek dua eden bir çocuk, son olarak parçalanmış bir İncil’e bakan çocuk resmi gösterilerek, bu resimleri çocuklardan yorumlamaları istemiştir. İkinci bölümde çocuklara Yanan çalıhtaki Musa, Kızıl Denizi geçen İsraililer ve İsa’nın günaha girmesi hakkında Kitab-ı Mukaddes’te bulunan üç hikâye dinletilip, bu hikâyeler hakkında sorular yöneltilmiştir (Elias, 2004: 86). Goldman bu araştırmayı yaparken çocuklara yönelttiği sorularda Tanrı, ilahi adalet, dua vb. dini kavramları incelemiştir (Elias, 2004: 86-87).

Ancak Goldman, diğer arkadaşları gibi bebeklik dönemindeki duyguların ahlaki mi dini mi olduğu sorusuna yanıt vermemiştir. Nitekim ilk çocukluk çağı olarak da bilinen (2-6 yaşları) okul öncesi dönemdeki bu çocuklarda, duyguya dayalı, tasarlanan ya da hayalde

canlandırılan bir din kavramına sahip değillerdir. Ezberleyebildikleri bazı dinsel sözler veya cümleler, onlar için çok az bir anlam taşır ve çoğu defa anlamsızdır. Çünkü taklit fonksiyonu çocukta iradesiz olarak işler (Armaner, 1980: 82-83; Pazarlı, 1993: 45; Özbaydar, 1970: 12). “Genellikle doğum, ölüm, büyüme gibi olaylar dini terimlerle anlatıldığından çocuğun dine olan merakı artar. Çocuk bu konularda soru sorar ve aldığı cevabı tereddütsüz kabul eder. Çocuğun dini kavramları realisttir. Çocuğun zihni yapısı henüz Allah’ı tasavvur etmeğe yetmediği için, bu dispozisyon öğrenme ve taklit yolu ile gelişmektedir” (Özbaydar, 1970: 12).

Bu dönemde çocuk kendisini büyüklerinden biri ile **özdeşleştirir**. Çocuk oyunlarında sıklıkla rastlanılan, evcilik oyununda kimsenin çocuk rolüne girmek istememesinin aksine kendilerini yetişkin tiplmeleri ile canlandırma talepleri bu çabadan kaynaklanır (Altınköprü,1979: 185). Bu özdeşleştirmenin altında yatan sebeplerin başında ana-babaya karşı duyulan saygı, sevgi, korku vb. duygular din duygusunun ilk tezahürleriyle karşılaşılmasından kaynaklanır. Bu sebeple bu çağdaki çocukların davranışlarının hangisinin ahlaki, hangisinin dini olduğunu tayin etmek henüz mümkün gözükmemektedir (Pazarlı, 1993: 45).

Bu alanda Goldman’ın araştırma grubundaki okul çağındaki çocukların dini düşünce gelişim safhaları şu şekildedir:

1.Dini Düşünce Öncesi (Sezgisel Dini Düşünce) Safhası: (2-7 yaşları) Çocuğun bu dönemde zihni gelişimine paralel olarak lâfzî anlayışın ve kendisine olan ilgisinin önüne geçemez. “Din eğitime şartlanmış bir şekilde karşılık verir” ayrıca Goldman bu dönemde çocuğun duyduğu dini kavramları anlamlandırmada yetersizdir (Elias, 2004: 87-88). Dini düşünce sistematik değil, parça parça bir özelliğe sahiptir (Karaca, 2007: 52). Din öncesi dönem: 5-7 yaş, dini anlayış peri masalı düzeyinde ve tanrı anlayışı kaba bir antropomorfizme dayanır.

2.Sezgisel ve Somut Düşünce Arasındaki Safha: Bu safha geçiş dönemini yansıtır. Çocuk sezgisellikten kurtulup somut düşünmeye çabalamaktadır ancak ulaşmamaktadır (Elias, 2004: 88). Örneğin çocuk bu evrede eşyaların özelliklerine göre sınıflamaya ve sıralamaya çalışırken zorluk yaşar ve kafası karışır (Karaca, 2007: 53).

Alt dini düşünce dönemi: 7-11 yaş, daha somut ve maddeci bir seviyede olmasına rağmen daha mantıklı bir anlayış belirgindir.

Yedi yaşına kadar haz ve elem ahlakı çocukta yerine yeni bir ahlak türüne bırakır. Görev ve uyum ahlakı (sosyosantrizm aşaması 7-11) olarak bilinen, yasaklanmış olan davranış kötüdür ve yapılması durumunda ceza gerektirir ve otorite olmak zorundadır mantığı gelişir. Yaptığı davranışların sadece büyükleri tarafından istenilmesi ve doğru bilinmesi yeterlidir, nedenini ve niçinini sormaz. Kısacası dönemin ahlakı tamamen görev bilinci ile gelişim göstermektedir (Çağdaş ve Seçer, 2002: 124; Altınköprü,1979: 185-186).

Çocuğun okula başlaması ile **örnek** alma davranışı gelişir. Çocuk öğretmenin adeta hayranı olur, artık oyunlarında ve kendisine büyüyünce ne olmak istediği sorulduğunda, verdiği cevap “öğretmen olacağım” şeklindedir.

Goldman'a göre, 6-7 yaşlarında Tanrı'yı insan gibi fiziksel özellikler vererek tasvir ederken, 10 yaşından itibaren Tanrı'ya olağan üstü güçler yükler (Elias, 2004: 90). O'nu süpermen, herkül gibi gücün sembolü olarak karakterize ederler.

Goldman'a göre, Tanrı doğal dünyaya doğrudan ve fiziksel olarak müdahale edici olarak görülür. Mucize ve sihir onlar için önemlidir. Tanrı bunları suni bir tavır içerisinde yapar görüşü çocuğun zihni gelişimi ile müdahalesi, sebeple ve sonuç ilişkisine dayandırılmaya başlayan dualistik bir dünya görüşü benimsemeye başlar (Elias, 2004: 91). Goldman'a göre, küçük çocuklara göre Tanrı, yaramaz çocukları sevmez ve onları cezalandırır. Ergenlerde ise Tanrı'nın sevgisinin evrenselliğine muktedir olunur ve Tanrı'nın adaleti ve sevgisi O'nun tabiatına uygun olarak görülür (Elias, 2004: 90).

Ona göre, küçük çocuk dua hakkında sihirli bir görüşe sahiptir. 10 yaşlarındaki bir çocukta ise dua hakkında daha manevi bir değerlendirme yapar; ancak ergenlik döneminde manevi bir değer ile birlikte realistik bir tutum gözlenir. Dua artık daha çok fedakâr ve daha az benmerkezci bir karakter taşır (Elias, 2004: 89).

3.İkincil Dini Düşünce (Somut İşlemsel Düşünme) Safhası: (8-13 yaşları) Bu dönemde çocuk dini kavramları, olayları vb. antropomorfik bir tavır içerisinde yorumlar. Çocuk duyduğu dini kavramları tamamen lafzi (literal) olarak yorumlar, daha

derin anlamlarını idrak etmeye muktedir değildir ve kendi tecrübesiyle sınırlı bir şekilde anlamlandırır (Elias, 2004: 88-89).

Bu dönemde çocuklarda merak duygusu öğrenme arzuları ile eş güdümlü olarak ilerler. Bu çalışmada çocuklara yöneltilen soruların çocukların zihinlerindeki sorular ile benzerlik bulunduğu gözlemlenmiştir. Nitekim Yavuz'un yaptığı araştırmada da elde ettiği verilerden çıkan sonuç, çocukların Allah'ın varlığını özellikle da zatını daha sonra inançla ilgili konuların merak uyandırdığıdır. Bununla birlikte kendisinin de ifade ettiği gibi çocukların en çok merak ettiği konular arasında "ahiret hayatı" da yer almaktadır (Yavuz, 1983: 83-87).

Bunları ölüm, ölümler, ölüm sonrası insanın hayatında karşılaşacağı işlemler ve durumlar oluşturmaktadır. 7-9 yaş çocukları insanın nasıl doğup öldüğünü, öldükten sonra dirilip dirilmeyeceğini, nasıl ve neden geri dönmediklerini, orayı gerçekten merak ettiklerini, Allah'ın ölümü bize neden verdiğini, Cennet'in ve Cehennem'in gerçekten var olup olmadığını, Allah'ın her ikisini de neden yarattığını merak etmektedirler (Yavuz, 1983: 87). Bu dönemde çocuk 7-9 yaşlarında sorduğu, merak duyduğu konular üzerinde akıl yürütmeye başlar. Bu noktada birçok araştırmacının işaret ettiği gibi 10 ile 12 yaşları arasındaki çocuklar, dini açıdan bir geçiş dönemindedirler ve kişinin inanç sistemi hakkındaki şüphe tohumları da bu dönemde filizlenmeye başlar (Ratcliff, 2004: 115).

10-12 yaşındakiler ise, ilk insanın Hz.Adem olduğunu ve ilk defa dünyaya onun geldiğini, en son dünyaya gelenin ve en son ölenin kim olacağını, ilk ölen kimsenin kim olduğunu ve neden öldüğünü, (öldükten sonra ona ne olduğunu nereye gittiğini), ölümün insana neden yapıldığını, Allah bize yaşatıyor, ama canımızı nasıl alacağını "Ahiretin nasıl kurulacağını, insanların neden ve nasıl dirileceğini" ölenlerin dünyaya nasıl geleceğini, ölünün mezara konduktan sonra başına neler geleceğini, ölünce insanları meleklerin nereye götüreceğini, ölüye mezarda neler sorulacağını, nasıl cevap vereceğini, Cennet'in ve Cehennem'in nasıl kurulacağını merak etmektedirler. Cennet'in çok güzel Cehennem'in çok korkunç olduğunun söylendiği halde kendisinin hayalinde henüz canlandıramadığını, fakat çok merak ettiğini, Allah'ın kimleri Cennet'e kimleri Cehennem'e koyacağını, insanın 'Allah'ın yanına nasıl' gitmesi gerektiğini merak etmektedirler (Yavuz, 1983).

4.Somut ve Soyut Dini Düşünce Arasındaki Orta Safha: Çocuk için bu safha geçiş aşamasıdır. Çocuk dini kavramların lafzi anlamlarının ötesine geçmeye çalışsa da zihni gelişimi ona engel olmaktadır. Hatta Goldman'a göre birçok insan bu aşamayı asla geçmeyi başaramamış ve böylece gerçek dini düşünme safhasına ulaşamadıklarını belirtmiştir (Elias, 2004: 89).

Bu geçiş aşamasında özellikle 10-11 yaşları itibariyle çocukta gelişen 'Özgürlük Ahlakı' ilkokul döneminin bitmesi ile bağımlı ahlaktan kurtularak, kendi bilgisi, sezgisi ve öz değerleri ile bireyin aklederek tutum sergilemesidir (Altinköprü,1979: 187; Çağdaş ve Seçer, 2002: 124).

5.Dini Düşünce: 13-14 yaşında çocuk soyut işlemsel dini düşünme yeteneğini kazanmaya başlar ve tümdengelimli olarak düşünebilir. Çocuk kavramlara artık lâfzî olarak bakmaz, siyak ve sibakı içerisinde ima ettiği mana ile soyut olarak düşünebilir (Elias, 2004: 89). Kişisel dini düşünce dönemi başlamış olup, gerçek olmayan yorumların olduğu daha soyut ve manevi bir anlayış dönemi içerisinde.

Pek çok faktörün de devreye girmesiyle bazı kişiler Tanrı'nın bazı özelliklerini daha fazla ön plana çıkarırken, bazıları daha farklı nitelikleri daha sık vurgulama eğiliminde olabilirler (Yapıcı, 2004: 170-171). Kuşat bunu her bireyin kendine özgü bir varlıksal özelliğe sahip olmasıyla açıklamaktadır (Kuşat, 2006: 114). Ona göre; Tanrı'nın mahiyetinin anlaşılmasında kişisel farklılıkların önemli etkisi vardır. Farklı kişilikler kutsalın mahiyetini her biri kendine uygun tarzda, farklı şekillerde algılamaktadır. Ancak inanan insanda oluşan Tanrı tasavvurunda bireysel ilgi ile ihtiyaçlara dayalı psikik ve zihinsel yapının etkili olmasının yanı sıra yaşadığı toplumun, inandığı dinin de etkili olduğunu vurgulamaktadır (Yapıcı, 2004: 172). Benzer şekilde cennet ve cehennem bireysel ya da toplumsal istek ve yönelmelerle tasavvur edilmiştir. Bacanlı Tanrı anlayışında dört öğeden kaynaklanan, insan anlayış farklılıklarını sıralarken bu çalışmada benzer öğelerden kaynaklanan anlayış farklılıkları görülmüştür (Esen, 2009: 81).

Bu dönemdeki gencin inancı, onun hem duygu hem de düşünceleri üzerine kurulmuştur. Bu bakımdan genç, dinsel inançlar üzerinde tartışırken zihinsel bir bilgi düzeyinde kalmayıp, tüm yaşamının duygusal yönünü de ortaya koyar (Armaner, 1980: 103).

Goldman, dinsel düşünmenin genellikle normal düşünmeden daha sonra geliştiğini belirtir. Daha sonra gelişmesinin bir nedeni, din dilinin kullanılabilmesinden önce dini düşünmenin daha zengin bir deneyim istemesidir. Din dili, semboller, mecazlar, karakterlerin simgelerle anlatıldığı öyküler ve manevi gerçeği gösteren hikayelerle doldurulur. Dini düşünmenin daha geç gelişmesinin bir başka nedeni çocukları, dini düşünmenin tabii silsileleri içinde gelişmekten alıkoyan yetersiz ya da olgunlaşmamış eğitimin çocuklara verilmesidir (Elias, 2004: 89).

Piaget'in çalışmasının Goldman'ın çalışmasını etkilediği gibi, daha yakın zamanlarda Kohlberg'in çalışmaları dini gelişime paralel bir tanım ortaya koymuştur. Örneğin; Fowler 4 yaşında başlayan 1.Basamaktan (sezgisel-yansıtıcı inanç basamağı) en az 40 yaşındaki 6.Basamağa (evrenselleştirici inanç basamağı) uzanan 6 inanç gelişim basamağı ortaya çıkarmıştır.

1.5.2. Oser'de Dini Düşüncenin Gelişim Evreleri

Daha soyut bir tanım, çocukların tanrı kavramından bahseden ve Kohlberg'in basamaklarını takip eden Oser tarafından ortaya konulmuştur. Oser'in,

- 1.Basamağında; Tanrı fiziksel açıdan güçlü bir figür
- 2.Basamağında; bir şeyin karşılığı olarak faydalar bahşeden kişi
- 3.Basamağında; kişisel bir arkadaş ya da kollayan çoban
- 4.Basamağında; kural koyucu
- 5.Basamağında; özerk ahlaki davranışı destekleyen kişi olarak görülür.

Buna karşın bu tür bir sıralama, ahlaki ve dini gelişim basamaklarıyla ilgili ilginç soruları ortaya çıkarmıştır (Straughan; 2008: 22-24). Öğrenme yaklaşımları diğer insanların taklit edilmesi ya da ödül ve cezalarla davranışların şekillenmesi ve değişmesine odaklanır. Bundan dolayı uygun davranışlar pekiştirilir; uygun olmayan davranışlar söner; fakat böyle bir terminoloji içerik problemini çözmek için hiç bir şey yapamaz (Straughan, 2008: 24).

Pazarlı'ya göre dini şuurun gelişiminde önemli olan diğer bir unsur ise çocuk ruhunun gelişimidir (Pazarlı, 1993: 46). Hurlock'a göre gelişmenin temelini, çocukluk çağı

oluşturur. Hulock'a göre ilk çocukluk dönemi çocuğun geleceğinin şekillenmesinde daha önemli iken Özbaydar'a göre son çocukluk daha mühim bir dönemdir. Dini gelişmesini de bedeni, zihni ve ruhi gelişmesi içinde şekillenecektir. Netice itibariyle çocuk yetişkinlik döneminde yaşayacağı dinin temellerini atmış olur (Yavuz, 1983: 31).

Bireyin bu gelişim sürecinde dini inanca sahip olması inancını besleyen duyguyu ruhunda taşımasıyla mümkündür. Dini yaşayışı besleyen önemli duygulardan bazıları bağlanma, teslim olma, Allah sevgisi, şükretme duygusudur (Yavuzer, 1983: 35).

Dini inanç gelişiminde dini duygu gelişiminin etkisinin yanı sıra Freud'a ve birçoklarına göre dini yaşayışın ilk nüvesinin, ana-baba iletişiminden doğduğunu ve çocukta oluşan Tanrı imajının bu baba profilini yansıttığı kabul edilir. Allport, bu konuda bir çocuğun Tanrıya duası esnasında "Babamız" kelimesini reddetmesini, Tanrı kavramı ile kendi babası arasında bir ilişki kurmak istememesinden kaynaklandığını söyler. Ancak İslam dini, Hıristiyanlıktan farklı bir inanç sistemine sahip olduğundan, Tanrı asla Müslümanların babası olamaz. Bu sebeple Freudyen bakış açısıyla İslam geleneği ile yetişmiş bir çocuğun Tanrısına "kutsal babamız" şeklinde dua etmesi beklenmez. Türkiye'de de Batı kültürünün etkisinde kalarak benzer bir süreç Türk filmleriyle ortaya konmuştur. Ayşecik ve benzerlerinde kullanılan "Allah Baba" söylemi, bu konuda bazıları tarafından kabul görmüştür. Yine de bu Clark'ın "insanların zihninde bulunan Allah kavramının birbirinden farklıdır" söyleminin gerçekliğini ortadan kaldırmaz (Clark, 1981: 180). Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında Freud'un kuramına kuşku ile bakılırken çocuğun babasıyla olan ilişkisinin, dini gelişiminde önemli bir rol alacağı ve ruhsal gelişimindeki etkilerinin varlığı da şüphesizdir. Bununla birlikte çocuğun zihnindeki dini kavram gelişimlerinin daha önceden de bahsi geçtiği gibi, kültürel, sosyo-ekonomik durum, yaş, cinsiyet ve en önemlisi, bilişsel-duygusal gelişim ve aldığı eğitim-öğretim farklılıklarından doğan birçok dini kavramın farklı algılanıp tanımladığı bir gerçektir. Bu konuda Clark dinin öğrenme yoluyla geliştiğinin altını yineleyerek çizmektedir.

Freud'un iddia ettiği gibi çocuktaki dini şuurun oluşumundaki etkenlerin başında ailenin ve kendisi ile ilgilenen aile büyüklerinin rolü büyüktür. İkinci etken ise Pazarlı'ya ve Clark'a göre birinci etkenden daha önemli olan çocuğa dini konuların doğrudan doğruya öğretilmesidir. Bu konuda Pazarlı, ana-babanın dini bilgilerinin arttırılması; dini duygu

ve inancı besleyecek her seviyeye uygun eserlerin yayınlanması; dini sosyal hayatta çocuğun yaşayacağı ve seveceği şekilde verecek ilahiler, drama tarzında ayinler düzenlenmeli; İslam âlimlerinin örnek hayatları anlatılmalı vb. toplumun yaşayışındaki bazı prensiplerin ortaya konulması, bu prensipleri uygulayacak ve yürütecek kuruluşların hazırlanması gerekliliğini söylenebilir (Pazarlı, 1993: 46-48).

BÖLÜM 2: ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLARI

Birinci bölümde kısaca belirtilmiş olan çocuktaki zihinsel, fiziksel ve psiko-sosyal değişimler hakkında verilen bilgilerden yola çıkarak bu bölümde yer alacak olan bulgular değerlendirilecektir.

Bulgular elde edilirken beş okuldan beş yüz öğrenciye cennet ve cehennem temalı 632 resim çizdirilmiştir. Bunlardan 202'si erkek, 298'si kız öğrencidir. Çocuklardan 83'ü arkadaşının resmini kopya çekerken tespit edilip onların resimleri bulgulardan çıkartılmıştır. Bunun dışında resimlerden bir kısmı silik ve anlaşılır olmadığı için 213 tanesi kullanılabilir olarak tespit edilmiştir. Seçilen bu resimlerden birbirine benzerlik ve aynı temaların işlenmesini dikkate alarak cennet ve cehennem tasvirinde önemli farklılıkları içeren ve öğrencilerin bizzat kendi ifadeleriyle anlamlandırdıkları 213 resim çalışmada asıl kaynak olarak tahlil edilmiştir. Daha sonra kullanılabilir 213 resim arasından çocuğun kişiliğini, sosyal hayatını ve dini düşüncesini yansıtan resimler değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

2.1. Çocuk Resminin Gelişim Aşamaları

2.1.1. Çocukta Resme Olan İlginin Doğuşu

Sanat, 'yüzyıllar boyunca fizik ötesi bir olguymuş gibi görülmesine karşın aslında örgensel (organik) bir olaydır. Soluk alma gibi bir ritmi, konuşma gibi anlatımsal öğeleri vardır. Sanat, algılama, düşünme, imgeleme ve bedensel eylemin de katıldığı etkin bir süreçtir ki insanlığın gelişim süreci içerisinde sanatı örgensel bir bölüm olarak görmek gerekir. Bu ise çoğu doğa bilimcilerin, tarihçilerin ve hatta kimi ruhbilimcilerin görüşüne karşı bir düşünce biçimidir. Onlar çoğunlukla sanatı, süsleyici işlevi olan 'keyfi' bir etkinlik olarak görme eğilimindedirler. Oysa sanat hem öğrenme sürecinin hem de gelişim sürecinin etkin bir yardımcıları olabilir. Çünkü sanat, duygu ve düşünce arasındaki karşılıklı ve iç içe geçmiş bağlantıyı vurgularken insanın bu iki yönünün uyumunu sağlar (San, 1979:1). İnsanoğlunun duygu ve düşüncelerin tıpkı ikiz bir kardeşin eseri gibi uyum göstererek ortaklaşa çalışmalarını neticesinde meydana getirdikleri birçok sanat dalı zuhur etmiştir.

Bunlardan araştırmayı alakadar eden bediiyat ise resim sanatıdır. Resim sanatı geçirdiği tarihi seyri ile yazılı kltrden daha ileri tarihlere dayanmaktadır. Nitekim insanlık tarihine bakıldığında insanoğlu “yazılı dili kullandığı zamanın yaklaşık beş katı kadar bir süre boyunca resim yapmıştır. Bilinen en eski resimler Fransa’da Lascaux Mağarası’ndaki yaklaşık yirmi bin yaşındadır. Bu resimler daha çok hayvan figürlerinden; atlar, gergadanlar, bufalolar ve mamutlardan oluşmaktadır” (Keser, 2005:278). Literal bir anlam kazanması ise zaman almıştır. Bugünkü kullanımıyla resim, üç boyutlu nesne ve varlıkların iki boyutlu olarak üzerinde betimlendiği bir düzlem olarak tanımlanır. Resim sanatı ise; gerçekliğin nesnelere ve olaylarını, sağlam bir yüzey üzerinde renkler yardımıyla oluşan özerk tasarımlardır (Eroğlu, 2003:140). Ayrıca resim, sanat yoluyla bireyin kendisini ifade etmesi, sağlıklı bir duygusal gelişme açısından temel bir öneme sahiptir (Arıcı, 2006: 15).

Bu tarihi süreç içerisinde çocuğun resmine ilk defa sanatsal bir değer atfedilmiştir, ilk müellif ise Corrada Ricci (1887) olmuştur. “Lamprecht tarafından, Saksonya’da Kraliyet Kültür Tarihi ve Evrensel Tarih Enstitüsünde bir ocuk psikolojisi bölümü açılması da bunun sonuçlarındandır. Bu bölümde yürütülecek araştırmalar için hemen tüm dünyadan ocuk resimleri toplanmaya başlanmıştır” (San, 1983: 94-95). Ricci ile ocuk resimlerine olan ilgi artarak devam etmiştir.

ocuk resimleri tarihi süreci itibariyle, dışavurumcu gücün önemsendiği yıllarda, okullarda birçok deney yapılıp daha önceden ‘canlandırma (darstellen) kavramı yerine artık biçimlendirme (gestalten) terimi geçerlik kazanmıştır. Kısaca biri 19.yy.’ın doğa bilimlerinin düşünme biçimi diğerisi ise tinsel (manevi) bilimlerin tutumuyla açıklanmıştır (San, 1983: 96-97).

Resim Sanatının Diğer Disiplinlerle İlişkisi

Resim, bu tarihi seyri içerisinde birçok bilimsel alana malzeme teşkil etmeye başlamıştır: sanat tarihi, etnoloji (budunbilim), pedagoji, sosyoloji, psikoloji vb. dir. Stern’e göre resmi test olarak kullanmak, insan psişizmine nüfus etmenin, en tabii ve en uygun bir vasıtasıdır. Zira “insanlığın başlangıcından bugüne kadar, medeniyetin inkişafı boyunca gerek sihri gerekse estetik gaye için resim yapılmıştır” (Stern,1964:IX-X).

Minkauska'nın mülteci çocuklar üzerinde yaptığı resim testleri ile çocukların etnolojik yapıları, yaptıkları resimlerdeki renk, form ve içerik gibi karakteristik özellikleri araştırılmıştır. Amerika'da yapılan bir araştırmada ise resim testleri ile insanlardan belli grupların ahlaki realizminin izleri tespit edilmeye çalışılmıştır (Arıcı, 2006: 16).

Ahlaki yapıdaki değişimlerin izdüşümü olarak halk resimlerinde “çocukta olduğu gibi, halk muhayyilesinde de fikirle gerçek, hayalle hakikat, çok defa birbirine karıştığı için, sembol olarak resim gerçeğin ta kendisi olabilir. Halk arasında yazılmış olan aşk hikâyelerinin resimleri, bu bakımdan bizim anladığımız manada-resim-değildir” bunlar toplum psikolojisini de aksettirmektedir. Bir başka deyimle toplumun ahlaki realizminin bir vechesi olan zihni realizmin ta kendisidir (Stern,1964:VIII-IX).

Aynı zamanda resim sanatının, birçok alana malzeme teşkil ettiği gibi psikolojinin araştırma temelini meydana getiren sanatın içeriğini oluşturan bireyin içe atımlarını görebilmek için kullandığı bir yansıtma tekniği olarak da kullanılmaktadır (Arıcı, 2006: 16).

Resim; derinlik, kurgu, renk gibi sanatsal açılardan uzak, salt ruhsal gelişim ve problemler açısından ilk kez 1890'da Binet tarafından ele alınmıştır. “Resimlerin Tefsiri” adlı yayımla resmin psikolojik yanı ele alan Alfred Binet'ten sonra birçok resmin özellikle de çocuk resimlerinin psikolojik açıdan psikologlar tarafından ele alındığı görülmüştür (Arıcı, 2006: 15). Psikologlarla birlikte terapistlerin çocuk resimlerinde teşhis ve tedavi yöntemini geliştirme çabasını güderken aynı zamanda ‘çocuğun gelişmesi ile yaptığı resimler arasında bir bağ olduğunu görmüşlerdir’(Stern,1964:IX).

Çocuk resmi birçok amaçla kullanılmasına karşın çocuk resminin ilk çalışmaları zekâ seviyesini ölçmeye yöneliktir. Burt (1921), daha sonra Goodenough (1926), ve ardından Harris (1963), çocuklara insan figürü çizdirerek zekâ ile ilişkilendirilecek birtakım araştırmalar yapmışlardır.

Goodenough yaptığı Draw-A-Man (DAM) zekâ testi geliştirilerek kişilik özelliklerini de ortaya çıkarmaya başarmıştır. Daha sonra bu konuda yoğun çalışmalar birçok psikolog ve grafolog tarafından devam ettirilmiştir. Benzer teknikler ile kişinin endişe hali, sinirli ve saldırgan mizaç eğilimleri hakkında bilgi toplanmıştır. Bu teknikler

arasında en çok bilinenleri ise Andre Rey'in Yağmur Altında Dolaşan Kadın Testi, Koppitz (1968), Machover'in (1949) Bir İnsan Çiz Testi, Hammer (1958), Koch'un Ağaç Testi ve Bir Bahçe Çiz Testi gibi benzer çalışmalar yürütmüşlerdir (Malchiodi, 2005: 24-27; Altinköprü, 1979:195-251).

2.1.2. Çocuklarda Resim Anlayışının Gelişim Aşamaları

Özellikle yirminci yüzyılda, çocuklarla yapılan araştırmalarda yansıtmacı resim çalışmaları ivme kazanmıştır. Çocukların resimle anlatımları psikoloji, psikiyatri ve resimle terapi alanlarında giderek artmıştır. Bunun yanı sıra “çocukların resimle anlatımlarının içeriği ve biçiminin biyolojik ve beşeri gelişim ve antropolojik kaynaklar yönünden araştırılması, çocukların resimlerini anlamaya yalnızca psikoloji temelinde olmayan büyük katkılarda bulunmuştur” (Malchiodi, 2005: 40). Almanya'daki okul müdürü Kerchensteiner 300.000 çocuk resmi toplatarak bunlar üzerinden çocukların resimle anlatımlarındaki gelişimsel evrelerin varlığını saptamıştır (San, 1983: 95). Yine bu konuda Lowenfeld (1982) öncülük yaparak günümüzde birçok terapist, özellikle resim öğretmenlerine, geliştirmiş olduğu çocuklarda sanatsal gelişim evrelerini açıkladığı Creative and Mental Growth adlı eseri en çok başvuru kaynağından olmuştur. Daha sonraki yıllarda Gardner (1980) ve Winner (1982) da çocukların yaptığı resimlerin onların bilişsel yeteneklerinin gelişimiyle bağlantısından bahsetmişlerdir (Malchiodi, 2005:40-41).

Bu konuda Lowenfeld, çocukların resimde fark edilenlerin çocuğun büyümesi, düşüncelerin düzenlenmesi ve bilişsel yeteneklerin gelişmesine benzetir. Bu bağlamda resimle anlatımlar motor beceriler, algılama, dil, sembol oluşumu, duyuşsal farkındalık, uzamsal oryantasyon gibi çeşitli alanlarda ortaya çıkan yeteneklerinin göstergesidir (Malchiodi, 2005:103).

Picasso'nun “bir ressamın duyguların ve görüntülerin yükünden kurtulmak için resim yaptığı” (Keser, 2005:281) ifadesindeki gibi resim yoluyla iç dünyasındaki sevinci, arzuyu, buhranı vb. birçok içinde yaşadığı duyguyu dış dünyaya aktarır. Bunu resim çizerek yaparken birçok yansıtma tekniğini birlikte kullanır.

Speküler yansıtma ile çocuğun kendisine özgü nitelikleri resme aktarmasını Altınköprü, “tek bacağa sahip bir çocuğun, resimde kendisine benzer sakat bir çocuk çizmesine” benzettir (Altınköprü, 1979:193).

Katartik yansıtma ile arındırıcı anlamına gelen çocuğun arzularını, elde etmek istedikleri ancak kendisine dahi bunu itiraf edemediği, çevresindekilerden tepki alma korkusu ile içinde bastırıldığı duyguları başka bir karakter imge oluşturarak resme aktarmasıdır. Altınköprü, küçük kardeşini kıskanan çocuğun resminde, kardeşinin kendisine kötülük yapmak istiyormuş gibi çizmesini örnek verir (Altınköprü, 1979:193).

Tamamlayıcı yansıtma; çocuğun duygularındaki açıklığı besleyecek nitelikteki çizimlerdir. Başka bir ifadeyle çocuğun duygu ve düşüncelerini olduğu gibi yansıtmaktan ziyade eksikliğini hissettiği objenin ya da hareketin resme yansımalarıdır. Altınköprü, çocuğun kaybettiği annesi ile birlikte mutlu bir aile profili çizmesini bu şekilde yorumlamıştır (Altınköprü, 1979: 193-194).

Bu bölümde çocukların resimlerinin çözülmesi, tanımlanması ve anlaşılması için, başlangıç olarak sanatsal gelişim evreleri üzerinde durulmuştur.

Çocuk çizimleri üzerine üç model geliştirilmiştir;

a-Viktor Lowenfeld’in (1978) geliştirmiş olduğu “zihinde ve orijinalitede gelişme” beş aşamalıdır;

2-4 yaşları arası kendisini ifade etmeye başladığı “karalama dönemi”, 4-7 yaşları arasında tasvir ve simgeleme girişimleri “şema öncesi dönem” olarak adlandırılmıştır.

Bu çalışmayı etkileyen dönemler ise sırasıyla şöyledir;

7-9 yaşları arasında görsel düşüncenin oluşmasıyla “şematik dönem”e geçer,

9-11 yaşlarında ise çocuk realizme giriş yaparak “gruplaşma dönemi”ne girer,

11-13 yaşlarda, tabiatı tasvir edebilme yetisi kazandığı evreye de “mantık dönemi” olarak sınıflandırmıştır (Çankırılı, 2011:155). Bu safhaya “Karar Dönemi” de denir (Malchiodi, 2005:104).

b-Herbert Read'in (1966) geliştirmiş olduğu "resim yoluyla eğitim" yedi aşamalıdır;

2-4 yaşları "karalama", 4-5 yaşları "çizgi", 5-6 yaşları "tanımlayıcı sembolizm" olarak adlandırırken bu çalışmada üzerinde durulacak yaş gruplarını ise şu şekilde sınıflandırmıştır;

7-8 yaşlar "tanımlayıcı realizm", 9-10 yaşlar "görsel realizm" , 11-14 yaşları "üst benlik (bastırma)" ve 14 yaş ve üzeri için "sanatsal canlandırma" olarak evrelere ayırmıştır (Çankırılı, 2011: 156).

Read'a araştırmaları neticesinde "şemanın keyfi bir kökenden gelmeyip, çocuğun karalama etkinliğinde belki kalıtımsal bir eğilimden ileri geldiğini ve belli bir formla ilgili kalıtımsal eğilimin kolektif bilinçaltı için bir anlam taşıyabileceğini ileri sürmektedir"(San, 1979:157).

c-Rhoda Kellog'un (1970) yaptığı çalışmada çocuk resimlerinin analizi üç grupta toplanmıştır;

2-3 yaşları "anlamsız basit karalamalar dönemi", 3-4 yaşları "belirgin şekiller dönemi" ve son olarak 4 yaş ve üstü için "anlamlı şekiller dönemi" dir (Çankırılı, 2011:156).

Bu çalışma 7 yaş ve üzeri çocuklardaki cennet ve cehennem tasavvurunun resmedilmesine yönelik olduğundan, 7 yaş ve üzeri çocukların resim çizim gelişim aşamaları üzerinde durulmuştur.

Karalama evresi, duyusal motor döneminin son safhasına paraleldir (Malchiodi, 2005:105,106) ve onu izleyen iki evre, temel biçimler (Evre II) ve insan şekilleri ilk şemalar (Evre III) yaklaşık olarak 7 yaşa kadar süren operasyon öncesi dönemin bir kısmı olarak düşünülebilir. Piaget'in formülasyonunda somut operasyon dönemi 7'den 12. yaşa kadar sürer ve bu görsel şemanın (Evre IV) çıkışına ve gerçekçi resme ilgiye (Evre V) paraleldir. Özellikle formel operasyonlar denilen son dönemin 12 yaşında başladığı düşünülür ve bu, ergenlik dönemindeki sanatsal gelişimle çakışır (Evre VI). Bu bölümde, okuyucunun çocukların bilişsel gelişimleri ve sanatsal gelişimleri arasında bağlantılar kurmasına yardımcı olmak için bu bilişsel gelişim teorisine kısaca göndermeler yapılmıştır (Malchiodi, 2005:106).

7-9 yaşları arasını kapsayan Piaget'in işlem öncesi dönemin sonlarındaki ve somut işlem döneminin ilk zamanlarını kapsayan dönemde çocuğun bilişsel becerilerinin ve somut işlemlerinin başladığını gösteren, Victor Lowenfeld'in de (1978) Şematik Dönem (The Schematic Stage) olarak adlandırdığı bu evrede çocuk resimlerinde çevresi hakkında sahip olduğu görüşü, belli şemalar halinde resmine yansır. Yavuzer, buradaki şemadan kastedilenin çocuğun zihninde oluşan ve değiştirilemeyen semboller olduğunu ve yedi yaşlarında başlayan şematik dönemin, bazı çocuklarda şemaların zengin birer kavram olabilecekleri gibi bazılarında daha zayıf olabileceğini söylemiştir (Yavuzer, 2007: 55).

Artan yaşı ile çocuk daha esnek düşünmeye başlamakta, nesnelere büyüklük ve küçüklüklerine göre sıraya koyabilmekte ve üst düzey sınıflandırmalar yapabildiği bu dönemde çocuğun resimlerine yansır (Arı, Üre ve Yılmaz, 1998: 71; Piaget, 2000: 57,66; Yıldız, 2007: 42-43). Çocuğun çizdiği objeler gerçek hüviyetine bürünmeye başlar. Daha önceleri iri kafa küçük vücut çizimleri yerini dengeli bir vücut çizimine bırakmaya çalışır. İki boyutlu çizmeye başlasalar da üç boyutlu resim çizmeye henüz geçemezler ancak yine denerler. Arabanın şeklini çizerken metal kısmı iki boyutlu resmedilirken, 4 tekerlek de çizilmiştir (Çankırılı, 2011: 187-188; Malchiodi, 2005: 130).

Bununla birlikte çocuğun gerçek anlamda okula başlamasıyla aynı zamana denk düşen ortalama yedi yaş, zihinsel gelişiminin yanı sıra sosyal gelişimi için de önemli bir dönemdir. Daha önceleri kendisine ağırlık vererek çizdiği resimler artık yerini çoklu insan çizimlerine bırakır ve objelerin sadece kendisi ile olan ilişkisini değil birbirleriyle olan ilişkisini, duygusal bir bağ kurduğu cansız cismi resminde canlı olarak resmeder (Malchiodi, 2005: 126; Çankırılı, 2011: 194).

Çocuk, bilişsel gelişimine paralel olarak ahlaki gelişimin ilk evresi olan dışa bağımlı döneminin son zamanlarını yaşarken dokuz yaşına kadar uyulması gereken mutlak kuralları uygular (Yapıcı Ş. Ve Yapıcı M, 2005: 129). Çocuk bu kuralları resme taşır. Nitekim 9 yaşındaki Ö., Resim 1'de insanları kaldırımda trafik kurallarına uyarken çizmiştir.

Çocuk bu yaşlarda her şeyi özenli ve açık bir biçimde resmetmeye çalışır ve resimlerde simetri görülür. Şematik döneminin çizgilere yansıyan bir şekli de şeffaf resimlerdir ve evin hem dışı hem içi ya da anne karnındaki bebek resimde görülür (Özdoğan, 2004:

187; Çankırılı, 2011: 187-188). Burada çocuk gördüğünü değil, düşüncelerini ve yaşadığı hayatı çizer. Çocuk resimlerinde; cisimlerin gerçek büyüklükleri yerine kendisi için önemli olan objeyi ya da imgenin bir parçasının çizimini daha büyük yapar. Buna anlamda büyüklük “anlam prespektifi” denir. Çocuk çizimindeki abartılı öğeler gerçekte çocuğun duygularını yansıtır (Özdoğan, 2004: 187; Çankırılı, 2011: 190-191). Aynı zamanda bu evredeki çizimlerde çocuk özgürce abartılara kaçabilir. Zira çizdiği bir resimde vurgu yapmak istediği bir öğeyi normalden daha büyük ya da iri çizebilir. Resimdeki bu abartılar, vurgular ya da atlanmış kısımlar çocuğun içinde bulunduğu duygu dünyasından yaşadığı deneyimlerinden, objeye olan ilişkisinden resme bakana bilgi verir (Malchiodi, 2005: 130-132). Çocuk aynı zamanda resmettiği objenin karakteristik özelliğini de çizer (Özdoğan, 2004: 187).

Temsili sembollerin gelişmeye devam etmesi, özellikle figürler, eşyalar, kompozisyon ve renk için bir şemanın oluşması, yer çizgisi kullanımı çocuğun bedensel ve ruhsal halini yansıtmaktadır (Malchiodi, 2005: 103; Çankırılı, 2011: 187-188)

Yedi yaşından on bir yaşına kadar çocukların doğadaki uzamsal derinlik, hareket ve rengin bulunuşuyla gerçekçi olarak figürleri ve eşyaları artan bir yeterlilikle aktarabildiklerini görülmüştür (Malchiodi, 2005: 103).

Bununla birlikte bu dönemde çocuklara çizdirilen resim çalışmaları ile adalet, sorumluluk vb. kavramların irdelenmesi ile soyut düşünme evresine geçişleri hızlandırılabilir (Aydın, 2003: 41).

Yer çizgisi mekân kavramını ifade ettiği için çocuk resimlerinde bilişsel gelişmeyi temsil etmektedir (Çankırılı, 2011: 191). Çocuğun bu dönemde resmettiği objenin gerçek yerini, konumunu kavrayarak belli etmesi somut düşünce aşamasına geçebildiğinin bir göstergesidir. Bunun yanında-maddenin korunumu ilkesinin kavrayabildiğini de göstermektedir. Çocuk bu dönemde artık kendisini toprak üstünde çizmeye başlar ve bu şekilde kendisini artık çevresiyle birlikte düşünür. Yavuzer, “yer çizgisinin çocuğun çevresi ile olan ilişkisini anladığının bir göstergesi” olduğunu söylemektedir (Yavuzer, 2007: 58).

9-11 yaşlar arasını kapsayan Lowenfeld’in (1978) Gruplaşma: Gerçekçilik Dönemi (The Gang Stage: Dawning Realism), Piaget’in Somut İşlemler Dönemine tekabül eder

(Çankırılı, 2011: 195-197; Yavuzer, 2007: 65). Çocuk bu dönemde gerçeği yansıtmaya çalışır ve bütünden ziyade parçanın ayrıntıları üzerinde yoğunlaşır. Gerçeği çizerken karikatürize ederek, resmin kalitesini yükselttiklerini düşünürler (Özdoğan, 2004: 187; Malchiodi, 2005: 136).

Bu dönemdeki çocuk Piaget'e göre ahlaki gelişim basamaklarından özerk döneme 9 yaş itibarıyla geçebildiklerini ve bu dönemde yapılan işte niyetin fiziki sonuçtan daha önemli olduğu düşüncesi gelişmektedir (Yapıcı, 2005: 121). Benmerkezcilikten uzaklaşmaya devam ederek grup çalışmalarına katılır, çevresindeki hayatı anlamlandırmaya çalışır ve sıkı bir gözlemci olur, bununla Lowenfeld'e göre şematik temsiller gibi resimlerinde kendi algılarını gösterme gereksinimi ortadan kalkmıştır (Malchiodi, 2005: 133; Yavuzer, 2007: 65).

Çocuğun bu dönemdeki psiko-sosyal gelişimi, grup arkadaşları içerisindeki konumu, diğerlerine oranla başarıları ya da eksikleri, bunun yanında yeni oluşmaya başlayan cinsiyet ayrımı resimlere yansımıştır (Çankırılı, 2011: 195; Yavuzer, 2007: 65).

Çocuk bu dönemde çizimlerini fotoğrafik bir etki ile resmetmeye çalışır. Şematik temsilin yerini gerçekçi çizimler alır. Resmettiği objenin aynısını, tüm ayrıntıları ile çizmeye çalışır. Hayali bir dünyadan ziyade onlar için çevresini daha gerçekçi, çizdiği objeyi boyutsal, renk ve konum olarak ne kadar iyi resmederse o kadar başarılı olduklarını düşünürler (Malchiodi, 2005: 133-135). Yavuzer'e göre bu çocuğun resminde "içinde yaşadığı kültür ve toplumun bazı zevk ölçülerine uyma kaygısı egemen olmuştur" (Yavuzer, 2007: 65).

Lowenfeld'in "üstüne katlanma" olarak adlandırdığı çocuğun üç boyutlu çizme çabası artmıştır. Artık eski yaptığı resimleri beğenmeyip daha doğru çizimlere ağırlık verir. Willats'ın (1977) çocukların çizimlerdeki boyutsal farklılıkların yaş seviyelerine göre farklılık arz ettiğini ortaya koymak için yaptırdığı yemek masası çizimlerinde bu yaş grubundan itibaren daha reel çizimlerin olduğunu gözlemlemiştir (Malchiodi, 2005; 136).

Bu dönemdeki çocukta mekân ve perspektif gelişimi imgelerin yer ve gök üzerindeki konumuna göre resmedildiği gibi yer çizgisinin üstüne gök çizgisi de eklenir (Çankırılı,

2011; 196). Bununla doğadaki uzamsal derinliği ve rengi anlatmada artan beceri ile birlikte resimde kendini gösterir (Malchiodi, 2005: 104).

12-14 yaşları arasını kapsayan Lowenfeld'in (1978) Doğal Gerçekçilik Dönemi (Natural Realistic Stage), Piaget'in Soyut İşlemler Dönemi olarak adlandırdığı evrenin içerisinde (Piaget, 1939: 148). Bununla birlikte bilişsel gelişimin somut evresinin de özelliklerini kendisinde göstermeye devam ederken çizimlerinde görsel uyarıcıların etkisinde kalır ve çevresinde gördüğü objelerin fiziksel özelliklerini ve konumlarını dikkate alır (Çankırılı, 2011: 197).

Sahte Gerçekçilik (Pseudo-Naturalistic Stage): İnsan figürlerine ve çevreye daha eleştirel farkındalık ve ayrıntıların artması; resimle anlatımda katılık ve karikatür tarzı çizimlerde artış gözlenir (Malchiodi, 2005: 104).

Bireylerin ancak bir kısmı bu aşamaya geçebilir, çünkü ilgilendikleri alan sayısı ve ilginin yoğunluğu azalır, bununla birlikte resim çizmede kişi kendisini yetenezsiz görebilir (Malchiodi, 2005: 140-142).

Soyut bilişsel gelişim evresindeki bu dönemdeki birey ergenliğe adım atarken derin ve sık değişkenli duygular yaşar ve bunları resme aktarır. Bunun yanında çizimlerinde cinsel kimliğini, ailesi olan ilişkilerini ve arkadaş çevresi ile olan ilişkilerini resme yansıtır (Çankırılı, 2011: 197)

Ancak resim yapmaya devam eden bu dönemdeki çocuk ve ergenler, bilişsel gelişim basamağındaki soyut düşünme gelişimini resimlerine de yansıtır. Soyut objeler oluşturacak ve özgün yorumlar resimde kendisini gösterecektir. Belirli bir kompozisyonla genç hem tecrübî hem de ahlaki-teorik bilgiler verebilir.

Küçük çocuğun resimde kullandığı objeleri; ev, araba, insan, hayvan vb., bu dönemdeki ergen resimdeki kompozisyonun bir parçası olmaktan ziyade ona derin anlamlar yükler, burada ergenin idealleri, hayat felsefesi ve doğruları vardır. Kısaca ergenin kişisel felsefi planları yansır (Malchiodi, 2005: 142).

Ayrıca çocuklar bu evreler arasında gidip gelebilirler, kesin bir hüküm iddia etmek doğru olmaz.

2.1.2.1. Çocuk Resimlerinde Renklerin Taşıdığı Anlam

Çocukların resimlerinde yer verdiği renklerin 4 yaşından önce gerçekte bir bağlantısı yoktur, ancak 4 yaşından sonra renkleri tanıyan ve belli sebeplerle renkleri seçen çocuğun kullandığı renkler psikolojik anlamlara sahiptir. Mutlu resimlerde sarı renk hakimken, üzüntülü resimlerde kahverengi ağırlıktadır (Çankırılı, 2011: 205).

10 yaşından küçük çocuklar resimlerindeki objeleri isteğine göre renklendirirken, 10 yaşından itibaren çocuklar renkleri objelere göre kullanmaya dikkat ederler (Özdoğan, 2004: 188)

Somut düşünce gelişimindeki çocuk çevresindeki görselleri resme aktarırken renk hususunda gerçeğe uygunluk ararken, soyut düşünce gelişimi gösteren çocukta renklerin seçiminde duygusal sebeplerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu sebeple Çankırılı'nın da söylediği gibi “bu dönemin çocuk resimlerine baktığımızda hem görüntü hem renk seçimini değerlendirerek çocuğun bilişsel ve duygusal gelişimi hakkında yorum yapmamız mümkün olabilir” (Çankırılı, 2011: 198).

2.1.2.2. Çocuk Resimlerinde Mekânın Taşıdığı Anlam

Çocuk resimlerinde, çocuğun kağıdı kullanım biçimi, kompozisyon kurgusu, renkleri uzman gözlemciler için anlamlıdır. Çocuk resim yaparken, kendini bir oyun ortamında hissettiği için doğaldır ve gerçek duygularını aktarır. Çocuğun yarattıklarının başlıca önemi; çocuğun düşüncesini, düşünce şeklini, yaşamını, koşullarını, duygularını yansıtmakta olmasıdır. Yani çocuk resmi, aynı zamanda kültürel ve sosyal belirleyicileri değerlendirme imkânı da tanımaktadır (Arıcı, 2006: 16).

1. “Karışık Resimler: Çocuk yukarı-aşağı ve sağ-sol ayrımı yapmazken, kağıdın her yerini karışık kullanır” (Özdoğan, 2004: 188). Bazı çocuklar, resimlerini sayfanın sağına, soluna veya ortasına çizerler. Bunlar; Machover'a göre, resim sağa yapıldığı takdirde dış dünyaya; sola yapıldığı zaman ise iç dünyasına yönelmiş olduğunu göstermektedir. Resmin, sayfanın üst bölümüne yapılması ise; yersiz bir iyimserliğin söz konusu olduğunu göstermektedir (Arıcı, 2006: 21).

2.“**Dizi Resimleri:** Okul çağının başlangıcında çocuk kâğıdı üç bölümde kullanır. Yer, hava ve gök. Resmi diziler halinde yapar. Bazen de bu dizilerin sayısını çoğaltır. Böyle resimlere mekân yönünden haritaya benzedikleri için ‘harita resim’ denir’’(Özdoğan, 2004: 188).

3.“**Resimde Derinlik:** Çocuk resimlerinde derinlik 9 yaşlarında başlar ve çocuk objelerin önde ve arkada oluşuna dikkat eder. Yerle gök birleşir ya da gökyüzü görülmez. Evler arasındaki yolların bağlantılı oluşu bu dönemin karakteristiğidir. Yine bu dönemde yollar, ağaçlar, nehir, dağ dizileri çocuğun bir kompozisyon-birleştirme oluşturduğunu, çocuğun mekân içinde dolaştığını gösterir” (Özdoğan, 2004: 188).

Yukarıda anlatılanlar çerçevesinde resim; psiko-pedagojik açıdan çocuğu tanıtmaya yarayan bir ölçüt olduğu gibi aynı zamanda zekâ, kişilik, yakın çevre özellikleriyle iç dünyasını yansıtmaya yarayan bir ifade aracıdır. Çocuk resimleriyle, kendisinin bir parçasını yansıtmaktadır. Bu yansıtmayı gerçekleştirirken, Arıcı’nın da ifade ettiği gibi “yaratıcı bir çalışma için özel bir uyanmaya gereksinim duymaz. Her çocuk, resimlerini herhangi bir engelleme olmaksızın kendisinde var olan yaratıcılık dürtüleriyle oluşturur” (Arıcı, 2006: 16).

Bu bilgiler ışığında çalışmada çocukların çizdiği cennet ve cehennem resimleri çok boyutlu olarak incelenmiştir.

2.2. İlkokul Çağı Çocuklarında Cennet ve Cehennem Tasavvuru

Tasavvur; düşüncenin bir türü ve düşünceye bir geçiş kabul edilen, ruhsal güçler veya duygusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin ya da kavramın istekli olarak yeniden şekillenmesi canlanması, anlam kazanması veya hatırlanmasıdır. Ne kadar idrak-algı varsa o kadar imaj türü kabul edilebilir(Yavuz, 1983: 159; Esen, 2009: 80). Yapılan bu çalışmada dini tasavvurların cennet ve cehenneme ait yönüyle bakılıp dini tasavvurun nasıllığı konusu üzerinde değil çocuk resimlerine nasıl yansıdığı asıl temayı oluşturmaktadır.

Özarpınar insanı insan yapanın sembolik düşünme kapasitesi ile kurulan bu tasavvur dünyası olduğu iddiasındadır (Özarpınar, 1999: 70-71). İnsan bu sayede biyolojik süreçlerin tek başına kontrol ettiği mekânî bir varlık olmaktan kurtulur. Bu tasavvur dünyası insanın Allah’ın varlığını düşünmesine, cennet ve cehennemi, ahiret hayatını

tasavvur etmesine imkân verir. Duyular sadece fiziksel dünya ile bağlantı kurabilmektedir. Fakat insan hür olduğu bu tasavvur dünyası sayesinde metafizik bir âlemle bağlantıya girebilmektedir (Esen, 2009: 80).

Zihinde önceden oluşan, idrak edilenlerin tekrar zihinde canlandırılması ve yeniden anlam kazanmasıyla ancak birey herhangi bir obje ile ilgili sahip olduğu bilgiler çerçevesinde, objenin özellikleri doğrultusunda da zihninde onu canlandırmaya çalışır, onun imajını zihninde oluşturur. İnsan, herhangi bir şeyi doğrudan doğruya görmeden, idrak etmeden de onunla ilgili bilgilerinden hareketle onu tasavvur edebilir. Dinî tasavvur ise dinî kavramların Allah, cennet, cehennem, melek, şeytan vs. dinî olayların ve nesnelere zihinde canlandırılması, şekillendirilmesidir (Peker, 2000: 91).

“Dini tasavvurlar içerisinde (Allah, melek, şeytan, vs.) cennet ve cehennem tasavvurları bu alanda önemli bir yer teşkil etmektedir.” Allah kavramı üzerinde birçok araştırma yapılmasına karşın melek ve şeytan, cennet ve cehennem vb. tasavvurlarına münhasır çalışmalar oldukça azdır. Cennet ve cehennem tasavvurları, Tanrı tasavvurunda olduğu gibi zihinsel gelişim hakkında bilgi verirken yetişkinlere göre farklılık gösterir (Koç,2009: 156). Sürekli değişim halinde olan bu kavramlar Yavuz’un da dediği gibi, yeniden biçimlenir, canlanır ve anlam kazanır ya da hatırlanır (Yavuz, 1982: 98). Bu durumda çocukların resimlerinde cennet ve cehennem tasavvuru incelenerek, dini tasavvur gelişimi hakkında bilgi alınabilir. Nitekim çocuktaki cennet ve cehennem tasavvuru onun dünyevi ve uhrevi inancını, yaşayışını, duygusal mânâda hissettiklerini ortaya koymaktadır.

Çocukların duygusal dünyalarında yaşananları sergileyen resim ile çocuktaki ölüm algısı ve gelişimi ile ilişkisini de yansıtmış olur. Çocukların küçük yaşlarda ölümü arzulamaları dikkat çekici bir biçimde resimde kendisini göstermiştir. 7-9 yaş arasında çocuk, dini faaliyetlerin ve şahısların gittikçe farkına varmaya başlar ve bu çağda Tanrı tarafından özel olarak görülmeyi arzu eder. Heller bunun, küçük kardeşlerin doğumundan kaynaklanan yer değişiminin bir yansıması olabileceğine inanır; çocuklar, bu kez ebeveynlerinin yerine Tanrı’ya özel olmak suretiyle ailesinde kaybettiği ilgi ve önemini tekrar kazanmaya çalışır. Oyun faaliyetlerinde yalnızlık sık sık vurgulandığı halde, çocuklar daima kendileriyle birlikte olan ilahi varlık üzerinde durur. Bu yaştaki

çocuklara göre Tanrı'yla, rüyalar ve uyku yoluyla ilişki kurulur; onlar bu bağlamları kişi ve Tanrı arasında bir buluşma yeri olarak düşünür (Ratcliff, 2004: 109).

10-12 yaş arasındakiler, daha büyük bir dini anlayışa ve daha güçlü kanaatlere sahiptirler. Fakat, Allah hakkındaki şüpheler bu yaşta güçlüdür. Tıpkı kadere karşı kendine hakim olma düşüncelerinde olduğu gibi, inanç ve şüphe devamlı bir mücadele içindedir. Çocuklar Allah'ın, bekledikleri ve istedikleri her şeyi yapmadığını; beklenmeyen şeylerin de aniden, ölüm gibi zuhur ettiğini idrak etmeye başlar. Bu çocuklar Tanrı'yı, insanları acı ve ceza durumlarından kurtarması beklenen biri gibi görmek suretiyle aynı şekilde acı ve ceza konusuna da ilgi gösterirler. Mutsuzluk ve problemlerle dolu bir dünya ile Tanrı'nın nasıl uyum içinde olduğunu onlar çok defa göremezler. İstirap da onların dini tasvirleri içine dâhil edilir.

Heller, çocukların kendi sınırlarına olan ilgilerini yansıtarak Tanrı'nın da herhangi bir sınırının olup olmadığı konusunda ilgili olduklarını düşünmektedir. Tanrının varlığının sınırsız olması görüşü, çocukların kendi şahsi sınırlarının kavramasına yönelik kullandıkları bir telafi biçimi olabilir. İncanın yeniden değerlendirilmesi veya imkan dahilinde yeniden tasdiki muhtemeldir. Bu dönemde çocuklar, ölüm sonrası hayatla da ilgilenirler ve bu durum hakkında daha fazla bilgi isterler. Belki de gelecek ergenlik ve yetişkinlik hususundaki beklentilerinin yansıması onların ahiretle ilgili oluşturdukları çağrışımlarının değişmesindedir (Ratcliff, 2004; 108,109).

2.2.1. Cinsiyete Göre Cennet Tasavvuru

Çocuk resimlerinin kişilerarası meselelere dokunan pek çok yönü olsa da; cinsiyet özellikle yapılan araştırmalarda, çocuk resimlerini anlamada ehemmiyeti büyüktür. Birçok araştırma, çizimde cinsiyet farklılıklarının etkili olduğunu ortaya koymuştur. "Bir adam çiz" testi ile yapılmış çalışmalarda, çocukların kendi cinsindeki figürleri tercih ettikleri tespit edilmiştir. Yavuzer, bunu "kendi cinsiyetinden figürlerin çizimi çocuğun kendi cinsel kimliğini kazanmış olması ile açıklar" (Yavuzer, 2007: 68).

Bunun yanı sıra çocuktaki cinsine ait özelliklerinden kaynaklanan fiziksel ve duygusal değişimleri ile birlikte birçok farklılık söz konusudur. Bu konuda Silver'in 1978, 1988, 1996 yıllarında yaptığı çalışmalarda çocukluk depresyonunun cinsiyet farklılığından kaynaklanan durumları araştırmıştır (Malchiodi, 2005: 41).

Cinsiyet tiplemesi doğumun öncesinde çevresindekiler tarafından oluşturulduğu gibi bebeğin dünyaya gelmesi ve cinsiyetine göre ad konulması ile başlamaktadır. Bebeğin cinsiyetine göre giysiler, beşik, odadaki eşyaların çeşidi, rengi vb. birçok özelliği farklılık gösterir. Bu sebeple çocuk kimliğini kazanırken çevresi tarafından cinsiyet rol gelişim sürecine girer. Bununla birlikte cinsel kimlik kazanım süreci çocuk için oldukça sancılı geçer. Günümüzde toplumsal değişim bu sürecin geçişini zorlaştırmaktadır. Nitekim Lewick'in (1997), çocuk resimlerinde cinsiyet farklılığını belirlemesi üstüne, çocuklarla yıllarca yaptığı çalışmalardan ilginç bir gözlem olarak aktardığı; 1960'lardaki çalışması televizyonun durumunu dikkat çekici bir biçimde ortaya koymaktadır. Zira 1960'larda henüz televizyon masumiyet dönemindeyken çocukların, 7 yaş civarında çöp adam figürlerini çizmelerine karşın 1970'lerde 7-9 yaşlarındaki çocuklar figürlerine kadın-erkeği ayıran cinsiyet özelliklerini çizmektedir. Lewick'e göre yirmi birinci yüzyılda cinsel karakterler çizmek doğallaşmaktadır. Çünkü çocuklar televizyonda kadın ve erkek arasındaki özelliklerin ve farklılıkların vurgulandığını görmektedir (Malchiodi, 2005: 246). Bu konu son zamanlarda gündem maddesi haline gelirken olayın önemi vurgulanmak istenmiştir. Zira televizyondaki çizgi filmlerin bilinçaltını yönlendirdiğini söyleyen çocuk psikologu Zeynep Alantar, "Sürekli süslü püslü giyimli bir çizgi filmi seyreden kız çocuğuna giden mesaj "Kız olmak böyle bir şey her halde" şeklindeyken. Aynı durum erkek için "Kaba güce başvuracaksın" vb. şeklinde mesaj gönderiyor olabilmektedir.

Lewick'in bu tespiti ve Alantar'ın bu açıklaması, çocukların insanları resmedişlerinde; televizyon, sinema, dergi ve özellikle küçük yaşlarda kullanımının yaygınlaştığı internet sitelerindeki cinsel içerikli sahneler çocuğun kimliğini etkilemektedir. Bu etkiler giderek yaygınlaşmakta ve eskiye nazaran çocuk resimlerine yansıdığı gibi çocuğun düşüncesine, hayallerine; kısaca tüm hayatına yansımaktadır.

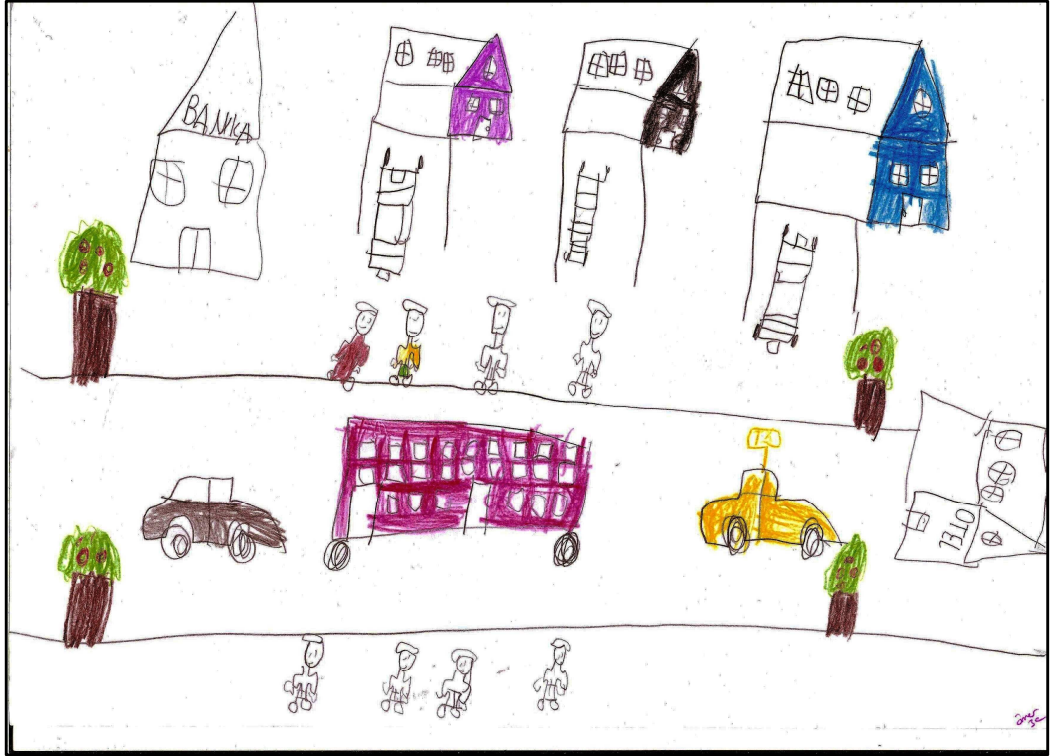
Ayrıca küçük yaştaki çocuklar için çizgi filmlerdeki dikkati çekici bir özellik de rol tanımlamalarıdır. Nitekim çocuklar bu tanımlarda, bir kadın ve erkeğin nasıl olmaları gerektiğine ilişkin oluşturulmuş ideal tipleri görmektedir. Çocuk bu imajları ve bilgileri beynine görsel ve işitsel olarak yerleştirmektedir. Yerleşen bu duyuşsal etkenler, çocukların alt bilincini etkilemektedir. Çocuk üzerinde, televizyonda yayınlanan bir çizgi film, okunan birçok kitaptan daha fazla etkiye sahiptir. Zeynep Atalar bu durumun

çözümünün; ancak iyi organize edilmiş eğitici, öğretici çizgi dizilere yönlendirmekle elde edilebileceğini söylemiştir.

Çocukta gelişen bu cinsel kimlik algısından kaynaklanan ve mülakatlarla belirginleşen cennet, cehennem ve Allah tasavvurları konusundaki farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim bu konuda Vergote'nin "erkek çocuğu Allah'ı, ahlaki kemâli, kudreti ve kuvvetiyle Müteal bir Allah'tır. Buna karşılık, kız çocuğu Allah'ı hususi bir huzur veren aşk Allah'ıdır" ifadesi yerinde olacaktır (Vergote, 1978: 328,329).

Çocukların cennet ve cehennem resimlerinde çizimler cinsiyete bağlı değişim gösterebilmektedir. Golomb (1990), "erkek çocukların kendiliğinden yaptığı işler, onların savaş, şiddet ve tahrip eylemleri, makineler ve spor yarışmalarına olan yoğun ilgilerini, ortaya koyar" (Malchiodi, 2005: 246). Nitekim Ö. (Resim 1), hareket halinde olan zamanın akışını gösteren araba, okul servis aracı ve taksiyi çizmiştir. A., (Resim 2) dövüş ustası baba Ninja kaplumbağa ile onun gibi olmak isteyen üç yavru kaplumbağadan oluşan bir aile çizmiştir.

Resim 1, E/9, 3.S; "Cennet"

Ö., cenneti tasavvur etmekte güçlük çekmektedir. Zira kendisine verilen konu hakkında öğrendiği bilgilerini kullanamamıştır. 9yaşında olan bu çocuk mülakat sırasında öğrendiği bilgileri paylaşmasına rağmen resme aktarma konusunda aynı başarıyı gösterememiştir. Bu durumun oluşmasında Ö.'nün umre ziyaretinin bir etkisi olabilir. Zira, Ö.'nün ailesiyle birlikte umre amaçlı gittikleri Mekke şehrinin tesiri altında kalarak, Mekke'de gördüğü binaları çizmiştir. Cennetle- Mekke'yi birbirine karıştırmış ve cennet tasavvurunu orada gördükleriyle resme aktarmıştır.

Ö., üç tane ev, yolun ortasına bir otel ve evlerinin yakınına bir banka çizmiştir. Cennetteki bu evler müstakil olup, her evin önünde park yeri bulunmaktadır. Ö., dışa dönük bir çocuktur. Resimdeki insan sayısı ve evinin çatısına çizdiği ruh penceresi onun sosyal olduğunu göstermektedir.

Ö.'nün çizdiği yol kenarında karşılıklı eşit sayıda insan bulunmaktadır. Bunun dışında yol kenarlarında eşit sayıda ve karşılıklı olarak çizilmiş ağaçlar bulunmaktadır. Ö.'nün karşılıklı ve eşit sayıda çizdiği bu objelerden yola çıkarak, onun simetriye önem verdiği söylenebilir. Ö.'nün sınıf öğretmeni, onun masasını daima temiz tutup üzerinde gereksiz eşya bırakmadığını söylemiştir. Bu Ö.'nün çizimlerine yansımıştır. Zira taksi, taksinin arkasında öğrenci servisi ve onun da arkasında özel araba art arda düzgün bir biçimde çizilmiştir. Arabalar yan yana durmamakta ya da birbirini sollamamaktadır. Bu Ö.'nün kurallara uyan bir çocuk olduğunu gösterir. Bunun dışında Ö.'nün çizdiği yayalar da trafik kurallarına uyarak kırmızı ışıkta beklemektedir. Ona göre bu düzen ve disiplin cennette olmalıdır.

Paktuna'ya göre de kara taşıtları, erkek çocuklarının cinse özgü tercihleridir. Bununla birlikte “yaş ilerleyip dikkat arttıkça taşıtların içine şoförden başka yolcular da yerleştirilir. Tekerlekler ve direksiyon unutulmaz. Kara taşıtları giderek farlarına ve plakalarına kavuşurlar” (Paktuna, 2010: 45). Resim 1'de çocuk cennet hayatını, dünya hayatının devamı olarak görmektedir. Zira garajlı evler, banka ve caddenin ortasına çizilmiş otel taksi ve servis resmedilmiştir. Burada çizilen “otel Mekke'deki gibi sokaktadır.” Ö. burada umre ziyaretinde bulunurken görmüş olduğu otellerden etkilenecek bulvara bakan otel resmetmek istemiştir. Ö.'de birçok hemcinsi gibi cennette birlikte olmak istediği erkek arkadaşları ile birlikte kendisini çizmiştir.

Resim 2’de 9 yaşındaki A., cennette Ninja kaplumbağa ailesini çizmiştir. Resmin en solundaki yavru kaplumbağa, A.’nın kendisidir. A., büyüdüğünde baba kaplumbağa gibi iyi dövüşebilmeyi istemektedir. Bütün küçük kaplumbağaların yeteneklerine göre sahip oldukları savaş aletleri mevcuttur. A., kendisinin, kimsede bulunmayan bir kılıca sahip olduğunu söylemiştir.

Resim 2, E/9, 3.S ; “Cennet”

A.’nın kardeşleri, hızlı hareket edebilmek ve iyi bir savaşçı olabilmek için spor yapmaktadır. A., gerçek hayatta da babasını örnek almaktadır. Zira A.’ya göre annesi güçsüz ve zayıftır. Annesi, babasının yaptığı her işi yapamamaktadır.

A. ve kardeşleri, spora ara verdiklerinde yerde bulunan şekerleri yediklerini ve bunlardan cennette çok fazla bulunduğunu söylemiştir.

A.’ya kaplumbağaları neden farklı renklerde boyadığı sorulmuştur. A., çizgi filmdeki Rafeal’in de aynı renkte olduklarını söylemiştir. Bu durum A.’nın, ninja kaplumbağa çizgi filmindeki detayları iyi görebildiğini göstermektedir.

Özetle erkek çocukları daha çok hızı ve gücü temsil eden öğelere yer verirken kız çocukları, sevgi, merhamet, iyiliği temsil eden figürleri tercih etmişlerdir. Başka bir ifadeyle erkekler uçak, araba, savaş, şeytan vb. çizimlerle cehennemi tasvir ederlerken, kız çocukları daha çok çiçek, ağaç, melekler (periler) vb. çizimlere yöneldikleri gözlemlenmiştir.

Resim 3, K/9, 3.S; “Cennet”

9 yaşındaki B., cennette iki melek çizmiştir (Resim 3). Büyük olarak çizilmiş olan melek B.'nin annesi, yanındaki melek de B.'nin kendisidir. B., annesine düşkünlük derecesinde bağlı bir kız çocuğudur. Annesi de B.'ye göre üzerine fazla düşmekte, kızını çok sevmektedir. Annesinin kendisini sevdiğini cennette meleklerin üstüne çizmiş olduğu kalple göstermiştir. Ailesinin geri kalan üyelerini neden çizmediği sorulduğunda, “ama babalar erkek onların kanatları olmaz ki” şeklinde şaşkınlıkla karışık bir cevap vermiştir. B., izlediği çizgi filmlerin etkisi ile kendisini peri gibi resmetmiştir. Ve cennette olağan üstü güçlere sahip olacağına inanmaktadır.

B., sevgi dolu bir çocuktur. Resim 3'te çizdiği lale, güzel kokusu ile cennetteki tüm insanları hoşnut etmektedir. Cennette gökyüzü daima aydınlık ve güneşlidir. B.'ye göre cennet güzel bir yer olduğu için orada gece olmamalıdır. Annesi bu durum hakkında B.'nin geceleri yalnız yatmaktan korktuğunu bu sebeple anne ve baba ile birlikte uyuduğunu söylemiştir.

Bu çalışmalar ile birlikte çocukların yaş ve cinsiyete göre tercih ettikleri dizi film ve çizgi filmler tespit edilmiştir (Resim 2, Resim 3). Zira çocuk zihni görsel ve işitsel olarak dış dünyanın her türlü getirisine açıktır ve öğretiler kalıcı izler bırakabilmektedir.

Kız çocuklarının cennet resimlerinde erkeklerinkinden farklılık gösteren birçok figür bulunmaktadır. Bu konu da Golomb "kız çocuklarının aşk, aile yaşamı, manzaralar ve oyun oynayan çocuklar gibi sakin sahneleri anlattığını" belirtmiştir. Nitekim birçok kız çocuğu özellikle 12 ve 12 yaş altı, cennet resimlerinde perilere, meleklerle vb. yer vermişlerdir. Kız çocukları kendilerini ve hemcinslerini kanatları olan varlıklar olarak resmetmişlerdir (Resim 3). Ayrıca erkek çocuklarındaki 'Ben Ten, Avatar' yerine 'Winx Club, Powerpuff Girls vb.' çizgi film izlemeyi tercih ettiklerini görülmüştür. Nitekim film tercihlerinde sıklıkla karşılaşılan kahraman karakterinin cinsiyeti önem arz etmektedir. Powerpuff Girls ya da Winx Club'un kahramanları bir grup kız tarafından oluşmaktadır.

Kız çocuklarının resimlerinde erkek çocuklarınkinden farklı olarak çiçek çizimleri ağırlık kazanmıştır. Zira B. (Resim 3), "cennette sadece iyiliklerin olacağına, insanların birbirlerini seveceklerini" çizdiği kalpler ile işaret etmektedir. Ona göre "cennette dünyadakilerden güzel çiçekler olacaktır." Ve en güzel çiçeği çizmeye çalıştığını belirtmiştir.

Cennette erkek çocukları kendilerini ve hemcinslerini resmederken, Resim 3'te B., kendisi gibi kız arkadaşlarını resmetmiştir. M. (25) cennet ehlinin daha çok erkeklerden oluştuğuna inanmaktadır zira ona göre "peygamberler erkektir." Bu konuda B., aynı fikirde değildir. B. de kendi cinsinden olan "kadınların daha çok cennete gideceklerine" inanmaktadır. Ona göre "kadınlar daima iyilik yapar ve merhamet sahibidirler."

B., annesine düşkünlüğü sonucunda cennete kadınları gönderirken objektif davranmamaktadır. Zira babası ile arasında bir iletişim kopukluğu olduğu söylenebilir.

“Kadınlar daima iyilik yapar” ifadesi, annesinin, aile içerisindeki konumunu da göstermektedir. M.’nin (Resim 26), B.’den farklı düşünmesi erkek olmasından kaynaklanabileceği gibi babası ile arasındaki sağlam iletişimin sonucu olduğu da söylenebilir.

Resim 4, E/11, 5.S; “Cennet”

Çocukların cennet çizimlerinde birçok hayvan resmine rastlanmıştır. Özellikle erkek çocuklarının resimlerinde daha sık rastlanmaktadır. Kız çocuklarınınkinden farklı olarak erkek çocukları, yabani hayvanlara da resimlerinde yer vermişlerdir. Ayrıca bu “yabani hayvanlar cennettekiler zarar vermezler.” Resim 4’te zürafa, koşan bir at, öten kuşla birlikte uçan kelebekler yer alır. Levy and Levy, çocuklara çizdirdiği 2000’e yakın hayvan resmi tahlili sonucunda erkek çocuklarında “yılan, balık ve at” çizimlerinin daha yoğun olduğuna karar vermiştir (Yavuzer, 2007: 68). Bu bakımdan erkek çocuklarının cennet ve cehennem çizimlerinde bu figürlere sıkça rastlanması onların cinsiyet farklılıklarının resme yansımalarından kaynaklanmaktadır. Ö’ye göre “cennetin her yeri yeşil” olmalıdır. Bununla birlikte cennette “Kevser Havuzu” yer alır. Resim 4’te “hızlı

akan nehir, işte o Kevser Havuzu'dur.” Cennette insanlar Kur'an'ı Kerim okuyup namaz kılacaklardır. Ö. de hemcinsleri gibi kendisini ve erkek arkadaşı cennette resmetmiştir.

Resim 5, K/10, 4.S; “Cennet”

Resim 5'te Ş., melekleri, peri kızları gibi hayal etmiş ve müstakil bir eve sahip olduğunu orada insanların eğlenip dinlenebilecekleri ve hayvanları sevebileceklerini resmetmek istemiştir. Levy and Levy, kız çocuklarının erkek çocuklarına nazaran “kedi, tavşan ve köpek çizdiklerini” söylemiştir (Yavuzer, 2007: 68). Nitekim Ş.'de birçok kız arkadaşı gibi kulübesi olup melekler tarafından sihirli değneklerinin bir hareketi ile tabağından beslenen bir köpek ve yine bir çocuk tarafından yem atılarak beslenen ördekleri resmetmiştir (Resim 5).

Ş., evine olan sevgiyi çizdiği pencerelerle ve binanın dış yüzey rengiyle gösterirken, evinde hissettiği güveni kötülerin ulaşamayacağı yükseklikteki dış kapısıyla, evin içindeki huzuru ve mutluluğu ise evin dışına çizdiği patika ile göstermiştir.

Ş., doğayı ve insanları seven bir çocuktur. Resminde birçok hayvana yer verirken onların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Resmin sağında bulunan nehirde ördek yavruları ile gezinmektedir. İçindeki sevgiyi resmin her köşesine aktaran Ş, nehrin kenarlarına küçük çiçekler yerleştirmiştir. Ş.'nin bu çalışması ondaki olumlu davranış gelişiminin yanı sıra resim çizimindeki kabiliyetini de göstermektedir.

2.2.2. Yaşa Göre Cennet Tasavvuru

Görsel şemanın gelişmesi ile çocuğun işlem öncesi döneminde çocuklara birden fazla yalıtılmış resim çizdirildiğinden konular hakkında yoğun bilgi talep edilmiştir. Düzene özgü bilgi bir sahnedeki iki ya da daha fazla nesnenin uzaysal düzeni hakkında bilgi istenirken, çocuğun bunu başarabilmesi için gelişimsel evre basamaklarından işlevsel düşünce dönemine geçmiş olması gerekebilir. Nitekim çocuk ancak bu dönemde olaylar hakkında bağlantı kurabildiği gibi, çocuktan olgular arasında da bir bağ kurması beklenir. Somut işlemler döneminde ise çocuk ilmi derinlik yerine duygusal dünyasındaki hayatından, algısından kısaca istenilenden ziyade istediğinin bilgisini vermektedir. Çocuk, objeleri betimlemek üzere figüratif düşünce etkisinde formları oluşturur. En uygun formu çizmeye çalışırken önemli olan konunun ne ifade ettiğidir.

Görsel şemanın geliştiği evre, işlem öncesi dönemin sonu olup somut işlemlerin başlaması şeklinde resme yansır. “Çocuk miktar ve ağırlık kavramlarını anlayabilir, grup içindeki maddeleri sıralamaya sokabilir ve kavramsal olarak düzenleme yapabilir hale gelir (Piaget, 2000: 57-66; Malchiodi, 2005: 126).

Çocuğun bunu başarabilmesi için gelişimsel evre basamaklarından işlevsel düşünce dönemine geçmiş olması gerekir. Nitekim çocuk ancak bu dönemde olaylar hakkında bağlantı kurabildiği gibi olgular arasında da bir bağ kurmayı başarır.

Dini konu öğretiminde de çocuğun yaş artışıyla doğru orantılı olan zihinsel gelişimi ön planda tutulmalıdır. Zira müşahhas pratik meseleler, “Ramazan Bayramı, Hac vb.” erken yıllarda anlaşılabilirken daha mücerret olan dini nosyonların, “Allah, cehennem

vb.”, 8-15 yaş döneminin sonuna doğru tedricen ilerleyerek doğru bir şekilde anlaşılabilir hale gelmektedir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1992: 324).

Çocuk çizimlerinde orantı ve işlevsel mantık paralel bir gelişme izler. Çocuğun sekizinci yaştan itibaren boyutlar arasında orantıya dikkat ettiği görülür (Çankırılı, 2011: 141). Çocuk, çizimlerinde yaş ile ilişkilendirilebilecek düzeyde farklı çizimlere, boyamalara, figürlere yer verebilmektedir. Küçük yaşlarda çevresindeki aile büyüklerinden özellikle de kendisi ile iletişim halinde olan ebeveynlerinden etkilenerek onların kopyalarını oluşturur. Büyüklerinin fikirlerini mutlak doğru kabul ettiği gibi tutum ve davranışlarını da örnek alır.

Resim 6, K/8, 2.S; “Cennet”

Çocuklar 7-8 yaşlarına kadar düşüncelerini, yeterince gelişmemiş dili ile anlatamadığından bunları simgesel oyunlarla aktarmaktadır. Ayrıca bu anlatım yoluyla zihinsel simge ve uygulamalar yinelenerek özümsemektedir. Oyunlar yaş ile paralel ve cinsiyet rollerine uygun olarak ayırım gösterirken kızlar ip atlamak, evcilik oynamak; erkekler futbol maçı, karate vb. oyun oynamakla mutlu olurlar. Ancak küçük yaşlarda benzer faaliyetlerle meşgul olabilmekte, birlikte vakit geçirebilmektedirler (Resim 6;

Resim 7), nitekim cinsiyetleri farklı olmasına karşın sekiz yaşında olan akran bu iki çocuk cennette ‘salıncakta sallanma’ isteklerini resmetmeleri gösterilebilecek birçok örnekten bir tanesidir.

Resim 6’da S., çalışması hakkında konuşup; şehitlerin cennette bulunan her kapıdan içeri girebileceklerini söylerken bu kapıların hepsinin farklı adları olduğunu da eklemiştir. Kendisinden bu kapıların adları öğrenilmek istendiğinde verdiği cevaplar arasında “Namaz kapısı, oruç kapısı”nı zikretmiştir. Bunun yanında “Çok tespih çekenleri Peygamber cennete alacakmış” diyerek kendisine anlatılan İslam dinindeki Peygamber Şefaati zihninde bu şekilde somutlaştırdığı anlaşılmaktadır.

S. Resim 6’da, yavru kuşlarını beslemek için yuvasına, anne kuşun ağzında bir solucan ile uçarken resmetmiştir. Bunu çizerken cinsiyet özelliğini vurgulu bir biçimde yansıtan “anne merhametini” dile getirmiştir. Yavrular ise ağacın dalındaki yuvada annelerini beklemektedir. Soyut, işlevsel mantık öncesi döneminden önce çocuğun ortaya koyduğu bu resim, somut olarak kavranan bir figürünün ağacın dallarında hayal edilmesi ve şefaht kavramını yorumlama biçimi bir tür yaratıcılık olarak algılanabilir. Sekiz yaş ile arkadaş ve aile ilişkilerini önemseme; yardımlaşma, işbirliği ve merhamet duyguları öne çıkmaya başladığının da bir işareti olarak ortaya çıkmaktadır (Çankırılı, 2011: 141).

Resim 7, E/8, 2.S; “Cennet”

Y. cennet (Resim 7) çiziminde, dünyalık nimetlerden daha farklı olacağına inandığı cennet meyvelerinin insanı zahmete düşürmeyeceğini, sağdaki “dünya portakal ağacı, insanlar yediklerinde tuvaletleri geliyor” açıklamasını yaparak dile getirmiştir. Resmin ortasına çizilmiş ağacın “cennetin elması”, meyvelerinin de “altından ve zümrütten” olduğunu ve ondan yiyenlere sonsuz bereket ve ihsan gelip, maddi sıkıntı çekmeyeceklerine inanmaktadır.

Y. Resim 7’de çizdiği cennette sarı renkle boyalı kısmın “gömülü altınlar var” ve üstündeki tüm mavi alanın deniz ile kaplı olduğunu fakat insanların içinde boğulmadıklarını “orası cennet insanlar ölmez ki” şeklindeki açıklamasıyla imgelem yapmaktadır. Ona göre resimdeki “topraksız cennet, kazıldığında altınlar” a rahatlıkla ulaşılabilir. Kendisi, annesi ve kardeşlerinin de cennette birlikte olduklarını söyleyen Y., cennet resminde babasına yer vermemiştir. Kısaca, Y. Resim 7’de yaşadığı zorlukları atlatmak istediğini dile getirmiştir.

Çocuklar yedi yaş itibariyle karşı cinsten uzak durarak, kendi cinsleriyle arkadaşlık kurup oynamayı tercih eder (Çankırılı, 2011: 141). Bu noktada çocukların cennet çizimlerinde hemcinslerini resmettikleri gözlemlenmiştir (Resim 6; Resim 7)

Resim 8, E/8, 2.S; “Cennet”

8 yaşında olan Y., cennette istediği her şeyin olabileceğine inanmaktadır. Bunu resme çizmiş olduğu baloncukta ifade etmiştir (Resim 8). Baloncukta “Allah’ım bana muz verir misin?” şeklinde istekte bulunurken, saygıyla seslenmektedir. Y., Allah’ın “güzel huylu çocukları sevdiğini ve cennette, iyi huylu çocuklara istedikleri her şeyi vereceğini” söylemiştir. Y., cennet tasvirinde kendi isteklerini ön plana çıkararak, egosantrizmin etkisini göstermektedir.

Resimde kırmızıya boyanmış şekil çadırıdır (Resim 8). Y., için cennet göl kenarındaki bir kamp kadar eğlenceli ve zevkli bir yerdir. Y., resimde, gerçek hayatta en mutlu olduğu mekanı resmetmiştir. Resimde güneşi ve bulutun gülümsemesi, Y. için cennette istediği ve beklediği mutluluktur.

Nehrin göle akışının resmini çizen Y., gezerken gördüğü şelalelerden etkilenmiştir. Zira “su yüksekten akıyordu” şeklindeki ifadesi görsel hafızasını iyi kullanabildiğini göstermektedir. Bunun dışında hayal gücünün bir göstergesi olarak arkadaşı ile kendisini gölün üstünde çizmiştir.

Güneşi, bulutu, çadırı ve iki çöp adamı resmin sol üst köşesine çizerek Y., istediği her şeye ulaşabilmektedir. Ve bu şekilde kendisini güvende hissetmektedir. Bu durum, ailenin çocuğun üstünde korumacı yaklaşımını resme yansıtmaktadır. Bunun yanında Y., arkasından gelen arkadaşını çizmeyi unutmamıştır. Bu bakımdan sosyal ilişkileri önemseydiği söylenebilir.

9 ve üstü yaşlardaki çocuk toplumun bir ferdi olarak bilinçli davranışlar sergilemekte ve bunu çizgilerine yansıtmaktadır. ‘Gerçekçilik/Gruplaşma Dönemi’ olarak da adlandırılan bu evrede, çocuğun daha önceki çalışmalarına oranla ayrıntılara önem verdiği, çizimlerinde gerçekçi bir yaklaşımı benimsediği gözlemlenmiştir. 7-8 yaşlarında çizilen çöp adamlar (Resim 8) yerini “anatomiyeye uygun olarak çizilen insan figürlerine” bırakmaktadır (Yavuzer, 2007: 65). 6-8 yaşlarından başlayarak cinsiyet ayrımını çizimlerinde gösteren çocuk, erkek ve kız giysilerindeki ayrımları resimlerinde özenle belirtir (Resim 10; Resim 11) .

Resim 9, K/11, 5.S ; “Cennet ve Ben”

N.'ye göre (Resim 9), cennet güzel ormanlardan oluşmakta ve içinde; resmin sağına çizilmiş olan “Kevser Şarabından Şelale” bulunmaktadır. Ve resimdeki kız bu şaraptan içmektedir; ancak sarhoş olmamaktadır. Resim 9'daki cennet resmini N., Pazar günü çizmiş olması sebebiyle “Cennette Allah ve Peygamber var ama bugün Cuma olmadığı için Allah'ı ve Peygamberi cennette resmetmedim” şeklindeki açıklamasıyla izah etmiştir. Çünkü N., İslam inancına göre mübarek bir gün olarak kabul edilen Cuma gününü, zihninde bu şekilde somutlaştırmıştır. Bununla birlikte N., “Her bir insanın bir dünya kadar cennetinin” yaratıldığı bilgisini paylaşmak istemiştir. N.'nin cennet resimleri akranlarına göre daha fazla sembolleştirilmiş dini öğretilerden oluşmaktadır. Zira N.'nin bu konuda fikir yürütmesi, Clark'ın da söylediği gibi dinin öğrenme yoluyla geliştiğinin bir göstergesidir (Clark, 1981: 181).

Dokuzuncu yaştan itibaren başlayan cinsiyete ait özelliklerin resme yansıma olayı giderek detaylara inmektedir. Yavuzer, insan figürü çizimindeki gelişimin yaşla paralel olarak, çocuktaki fizyolojik ve zihinsel gelişimleriyle ilişkilendirmiş ve yaşadığı

çevreden etkilendiğini vurgulamıştır (Yavuzer, 2007: 68). Nitekim on ikinci yaş ile birlikte profil çalışmaları çizimlerdeki titizlik bunun bir göstergesidir (Resim 10).

Resim 10, K/12, 6.S ; “Mükâfat”

12 yaşında bir kız çocuğu olan cenneti “insanlarının mükâfatlandırıldığı mekân” olarak isimlendirmek istemiştir (Resim 10). S.’nin Resim 10’da güneş ve bulutları aynı karede göstermesinin sebebini: “Cennetliklerin istediklerinde yaz ile güneşi ve istediklerinde kış ile yağmur ve karın yağışını görebilecekler”ini belirtmiştir.

13-14 yaş aralığındaki ergenlerin soyut düşünce dönemine girmesiyle birlikte objektif düşünme yetenekleri de gelişmektedir. Nitekim küçük yaşta çizilen sadece hemcinslerini cennette çizme olayı artık yerini eşitliğe; kadın-erkek ayrımı yapmaksızın, insanı birey olarak; cinsiyetine bakmaksızın yaptığı iyiliğe göre cennette çizme olayına dönüşmüştür. Bu değerlendirmede ‘bireysel yargılama’ söz konusudur. Sadece erkekler dolandırıcıdır ya da sadece kızlar yalan söyler anlayışı ortadan kalkmış ve ferdi ahlak anlayışı gelişme göstermiştir. Bu sebeple cennet resimlerinde kızlar ve erkekler cinsiyet ayrımı yapılmaksızın yer alır (Resim 11; Resim 12). Küçük yaştaki çocuğun yaşadığı olayları münferit olarak değerlendirememesinden kaynaklandığı söylenebilir. ‘Baba hatalı ise tüm erkekler kötüdür’ anlayışı ortadan kalkmaya başlarken babaya duyulan

öfke artar. Ancak bu konuda boşanmış ve ayrı yaşayan ailelerin çocukları istisna tutulmalıdır. Nitekim ergenlik dönemiyle birlikte anne ve babayı sorgulayan çocukta kadın ya da erkeğe karşı öfke duygusunun kontrolünü ve sağlıklı düşünmeyi başaramayabilir.

Resim 11, K/13, 7.S; “Cennet”

S. Resim 11’de, bir kız çocuğunun “Bu ağacın serin gölgesinde namaz kılmak çok iyi” düşüncesini baloncuk çizimiyle dile getirirken, bir erkek çocuğunun da “Bu ağacın gölgesinde Kuran okumak ...” diyerek cennette de ibadet edileceğini cehenneminkinden farklı olarak cennette huzur ve rahatlık içerisinde olunacağını belirtmiştir. D. ise iyilikte bulunup cennete giren insanların arzularının anında yerine getirileceğini, Resim 12’de cennetteki kızın sadece “canım elma çekti” demesiyle “elinde elma belireceğini” belirtmiştir.

Çocuk, somut işlemler döneminin ikinci evresi olan ‘özerk ahlak’ evresine girdiğinde, bir fiilin doğru mu yanlış mı olduğunu söylerken “durumsal ve içsel kişisel etkenleri dikkate alır” (Gander and Gardiner, 2004: 357-358). 12-13 ergenlik dönemine çocuğun girişi ile özel ahlak kuralları yerini dinsel ahlak kurallarına bırakır. Bazı çocuklar bu genel ahlak kurallarını daha küçük yaşlarda kazanabilir (Armaner, 1980: 101). Çocukluktakinin aksine birey yetişkinlere itaat yerine gelişmekte olan vicdanının sesini dinlemeye ve kendi doğrularını yaşamaya gayret eder. Bunda verilen sorumlulukların artması, ailevi beklentiler vb. iç kontrollerinin daha hızlı gelişmesine yol açmaktadır (Armaner, 1980: 101).

Resim 12, K/13, 7.S; “Cennet”

13 yaşında bir kız çocuğu olan D., cennette dileklerini yerine getiren bir melek çizmiştir. Kendisi ve en sevdiği kardeşini de resmeden D., resmine melek çizse de kendi ailesinden biri olmadığı için onu nehrin solunda çizmiştir. Resmin sağ üst köşesinde bulunan şekil bir çam ağacıdır. D., yılbaşı süslemelerinden etkilenerek cennetteki ağaçların da süslü olabileceği söylemiştir. Okul başarısı normalin altında olan D.,

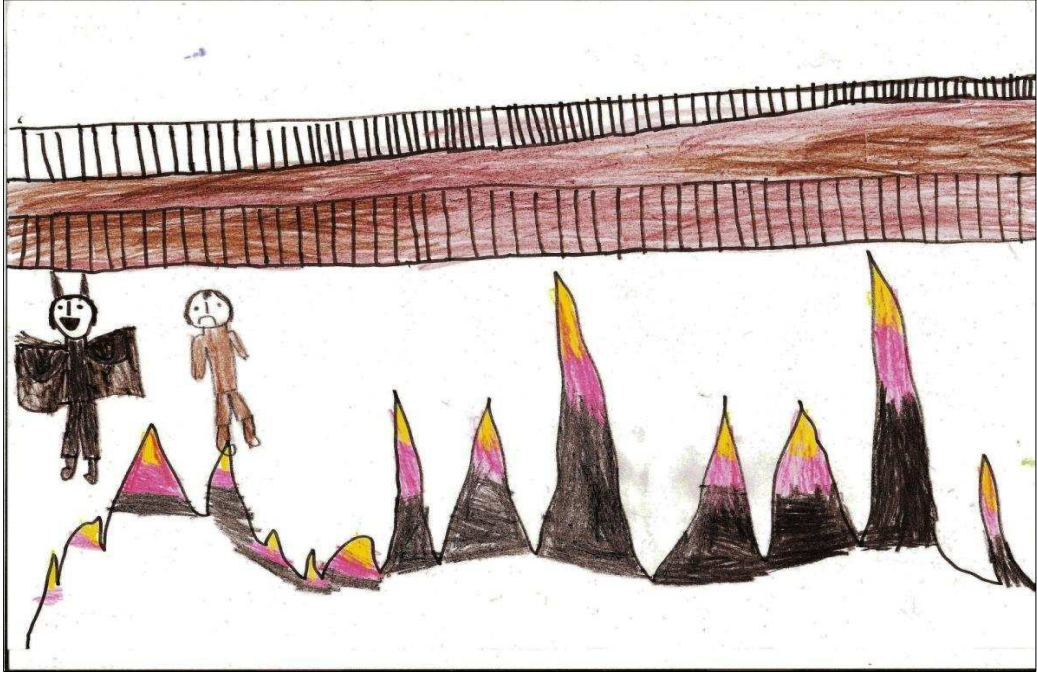
çizdiği resmi anlatırken sıkılgan tavır sergilemiştir. Öğretmeni bu çekingenliğinin onun başarısını olumsuz yönde etkilediğini söylemiştir. D., çizdiği cennet resminde yer çizgisi koymayarak havada uçan insanları anımsatan bu çalışmasıyla kendisine güveninin olmadığı söylenebilir.

2.2.3. Cinsiyete Göre Cehennem Tasavvuru

Çocuktaki cinsiyete göre belirginleşen özellikler arasında oyun, arkadaş seçimi ve cennet tasavvurunda oluşan farklılıklar gibi cehennem tasavvurunda resme yansıyan farklılıklar mevcuttur. Bu konu hakkında çocuklar üzerine yapılan ilk çalışmalar neticesinde çocukta 7 yaşına doğru rol alma ve cinsel kimlik kazanımının başladığı gözlemlenirken (Özgü, 1968: 178), yeni tespitlerle birçok psikolog ve rehberlik uzmanına göre bu yaştan gerileyerek 3 ila 4'e düştüğünü belirtmişlerdir (Özalp, ? : 45).

7-8 yaşlarındaki erkek ve kız çocukları, cehennem resimlerinde cinsel ayırım yapmaksızın öğrenilmiş bilgi ile cehennemi resmetmektedir (Resim 14; Resim 13). Bilgi noksanlığı yaşayan bu yaş grubu çocukları cehennem resmi çizme konusunda isteksizlik yaşamışlardır.

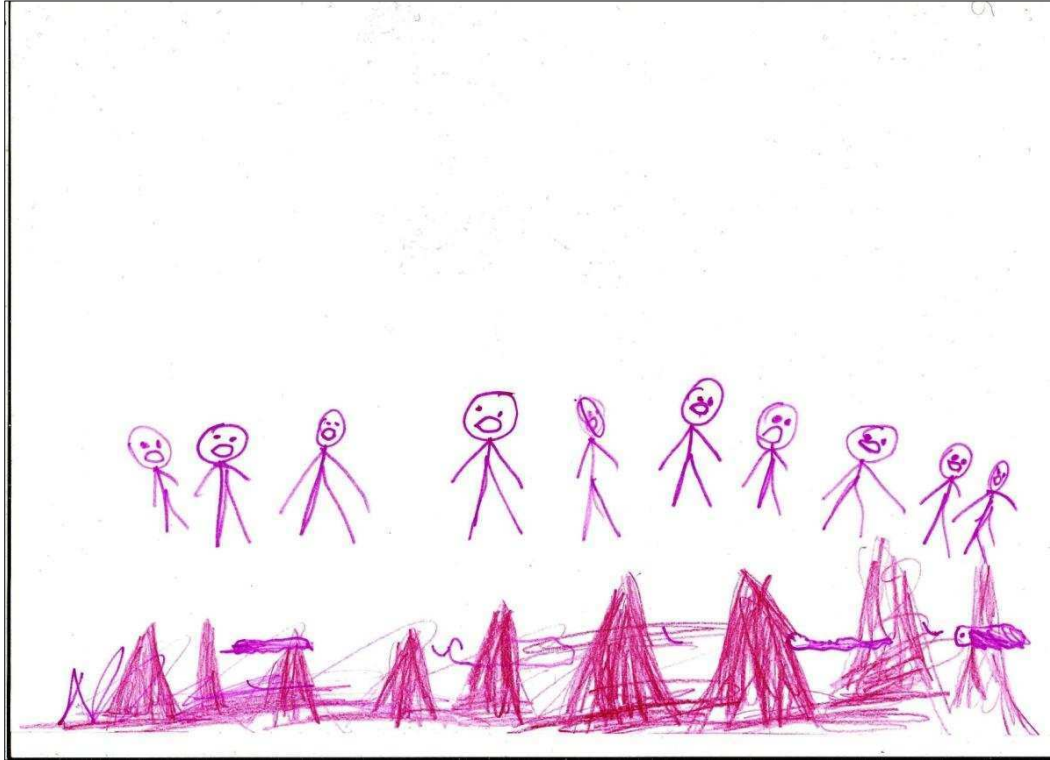
Resim 13, K/8; 2.S, “Kötülerin Dünyası”

S. (Resim 13), bir ucu Cennet'e uzanan uzunca bir "Sırat Köprüsü" çizmiştir. Öğretmeninin Kurban Bayramı'nda anlattığı hikâyeden etkilenerek, köprü'nün bir ucundan diğerine insanlardan sadece hayatında kurban kesmiş olanların hızlıca geçebileceklerine inanmaktadır. Bu görevi yerine getirmeyenlerin ise köprü'den geçmeye çalışırken cehenneme düşeceklerine ve köprü'nün aşağısında bulunan şeytanın da düşenleri ateşe iteklemekle görevli olacağına inanmaktadır.

S.'ye göre cehennemliklerin çoğunluğunun erkeklerden oluştuğuna inanmaktadır. Çünkü ona göre, "Erkekler sürekli yalan söyler, kızlar az söylüyor ama erkekler çok atıyor" diyerek cehennemdeki erkeğin cezalandırılmasının sebebini ifade etmiştir.

Resim 14, E/8, 2.S; "Cehennem"

Y. Resim 14'te cehennemde birçok çöp adam çizmiştir. Cehennemdeki adamların hepsinin ayrıntılı olarak yaptıkları suç ve günahların neler olduğunu belirten Y., sırayla adamlar için "Bu adam öldürdü, bu adam başka adamın beynini vurdu, bu adam dolandırıcı hem de yalancı, bu patronu ile adam öldürmüş, ev yakmış, araba çalmış, polis kılığına girip başka polisi vurmuş" şeklinde açıklamalarda bulunarak resmini anlatmıştır. Ayrıca cehennem kapısının varlığından bahsederken, gizli olduğu için

onun insanlar tarafından görülemediğini kötülerin ise oradan melekler tarafından içeri atıldığını anlatırken Y. hayal gücü ile öğretilmiş bilginin harmanını yapabilecek seviyeye ulaşmıştır.

9-11 yaşları arasında çocuklar resimde ‘gerçekçilik dönemini’ yaşarken, cennet-cehennem çizimlerinde hemcinslerine yakınlaşır. Oyun çağı ile birlikte okulda kurduğu arkadaşlıklar, hayatında önemli bir yer tutar. Bu yaşta çizdikleri cennet resimlerinde hemcinslerine yer verirken; cehennem çizimlerinde karşı cinsi çizme eğilimleri görülmektedir (Resim 15).

Resim 15, K/11, 3.S; “Cehennem Çukuru”

N.’ye göre (Resim 15), çizmiş olduğu cehennem resminde insanların kurtuluşa erebilmeleri için “Kıldan ince sırat köprüsünden geçmeleri gerektiğini” açıklamıştır. Bununla birlikte Resim 15’deki adamı kahverengi ten renginde boyamasının sebebini “Abdest almayanların teni kara olduğu için ve adam hiç namaz kılmamış” şeklindeki ifadeyle alevlerin de onun günahı ile eş boyutlu olarak büyüdüklerini resme yansıttığını belirtmiştir. Ona göre Allah’ın farz buyurduğu namaz kılma emrinin yapılmaması durumunda, kişinin karşılaşıacağı ceza çok büyük olacaktır. Bu konuda

annesinin anlattıklarından etkilenen N., namazlarını aksatmadan kılmak istediğini açıklamıştır.

N. Resim 15'te yer vermediği insanların da resimdeki adamın arkasında sırada olduklarını söylemiştir.

N.'ya göre cehennemdeki insanların çoğunluğu erkeklerden oluşmaktadır. Çünkü "Adamlar daha çok uyuşturucu kullanıyorlar, eşlerine karşı şiddet ve küfür ediyorlar. Ama kadınlar daha çok eşlerine hizmet ediyor" şeklinde düşüncesinin sebeplerini dile getirmiştir. Yaşadığı yakın çevresindeki birçok erkeğin bu tip kötü davranışlar sergilediğini söylemesi, N.'nin dış uyaranlara açık bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Resim 16, E/12 6.S; "Cehennem"

Erkek çocuklarının cehennem çizimleri kız çocuklarınınkinden daha detaylı olduğu gibi hayal gücü kullanımı daha fazladır. Golomb'un "şiddet ve tahrip eylemlerine yoğun ilgileri" (Malchiodi, 2005: 246) erkek çocukları tabiatları itibariyle dövüş, savaş gibi

insanlara zarar vermesine karşın gücü sembolize etmesi açısından resimlerinde bu figürlere sıkça rastlanmaktadır (Resim 16). Ayrıca aynı resimde zebanilerin elindeki asalar birbirinden farklılık göstermektedir. Çocuk çizimindeki başarının yanında yaratıcılığını da sergilemiştir. İnsanlar işledikleri günahlardan ötürü zebaniler “şeytanlar” tarafından cehennem ateşine atılmaktadır. İ. iyi bir gözlemci olup, çizdiği cehennem resminde (Resim 16), izlediği filmlerin etkisinde kalmıştır.

Resim 17, E/12, 6.S, “Cehennem”

Dini eserlerde yer almamasına karşın çizmiş olduğu şeytanın kuyruğu, boynuzları ve televizyonda seyrettiği filmlerden bir esinlenme olabilir. Bu konuda benzer bir çalışma (Resim 17), cennet ve cehenneme giden yol ikiye ayrılmış olarak resmetmesi, onun “Sırlar Dünyası, Kalp Gözü” gibi filmlerinin etkisinde kalmış olabilir. Seçici algının gelişimi ile birlikte 11 ve 11 yaş üstü çocuklarda cennet ve cehennem çizimlerinde televizyon etkisinin giderek artış gösterdiği tespit edilmiştir.

Genel itibariyle resimler incelendiğinde erkek çocuklarının cehennem çizimleri kız çocuklarınkinden daha detaylı olduğu gibi hayal gücü kullanımı yüksektir. Buna karşın mülakatlar neticesinde kız çocuklarının daha fazla bilgi ağırlıklı açıklamada bulunduğu görülmüştür.

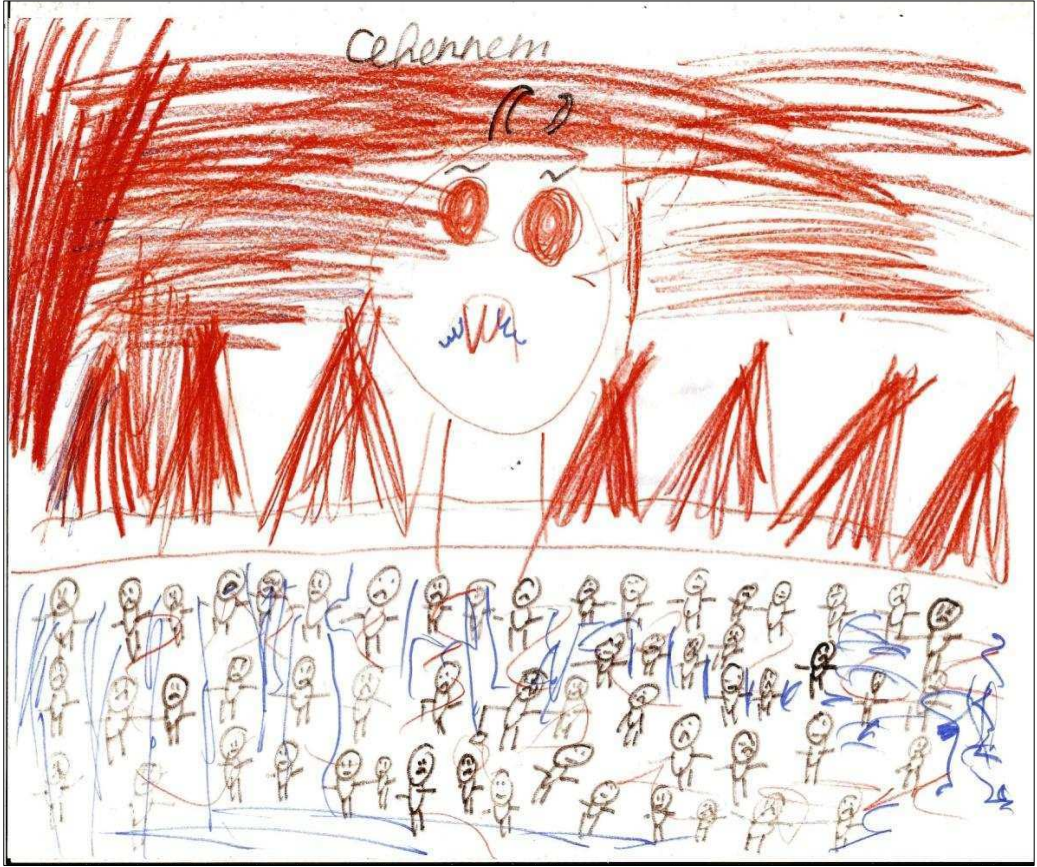
Bunun dışında, çocuklar her ne kadar korkutulmaktan hoşlanmasalar da kendi korkutma oyunlarından vazgeçemedikleri görülmüştür. Duvarın arkasına saklanıp ‘öcüüü, cee’ gibi yüksek ses tonu ile bağırma. Maske takarak arkadaşlarını korkutmaktan zevk alanlar vb. birçok şekliyle etrafındakilere bu heyecanı yaşatma isteği çocukların vazgeçemedikleri tutkuları arasında yer almaktadır. Aynı şekilde, resimlerin sahibi olan çocuklarla yapılan mülakatlar neticesinde de 7-14 yaşlarındaki çocukların resimlerinde en büyük ve en korkunç ateşi ve hiç görmedikleri şeytanı çizme çabası içerisinde oldukları gözlemlenmiştir. Bu husustaki tavırları resmi gösterirken dahi “en korkuncu benimki, bakınca korkacaksınız” gibi yaptıkları izahlardan anlaşılmaktadır.

2.2.4. Yaşa Göre Cehennem Tasavvuru

Çocuklar bilgiyi sistemli ve mantıklı biçimde işleyebilir, ama bunu yalnızca bilgi somut biçimde verildiğinde yapabilir. Soyut kavramlar verildiğinde yetersiz kalır (Gander ve Gardiner, 2004: 179). Buna binaen 7-9 yaşları arasında çocuklar, cehennem çizme konusunda soyut düşünemedikleri ve görmedikleri bir cismi hayal etme konusunda benzer tedirgin hareketler gösterdikleri gözlemlenmiştir. Cehennem tasavvurunun bu yaşlarda henüz oluşmadığını, çocukların “henüz görmedik ama orası korkunç” şeklindeki açıklamalarıyla somutlaştıramadıkları bir kavram olduğu söylenebilir. Bu yaşta çocukların zekâ gelişiminde resme yansıyan yön eksik görünüyorsa da, cehennemi bu dönemde hayal edememeleri bilişsel gelişimleri açısından bir gerilik şeklinde yorumlanmamalı aksine Allah’ın kendilerini cezalandırmayacağı konusundaki güven duygusunun gelişiminin bir göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu tarz eğitimlerin aile ve okul tarafından bilinçli olarak verilmesi önemlidir. Nitekim bu konuda çocukluğunda acı bir tecrübe yaşayan Ahmet Altan ifadesiyle “din hocasının cehennemi uzun uzadıya bütün korkunçluğuyla anlattığında dehşete düşüren (Altan, 2005)” hikâyesi ile korkutulmadıklarının bir işaretidir. Altan bu vakıdan sonra “çocukluğumdaki gibi bir daha hiç dindar olamadım” derken çocukluk algısı ve düşünce biçimini bununla birlikte yaşadıklarını özetlemiştir. Birçok çocuk benzer durumlar

sebebi ile Allah'tan ya da onun vereceği cezadan korkutulmakta ve belirli nevrotik hareketler sergilemektedir. Bu bakımdan soyut zekâsı tam gelişmemiş çocuklara yanlış aktarılan Allah korkusu temalı hikâyeler ile çocuklarda gaddar bir Allah tasavvuru ve inancı oluşabilmektedir. Buna karşın çocukta dini duygu gelişiminde belli bir korku duygusunun oluşması olağandır ve gerekli olduğu düşünülmektedir. Bu duygu ile birlikte safdil güvenme 8-9 yaşlarına kadar ona hakim olmaktadır. Bu konudaki araştırmalar, kutsal olan şey karşısında duyulan hem korku hem de saygı hislerinin uyanması konusunda yardımcı olmasına imkân verebilir (Vergote, 1978: 321).

Resim 18, E/7, 1.S; “Cehennem”

Resim 18’de, cehennemliklerin cezalandırılmayı beklediklerini daha sonra sırayla yandıklarını ve yananlarında şeytan tarafından dillerinin çekildiğini söylemiştir. Kendisine yöneltilen “cehennemde çizdiği insanların kimler?” sorusuna verdiği yanıt “Hırsızlar, yalancılar, adam öldürenler ve yaşlılardır” şeklinde olmuştur.

T.'nin (Resim 18), cehennemde çizdiği yaşlılar için “bastonlu dilenciler onlar bizi kaçıyorlar” diyerek yakın çevresinin korumacı aynı zamanda çocukta korku uyandırıcı sözlerinin tesiri altında kaldığının bir göstergesidir. Nitekim bu dönemde itibariyle çocuk ailesinden duyduklarına inanma eğilimi gösterir. Çocuk bu çizimiyle zihinsel gelişimi hakkında bilgi verdiği gibi, çevresindeki dilencilere bakışını da göstermektedir. Zira onun için her yaşlı fakir kötülük yapacak bir canı demektir.

Bunun dışında şeytani resmin en tepesine büyük bir insan olarak çizen T., şeytani hiç görmediği için bu şekilde çizdiğini fakat “aslında onun daha korkunç” olduğunu söylemiştir. Şeytani büyük çizmesi onun tehlikeli bir varlık olduğunu düşünmesinin yanında ondan korktuğunu da göstermektedir.

Resim 19, K/8, 2.S; “Cehennem”

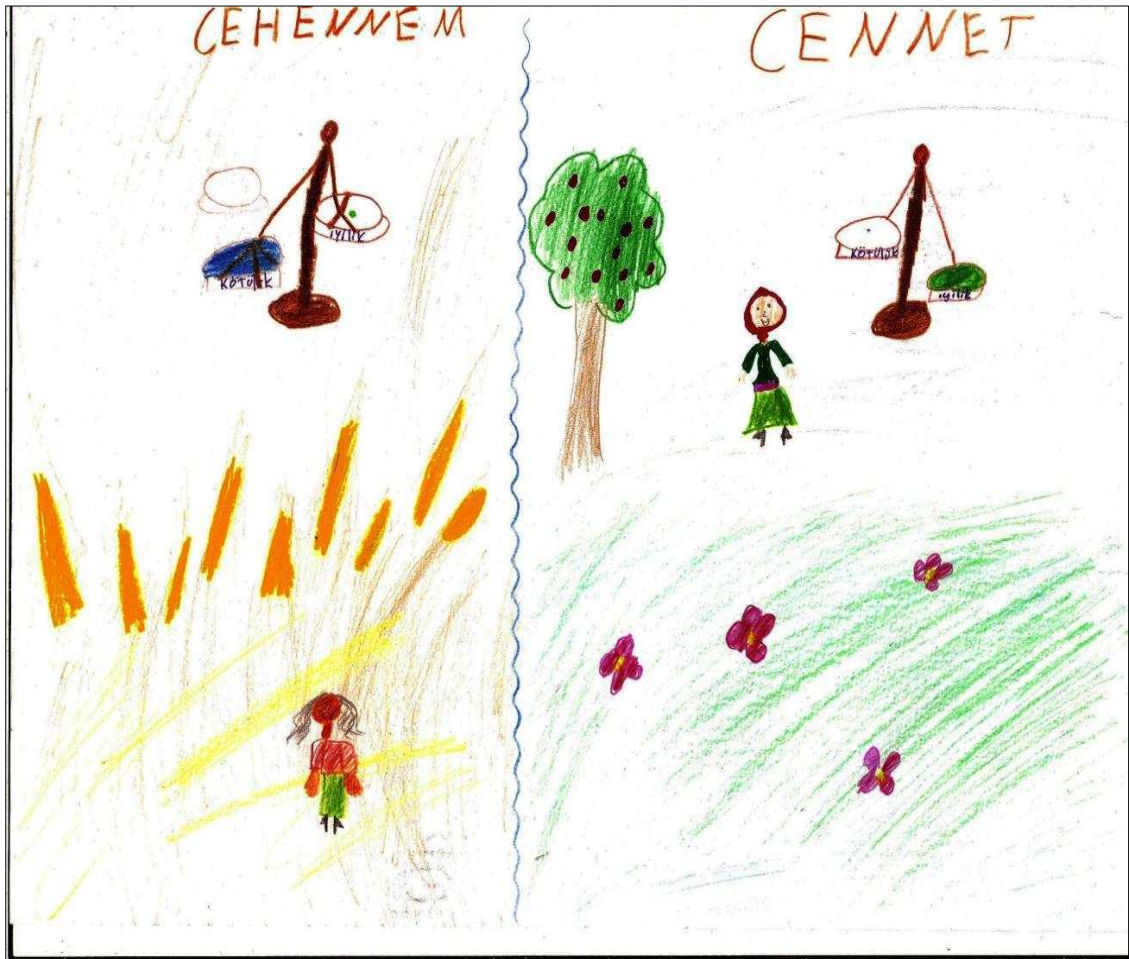

Resim 19'da B., zihninde henüz cehennem kavramını oluşturamamış ayrıca verilen görevi yerine getirmek adına anlık bir çizim yapmıştır. Cehennemde 'gülen insan'

resmeden tek çocuk B.'dir. Cehennem hakkında bilgisi; "içinde ateş bulunan bir mekân" ile sınırlı kaldığından duyduğu bu bilgiyi de cehennem ateşini çizmekle yetinmiştir. Zira cehennem ateşini, piknik ateşine benzer bir çizimle resminde kullanmıştır. Cehennemdeki insanların ceza göreceği inancına henüz sahip olmamakla birlikte, resminde cılız ögelere yer vermiştir. Yaprakları düşmüş, solgun bir ağacın yalnız görüntüsü resimde ikinci dikkat çeken objedir.

Bunun dışında B., cennette resmin sağ altına yapraktan oluşan yemek çizmiştir. Annesinin yaptığı sebze yemeklerini B.,en çok da taze fasulyeyi sevmektedir. Bunun yanı sıra elinde sevdiği uçurtmadan balonu bulunmaktadır. Orada güzel vakit geçirebileceğini düşünmektedir. Burada çocukların resimlerinde sevdikleri yiyeceklere ve oyuncaklara yer verdikleri görülmektedir.

Resim 20, K/11, 5.S; "Cehennem"

9-11 yaş realistlik safhasında, Tanrı gerçek bir şahıs olarak görüldüğü gibi cennet dünyanın bir benzeri olarak tahhayül edilir; kısaca dinin özüne uygun birçok fikir benimsenir (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1992: 319). Nitekim 9 yaşındaki M. (Resim 20), kendisine öğretilen, “mahşerdeki insanların iyi ve kötü amellerini tartmaya yarayan adalet ölçüsünün, Mizan`da amelleri tarttığı zaman iyiliklerin kötülöklere, sevapların günahlara galibiyeti veya mağlûbiyetine göre hüküm verileceğı” bilgisine karşın “Mizan-ı Ekber`deki” adalet düsturunu sembolize edecek bir terazi çizmiştir.

Bunun dışında M.`ye göre başörtüsü takmayan kızlar cehennemde yanacaklardır. Çocuğun burada ailesinin üzerine yüklediğı dini sorumluluklarını görmeye başladığını söylenilebilir. Ve bu resim ailenin dini inancını resme yansıtmaktadır. Bu sebeple M. Resim 20`de başörtülü kızı cennette, başı açık olan kızı cehennemde çizmiştir. M.`ye göre dini görevlerini yerine getirmeyen insanlar da tıpkı kötülük yapan insanlar gibi cehennemde cezalarını çekeceklerdir.

Resim 21, K/11, 5.S; “Cehennem”

Özellikle 9-12 yaşları arasında, çocukların cehennem resimlerinde kırmızı, kahverengi ve siyah tonları hakimken (Resim 21; Resim 23); 13-14 yaşlarındaki ergenlerin karakalem çalışması yaptıkları gözlemlenmiştir (Resim28; Resim 30). Cehennemdeki ateşin sıcaklığını göstermek için kırmızının koyu tonları kullanmıştır. Cehennemin sıcaklığı ve insanların ceza süresini betimlemek için N., Resim 21’de insanların cehennem ateşinin sıcaklığıyla cezalarının bitmediğini daha da kaynar olacağını resmin ortasına çizdiği “dev kazanlar” ile sembolize etmiştir.

12 yaş ile birlikte gelişen ferdiyetçilik safhasında mistik veya geleneksel izahlarda bir çeşitlilik göze çarpar. (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1992: 319). Nitekim S. Resim 22’de, sayfayı kırık çizgilerle ikiye ayırarak resmettiği cehennemde sıcaklığın artması ile eş değer bir azap artışının olduğu gibi sıcaklığın azalması ve aşırı soğuk hava ile de eş etkiye sahip cezalandırılacaklarını vurgulamıştır. Burada çocukların dünyasındaki cehennem algısının sadece alevler ve ateş çukurundaki bir ceza metodu olmaktan ziyade kişi için uygun olan ceza uygulanmaktadır. Çocuğun buradaki yorumu diğer çalışmalarda görülmediği gibi, çocukta gelişen adalet duygusunun gelişimine de bir işarettir. Zira kendisine sorulan cehennem kavramına “insanların ateşte yanması” şeklinde açıklama getirirken, resimdeki usulü normal algı boyutunun dışına çıkmıştır.

Resim 22, K/12, 6.S; “Ceza ve Azap”

S. (Resim 22), cehennemde çizdiği adamın “kırgın seccadenin üzerinde, dünyada iken namaz kılmadığı için, zar zor cehennemde namaz kılmak zorunda” kaldığını belirtmiştir. Bununla birlikte resimdeki her bir adam için ayrıntılı açıklama getirmiştir. Çocuk soyut düşünce dönemine geçmiş olduğunu resimdeki figürlerin, objelerin, tema zenginliğin yanı sıra sorulara verdiği yanıtlar ile de belirginleştirmiştir.

Resim 22’de alevlerin arasında sürüklenen bir adamı çizmeye çalışan S., sebebini “Dünyada kul hakkına girmişler, dolandırmışlar insanları, hırsızlık yapmışlar ve İslam’ın kurallarını yerine getirmemişler. Yani Hacca gitmemişler, namaz kılmamışlar, oruç tutmamışlar, zekât vermemişler falan filan” şeklinde açıklama getirmiştir.

S. Resim 22’de, kâğıdın sağına çizdiği adamların isyankâr ve inkârcı olduklarını, mizan günü “Ben çalmadım ben çalmadım derken hangi organı ile çaldıysa, o organı da evet sen çaldın” şeklinde dile geleceğini anlatırken soyut düşünebilmektedir. Müslüman olmayanların azabının sürekli olacağını fakat Müslüman olanların en sonunda cennete mutlaka gireceklerine inanmaktadır.

2.2.5. Cehennem Çizimlerinde Mizahî Anlatım

Mizah insanlara nefes aldırırken, birlikte yaşama isteğini canlı tutmayı, toplum olma bilinç ve duygusunu geliştirmeyi ve bu hedeflere en dolaysız yollardan birisiyle, “birlikte gülerken” ulaşmayı amaçlar. Mizahın birçok türü vardır, bunlardan çizimsel yöntemlerle en çok kullanılanı karikatür çalışmalarıdır. Pragmatik açıdan çocuklar için bakıldığında ‘kavramsal karikatür çalışmaları’ uygun görülen bir tekniktir.

Kavramsal karikatürler öğrencilerin sahip olduğu kavram yanılgıları veya düşünme biçimleri insan ya da hayvan figürleri ile tartıştırıldığı, düşündürüldüğü karikatür türü çizimlerdir.

Kavram karikatürleri normal karikatürlere göre farklı özellikler göstermektedir. Karikatürler bireyleri güldürmek amacıyla kullanılırken, kavram karikatürleri öğrencileri eğlendirerek bilgilerini sorgulamak amacıyla kullanılmaktadır. Kavram karikatürleri yapısal açıdan bilinen karikatürlere farklı olup içerisinde mizahi ve abartılı unsurları barındırmamaktadır. Olay ve karakterlerin çizgiler ile anlatılması onlara karikatür özelliği yüklemektedir. Genel olarak üç ya da daha fazla karakterin

günlük bir olay hakkında karşılıklı soruları ya da fikirleri konuşma balonları ile sunulmaktadır.

Kavram karikatürlerinde iki ya da daha fazla karakterin günlük yaşamda karşılaşılan bir olay hakkında karşılıklı soruları ya da fikirleri, konuşma balonları biçiminde sunulmaktadır.

Çizim yetenekleri ve motor kabiliyetleri gelişen bununla birlikte duygusal ve biliş gelişim sürecinin soyut evresinde bulunan çocukların resimlerinde en çok rastlanan teknik kavramsal karikatür çalışmaları olmuştur. Çünkü onlar çizdiklerinde sadece kendi duygularını ve yaşantılarını değil toplumsal fayda sağlayacak öğretici bilgiyi sunmak istemektedir.

Bu bağlamda McGhee (1979), mizah gelişimi konusunda boylamsal bir çalışma yapmış ve kapsamlı bir mizah kuramı önermiştir. McGhee'nin geliştirmiş olduğu kurama göre dördüncü evre “çoklu anlamlar ve yetişkin türü mizahın başlaması” olarak adlandırdığı safha Piaget'in somut işlemlerin ve diğer bilişsel becerilerin ince akılcı şakalardan zevk almaya başladığı yedi-sekiz yaşlarına denk gelmektedir (Gander and Gardiner, 2004: 353-357). Bununla birlikte yaş ile paralel artış gösteren mizahî yetenek soyut işlem döneminde hat safhaya ulaşır. Genç bu konuda kendisini geliştirirken alan başarısını da kazanmış olur. Nitekim bu çalışmada soyut işlem dönemindeki gençler cehennem resminde korku öğelerinden ziyade öğretici ve iğneleyici bir üslup ile resmetmişlerdir (Resim 44).

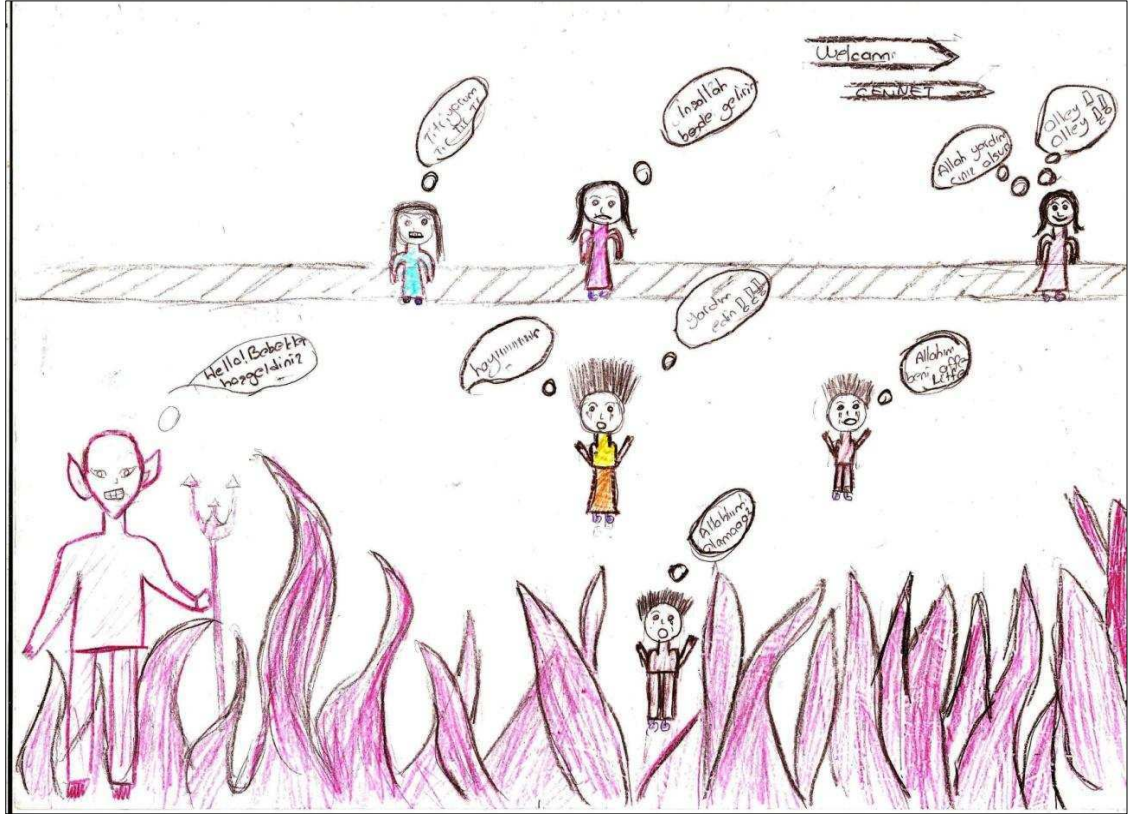
Bunun yanı sıra McGhee (1979), “mizah duygusu yüksek çocukların atılgan ve saldırgan olma, ilgi ve tanınma peşinde koşma, yetişkin tepkilerine duyarlı olma, başkalarından olumlu tepkiler bekleme eğiliminde olduklarını tespit etmiştir (Gander ve Gardiner, 2004: 357).

12-14 yaşları itibariyle mizahî unsurlara ağırlık veren bu evredeki gençler, aynı zamanda resim gelişim safhalarından ‘doğal gerçekçilik döneminde’ iki psikolojik etkinin izlerini bünyelerinde taşır.

Somut etkiyle; “bu dönemin bilişsel gelişim özelliğinden dolayı çizimler görsel uyarıcıların etkisindedir. Çevresinde gördüğü nesnelerin ve canlıların orantılarını, boyutlarını, derinliklerini çizgilerinde göstermeye çalışmaktadır” (Çankırılı, 2011: 197).

Soyut etkiyle; “ön ergenliğin başladığı dönem olması sebebiyle çizgilerinde hızlı duygusal değişimin cinsel özelliklerin ve cinsel kimliğin yansımaları görülmekte, ailesiyle ve çevresiyle olan ilişkilerin duygusal ve tepkisel etkileri resimlere yansımaktadır” (Çankırılı, 2011: 197).

Resim 23, K/14, 8.S; “Cehennem”

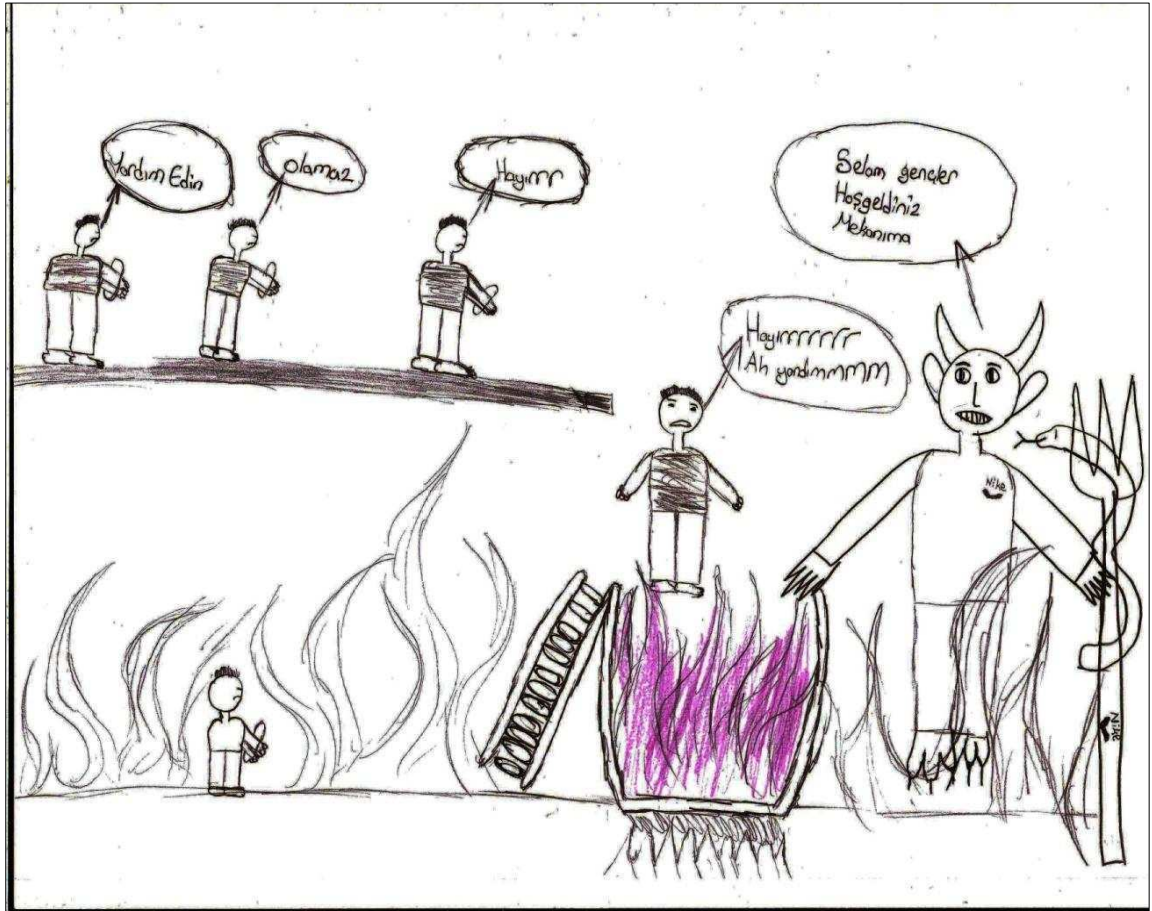

Cehennem resimlerinde 13-14 yaş aralığındaki çocuklarda cehennem çizme merakı ile birlikte, gelişen mizah yeteneğiyle karikatüristik çalışmaları somut ve soyut etkinin tesiri altında resme yansımıştır. Aynı şekilde çizilen insan figürlerindeki diyaloglar eleştirel bir üslup ile bilgi veren tarzdadır (Resim 23; Resim 24). Bununla birlikte yaş ilerledikçe çocuk kendisini sözlü ve yazılı olarak daha iyi ifade etmeye başlar. Cehennem resmi çalışmasında da okulla beraber gelişen bu yazılı kültür alışkanlığı resimlerde kendisini göstermektedir. Özellikle 12 ve üstü yaş gruplarında ifade etmek istedikleri ve vurguladıkları noktaları resimde dahi yazarak göstermektedirler (Resim 23; Resim 24). Artık 9-11 yaş aralığındaki düşünce yapıları değişim göstermektedir. Daha önceleri gerçekçi resim çizme çabaları artık yerini anlatımdaki soyut ifadeler ve

manalara bırakmaktadır. Nitekim bu konuda Piaget, Tanrı ve dinin diğer tezahürleriyle ilgili fiziksel izahlar, ancak 13-14 yaştan sonra yerini benzetmeli ve mücerret fikirlere bıraktığını bilişsel gelişim teorisinde açıklamıştır (Argyle ve Beit-Hallahmi, 1992: 319-320). Bu, mücerret düşüncenin ilk defa meydana geldiği Piaget'nin 'şekli işlemler' fikrine tekabül eder.

Resim 23'te, insanlar "Sırat Köprüsü'nden" "Welcam Cennet" yazılı levhayı takip ederken cehennem çukuruna düşmeden geçmeye çalışmaktadırlar. Şeytan "Hello bebekler hoş geldiniz" diyerek insanları kandırdığı için eğlenmektedir. Cehennemin en altında yanan "Allahım!Namaaz" diye bağıarak dünyada kılmadığı namazlarının cezasını çekmektedir. "Cehenneme düşen insanları çizerken yalvardıklarını ama kimsenin o gün kurtaramayacağını" belirtmiştir. Cennetin kapısına varan kızın "olley!olley!" diyerek sevincini ve diğer insanları düşünen iyi bir kimse olduğu içinde köprüdekilere "Allah yardımcınız olsun" diye dua ettiğini ifade etmiştir.

Resim 24, E/14, 8.S; "Cehennem"

H., 14 yaşında olup cehennem resmi yapmak istemiştir (Resim 24). Sebebini ise insanların dünyada yaptıkları kötülüklerin cezasını çekmesini istediğini söylemiştir. Cehenneme sırayla atılan günahkar insanları resmeden H., detaylara büyük bir önem vermiştir. Zira şeytanın üstündeki elbisenin markasını, ayak ve el tırnaklarını, günahkar insanların ellerindeki kelepçeyi, kazanı yakan odunları, yılanın dili vb. birçok öğeyi ayrıntılarıyla resmetmiştir. Şeytanın üstündeki elbisenin markası için “boykot malı o” şeklinde cevap verdikten sonra “alalım da kareşlerimizin kanı mı dökülsün” diyerek tepkili bir yanıtla karşılık vermiştir. Bununla birlikte sorgulayıcı ve araştırmacı bir tipe sahiptir. Zira elbisenin markası hakkında detaylı bilgi vermiştir ve bunu resimde başarıyla yansıtmıştır.

Bunun dışında H., insanların kıyamet gününde birbirlerinden kaçacaklarını, o günde birbirlerinin yardım çağrılarına cevapsız kalacaklarını ve insanların o gün çok korktuklarını söylemiştir. Resim 24’te insanlar “yardım edin, hayır, olamaz, yandım” diye bağırılmaktadırlar. H.’nin bu resminde insanların ve kendisinin cehennemden korktuğunu göstermektedir. Bununla birlikte yaşantısını sorgulamaktadır. Bu düşünce biçimi akranları ile benzerlik göstermektedir. Zira bu dönemdeki çocuklarda hayatı ve dini sorguladıkları görülmektedir.

Muhtelif araştırmalar çocuktaki dini aktivitenin 13-14 yaş gruplarında başlamak üzere bir düşüş yaşadıklarını ortaya çıkaran Horton (1940), Moreton (1944)’ın da (Argyle ve Beith-Hallahmi, 1992: 326) belirttikleri gibi çocuktaki dini şüphe ve arayış, resimlerdeki cennete karşı cehennem çizme arzusuna dönüştüğünü göstermektedir. Nitekim B., hiç cennet resmi yapmamasına karşın iki kere cehennem resmi çizmiştir

2.2.6. Çocuğun Kişiliği ve Cennet-Cehennem Tasviri

Kişilik, bireyin duygu, düşünce ve davranışları ile kendine özgü kılan, sıklıkla ve belirgin olarak yaptığı davranışların tümüdür. Kişinin söylediği söz, yaptığı iş ya da çizdiği resim, onun kişiliği hakkında ipuçları verir. Çizimlerdeki bu ipuçlarından insan figürünün çokluğu, sosyal ilişkilerde gelişmişliği, özgüveni ve insan sevgisini gösterirken; resimde hiç insan figürünün bulunmaması çizenin, çekingenliğini ve mutsuzluğunu gösterebilmektedir (Çankırlı, 2011: 250).

Bu bağlamda çocukların çizmiş olduğu cennet ve cehennem resimleriyle; içe dönük, dışa dönük, uysal, sinirli vb. kişilik özelliklerinden resme yansıyan birkaç çalışmaya aşağıda yer verilmiştir.

2.2.6.1. Çocuk Resimlerinde İçe Dönük Kişilik

Resim 25, K/10, 4.S; “Cehennem”

Uyumsuz davranışların bazılarında dışa dönüklük; bazılarında ise içe dönüklük ve içe kapanma görülmektedir. İçe dönüklük, dışa dönüklük gibi kolay ve çabuk anlaşılmaz. Çocuk sanki kabulleniyormuş gibi, uyumluymuş gibi algılanır. İçe dönüklükte çocuğun davranış bozukluğu sinsice ilerler ve çevre tarafından çok geç algılanır. Hâlbuki arkadaş edinememe, istek ve ihtiyaçlarını ifade edememe, kendi iç enerjisini kullanmada güçlük, okuldaki derslerde başarısızlık, oyunlara katılmama, grup etkinliklerine katılmama ve yalnız başına durma gibi belirtiler içe dönüklüğün önemli belirtilerindendir. İçe dönük çocuklar sanki hayatı dışarıdan takip ederler. Kendilerine güvenleri son derece azdır. Duygusal bakımdan çok hassastırlar ve kendilerine yapılan şakalara anında alınganlık gösterip ağlarlar. Çevreleri ve kendileriyle iletişimleri yetersizdir.

Bu bağlamda, Resim 25'te 10 yaşındaki S., cehennemde arkası dönük bir kız çocuğu çizmiştir. Resim analizinde arkası dönük insan figürü, resmi çizenin sosyal fobisinden ve iletişim kopukluğunu göstermektedir (Çankırılı, 2011: 250). Bunun dışında S.'nin çizdiği cennet resminde insan bulunmamaktadır. Bu resimlerin verdiği bilginin yanı sıra yapılan mülakatlar neticesinde de S.'nin arkadaş çevresi içinde akranlarına oranla içine kapanık ve iletişim kurmakta güçlük çeken bir çocuk olduğu öğrenilmiştir. Bu problemi ailesi ve öğretmenleri tarafından fark edilip, bu konu üzerinde titizlikle durmaları ve yönlendirmeleri neticesinde gittikçe sosyalleşmekte olduğu söylenmiştir. Resim 25'teki kız çocuğu S.'ye göre yaptığı yanlışlarından dolayı "Sırat Köprüsü"nden düşerken şeytan da o esnada kızın düşüşünü eğlenerek izlemektedir. Burada S.'nin çizdiği cehennemdeki kız kendisiyle akrandır. Kendisine cehennemdeki kızın hatası sorulduğunda cevap vermek istememiştir. Bu S.'deki sosyal fobiden kaynaklanabildiği gibi o anki heyecanından cevap verememiş de olabilir.

Cehennem insan zihninde ateşi çağrıştırırsa da, ateşin birçok renk tonu vardır. Çocuklar resimlerinde cehennem ateşini sarı, kahverengi, kırmızı ve siyah olarak boyamışlardır. Ancak bu koyu renkler insanda olumsuz duygular uyandırdığından küçük yaştaki çocuklar cehennemi resmederken koyu renklerden kaçınmışlardır. Bu noktada S.'nin resmi dikkat çekici bir biçimde koyu kırmızı ile boyanmıştır. Bu çocukların zaman zaman saldırgan ve iddiacı davranışlarıyla karakterize edilebilmektedir (Yavuzer, 2007: 52). S.'nin ailesinin bu konuda, çocuklarının inatçı olduğunu bildirmesi, çizmiş olduğu resmin doğru değerlendirildiğini göstermektedir.

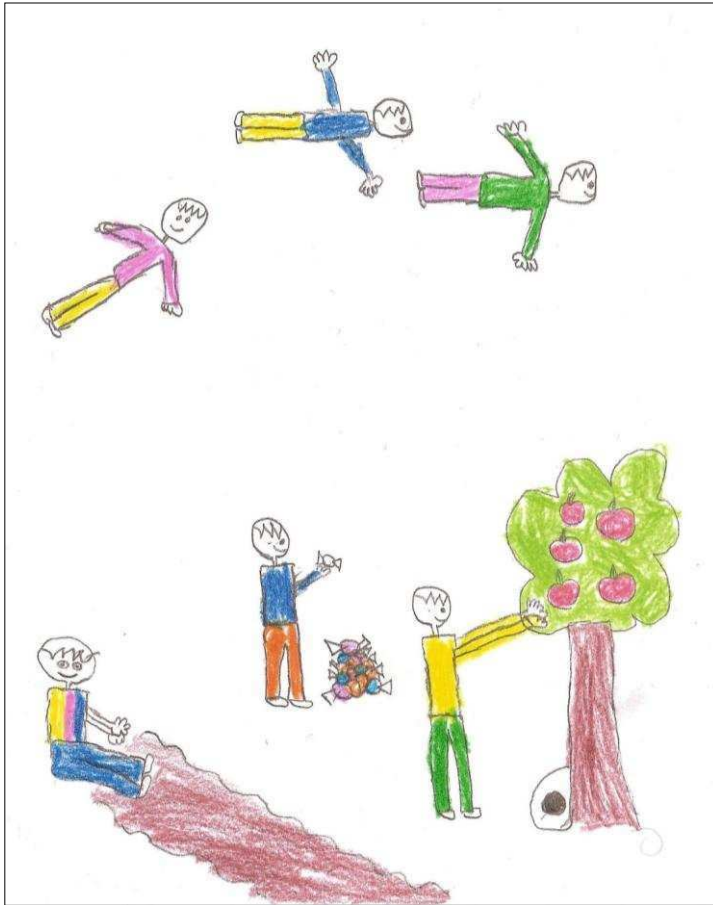
Şu da ifade edilmelidir ki, S., zihinsel ve duygusal gelişimi; yaşadığı çevre ve arkadaşları; aile ve öğretmenin yardımı ile içe dönüklüğünden kurtulmaktadır. Ayrıca dışa dönük bir çocuk tipinin oluşmasında, ebeveynlerin dışadönük olmasının büyük etkisinin var olduğu görülmüştür.

2.2.6.2. Çocuk Resimlerinde Dışa Dönük Kişilik

Sosyal fobisi olmayan, insanlarla iletişimde iyi olan kişileri tanımlamak için Alfred Adler'in kişilik tiplerinden biri olan dışa dönük kişilik tipi çalışmada kullanılmıştır. İnsanın doğuştan sosyal bir varlık olduğunu kabul eden Alfred'e göre dışa dönüklük insanda bir davranış bozukluğu değil aksine aranan bir karakter olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda olumlu bir mânâ ihtiva eden dışa dönük çocukların cennet ve cehennem resimlerinde bu kişilik tipi çizimlerine yansımıştır.

Resim 26, E/9, 3.S; "Cennet"

9 yaşındaki M. (Resim 26), akranlarına göre sosyal bir çocuktur. Cenneti resmederken sadece kendisini çizmemiştir. Cennette arkadaşları ile birlikte eğlenmektedir.

Bunun dışında M., resme bakanlara gülümseyen ve cennetteki mutluluğu herkesle paylaşan çocuklar çizmiştir. Bunun yanı sıra mülakat sırasında “keşke Hıristiyanlar da Müslüman olsalar” diye dua etmiştir. Kendisine sebebi sorulduğunda, tüm insanların mutlu olmasını istediği söylemiştir. Çünkü ailesinden Hıristiyanların cehenneme gideceklerini öğrenmesi onu üzmüştür. Bu bilgiden etkilenen M.; artık dünyadaki tüm insanların Müslüman olması için dua etmeye başlamıştır. M.’nin bu duası ve resmindeki çizimleri, M.’nin içindeki insan sevgisi ve paylaşımcı kişiliğini göstermektedir. Öğretmenleri tarafından da diğergam bir çocuk olduğunun söylenmesi resmin analizinin güvenilirliğini artırmıştır.

M., Resim 26’da, resim analizini göre başarıyı simgeleyen meyve ağacı çizmiştir. Okul başarısının yüksek olduğu öğrenilen M.’nin ağacındaki meyvelerin adedi de çoktur. Ağacın dibine yaslanır vaziyette çizdiği taş küçük bir detaydır. Bu taş, M.’nin etrafındaki insanlara yardım ettiğini göstermektedir. Zira M.’ye göre bu taş, boyu yetişmeyen çocukların ağaca yetişmeleri için konmuştur.

Bunun dışında, M., Resim 26’da uçan çocuklar çizerek cennette istediği her şeyi yapabileceğine inanmaktadır. Bununla birlikte resmin sol altına çizdiği kahverengi boyalı alan çikolata nehridir. M.’nin neden çikolata nehri çizdiği sorulduğunda, dişlerini göstermesi durumu izahı için kolay olmuştur. Zira dünyada iken çikolatalar M.’nin dişlerini çürütmüştür. M., cennette isteyen çocukların çikolata nehrinde boğulmadan yüzebileceklerini söylemiştir. M.’nin cennette çizdiği çikolata nehri ve uçan insanlar, hayal gücünü göstermektedir.

Hayal gücünü yansıtan uçan insanların yanı sıra, resminde kullandığı canlı renk tonları içindeki huzuru ve mutluluğu resme yansıtmaktadır. Nitekim renk konusu üzerinde yapılan birçok araştırmaya göre, sıcak renkleri seçen çocukların çoğunlukla, sevecen, uyumlu ve iş bilirliliğine önem veren kişiler oldukları belirtilmiştir (Yavuzer, 2007: 52).

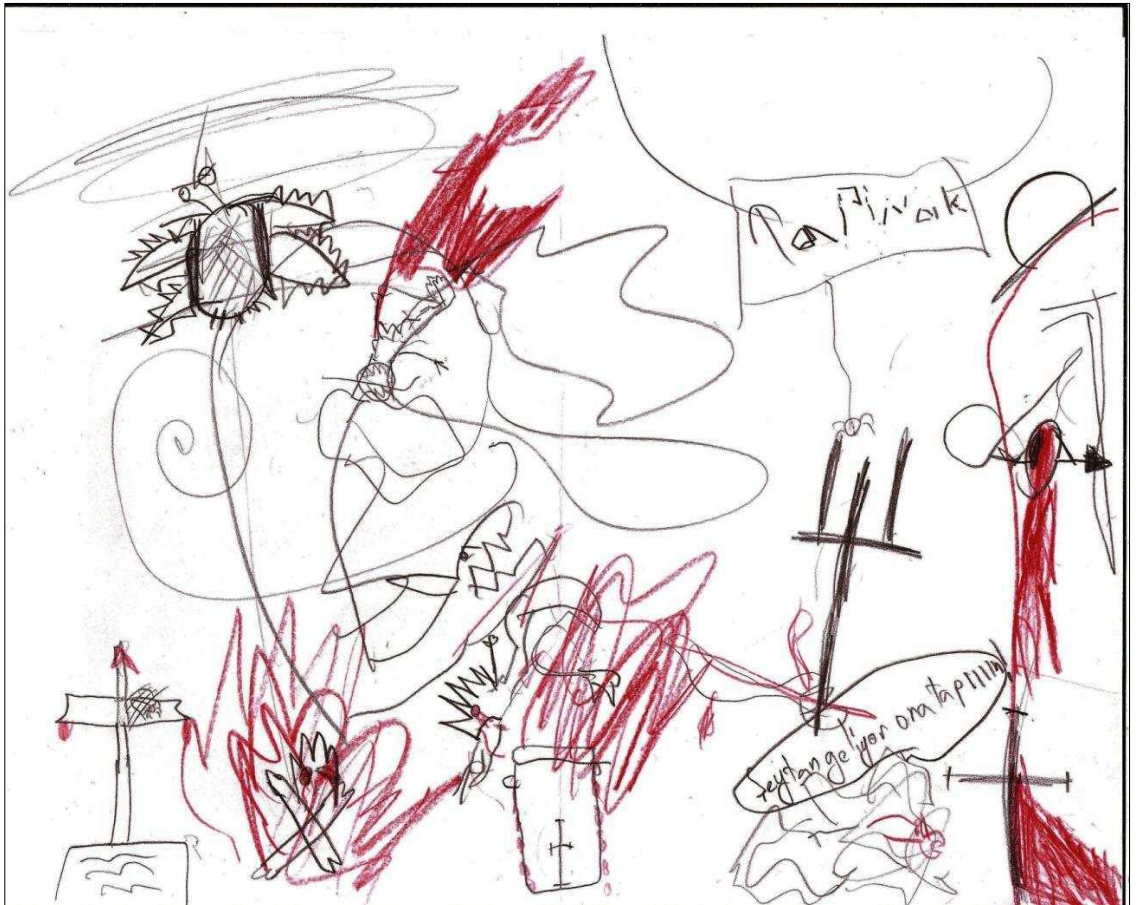
S. (Resim 25) ve M. (Resim 26), farklı cinste ve farklı sosyal davranış sergilemelerine karşın ikisinin de okul başarıları yüksektir. Bu sebeple çocuklardaki sosyal fobi ile okul başarısı arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığı söylenebilir.

2.2.6.3. Hiperaktif Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasviri

Hiperaktif çocuklar, dürtüseldir; yani sonunu düşünmeden eyleme geçer. Bu çocuklar sonradan pişman olacakları hareketleri sonunu düşünmeden gerçekleştirirler. Özellikle başkalarına söz ya da fiille sataşır ve huzursuzluk çıkarabilirler. Diğer çocuklarla ilişkilerinde geçimsiz olabilir ve bu nedenle arkadaşları arasında istenmeyen çocuk ilan edilirler. Tepkilerinde abartılı ve bazen acımasız olabilirler. Korkusuzca davranmaları çeşitli tehlikelerle yüz yüze gelmelerine neden olur. Çıkılmayacak yüksek bir yere çıkar, evden çok uzaktaki yerlere yalnız başına gider ya da kesici aletlerle oynayabilirler. Tüm bu belirtiler çocuğun sosyal uyumunu bozabilir.

Çocukların çizimlerinde konu tercihleri, kullandıkları objeler, renkler ve sayfanın kullanım biçimi karakterleri ile analiz edildiğinde bazı çocuklardaki çizim farklılıkları görülmüştür. Hiperaktif çocuklar karmaşık sözcükler kullandıkları gibi bu tip çocukların resimlerinde yoğun hareketlilik söz konusudur.

Resim 27, E/9, 3.S; “Cehennem”

Nitekim kendisine konu söylendiğinde sevinerek “Yaşasın cehennemi çizcem” diyen 9 yaşındaki U.’nun Resim 27’deki resmine bakıldığında sayfanın tamamına yakını hareketli öğelerle doldurduğu görülmektedir. Bununla birlikte resminde U.’ya göre cehennemde birçok işkence ve ceza metodu uygulanmaktadır. “Yahudi ve Hıristiyanlar da cehenneme gideceklerdir”. Resmin ortasında bulunan “Haç işaretli kutudan, Hıristiyanları cezalandırmak için yaratık” çıkmaktadır. Tapınak yazılı tabeladan örümcek sarkmaktadır. U., burada çizmiş olduğu cehennem resminin eski ve korkunç bir yer olduğunu belirtmiştir.

Bunun dışında cehennemde insanların şeytana taptıklarına inanmaktadır. İnsanları cezalandırması için Allah, şeytani cehenneme göndermiştir. Şeytan gelirken yüksek bir sesle “şeytan geliyor ona tapın!” şeklinde baloncuğun içinde yazı vardır. U., mülakatlarda şeytanın Allah’ın en büyük düşmanı olduğunu ve gerçekte cehennemde azap görecek kişinin şeytan olduğunu söylemiştir. Bu bilgi U.’nun resminde bildiklerinden ziyade hayal gücünün etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Resim 28, E/9, 3.S; “Cehennem”

Benzer bir çalışma da 9 yaşındaki A.'ya aittir (Resim 28). A.'ın çizdiği resimdeki mekân New York'tur. Cehennem ilk olarak bu eyalette görülmeye başlar. “Meteorlar düşüyor ve insanlar altında kalıyor, onlar ölücek ama biz ölemeyecez. Daha sonra bitkiler saldırıyor, ağaçlar canlanıyor, insanlar kaçıyor. Arabalar yer altına düşüyor” şeklindeki açıklaması da dikkate alındığında davranışsal açıdan çocuk hakkında bazı ipuçları vermektedir. Zira A.'nın çizimleri gibi sözel ifadeleri de şiddet içermektedir.

A., New York'ta cehennem olarak isimlendirdiği çalışmasında ejderhanın, bir uçağı paramparça ettiğini ve resmin soluna çizilmiş olan dinazorun binayı yıktığını anlatmıştır. Yerden çıkan etçil bitkilerin büyüyerek insanlara saldırdığını ve insanların kaçabilecekleri hiçbir yerin olmadığını söylemiştir. Amerikalıların, resimde çizilmiş olan helikopter ve savaş jetleri ile bu canavarları engellemeye çalıştıklarını ancak bu canavarlara güç yetiremediklerini ve çaresiz kaldıklarını söylemiştir. A., izlediği belgesel ve felaket sahnelerinin etkisinin dışında içindeki dünyayı ve hareketliliği de resme yansıtmıştır.

Bu bağlamda, hiperaktif çocukların resimleri boya kullanmaksızın sadece karakalem ile tüm sayfayı doldurabildikleri ve hayal güçlerinin oldukça gelişmiş olduğu bilgisinden yola çıkılarak, Resim 27 ve Resim 28 incelendiğinde, sayfanın tamamına yakını karakalem ile çizmeleri ve kullandıkları objelerin daha çok yırtıcı ve günümüzde olmayan hayvanlardan olması da onlardaki hiperaktivitenin etkisini göstermektedir.. U. derslerinde başarılı iken A. sadece matematik ve resim dersinde başarı göstermektedir. Ancak ikisinin de ortak özellikleri lider ruhlu olmaları ve dinozorlara karşı sempaticilerinin bulunmasıdır. Konu kendilerine söylendiği an birbirinden farkı sınıfta olmalarına karşın benzer tepkileri vermişlerdir “En korkunç cehennemi ben çizicem”. Bununla dışında cenneti çizmek istememeleri dikkat çekici olup daha detaylı araştırma gerektirmektedir. A.'ın velisinden öğrenilen bilgiye göre “A.'ın hiperaktifliğini azaltmak için ilaç kullandığı” bulguların doğru değerlendirildiğine bir delil olmuştur.

2.2.7. Sosyal İçerikli Cennet-Cehennem Tasavvurları

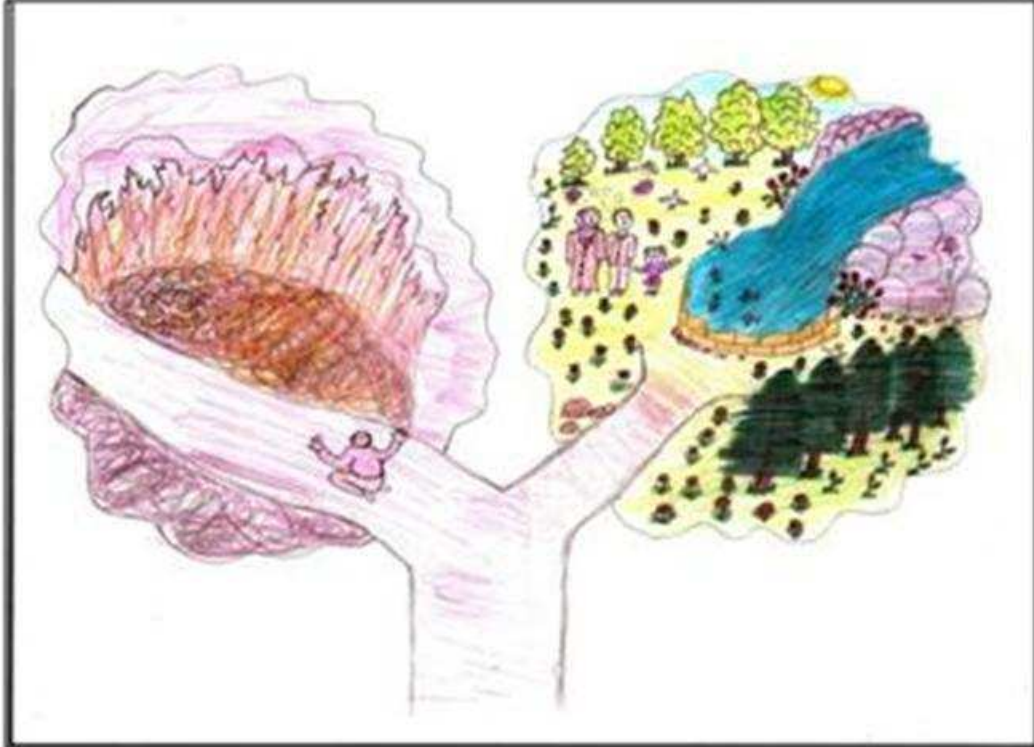
Çocuğun çizdiği cennet ve cehennem resimlerinde, mülakatlarla öğrenilemeyen ve çocuğun iç dünyasını yaşadıklarını yansıtan öğeler görülmektedir. Bunlardan bir kısmı aile içi ilişkiler, bir kısmı olumsuz duygular beslediği kardeş ve arkadaş kıskançlığı, bir kısmı ise olumlu davranışlar sergilediği yardımlaşma vb. konulardır.

2.2.7.1. Aile Yapısını Yansıtan Çocuk Resimleri

Çocuklar içlerinde buldukları durumu, o anki duygularını ve düşüncelerini, farkında olmaksızın bilinçaltının etkisi ile resme yansıtırlar. Bu sebeple çocukların cennet ve cehennem tasavvurunun çocuğun iç dünyasındaki giziller ile dış dünyasındaki olgulara bakışı değerlendirilebilmektedir. Bununla birlikte çocuk, en mahrem ailevi mevzularını, kişiler arası ilişkilerini, olaylara karşı aldığı tavrını, yaşadığı hayal kırıklığını, hayata karşı arzu ve isteklerini resme aktarır.

a-Mutlu Aile Çocuklarının Resimleri

Resim 29, K/12, 6.S; “Cennet ve Cehennem”

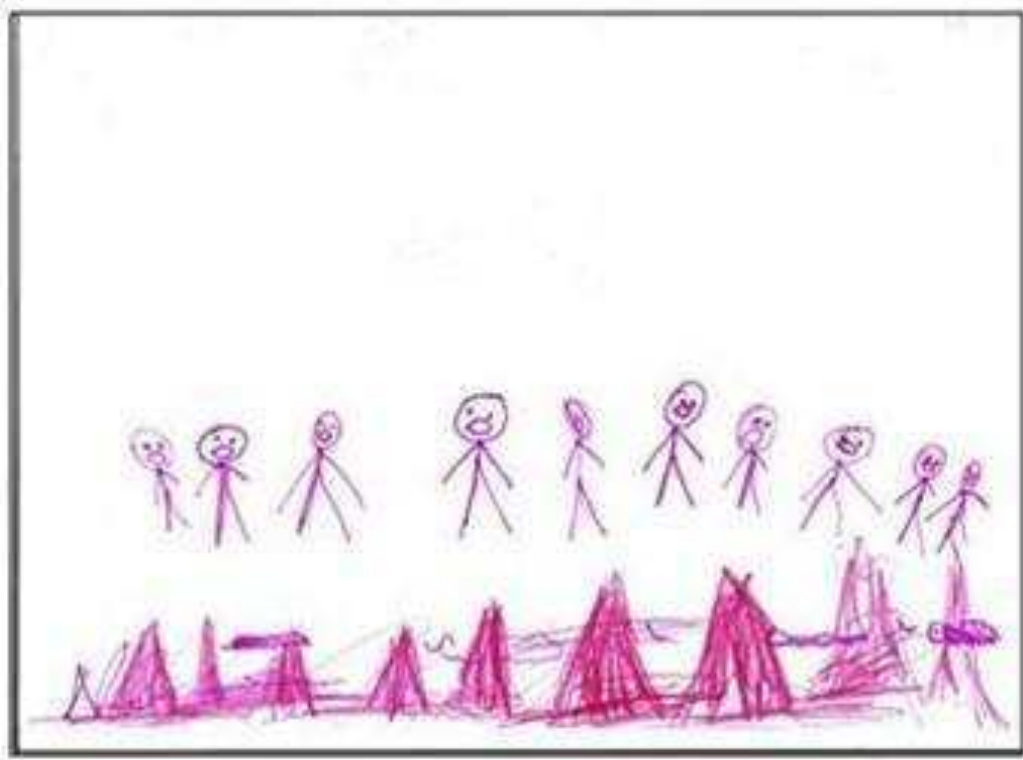

Örneğin evde mutlu bir aile profiline sahip olan çocuklar cennette ailelerini sıcak bir çatı altında ya da birlikte kutlanan piknik ortamında resmeder (Resim 29). Nitekim

çocukların birçoğunun çizdiği üçgen çatısı olan kare ev modeli Jung'un da analitik psikoloji kuramına göre güvenli bir sığınağı sembolize eder (Çankırılı, 2011: 266). Bu sebeple çocukların çizdiği cennet resimlerinde huzurlu aile ortamlarını yansıtan benzer mekânlara rastlanmıştır. Buna karşın anne babanın ayrı olduğu çocukların resimlerinde görüntü çok farklıdır.

b. Boşanmış Aile Çocuklarının Resimleri

Resim 30, E/8; 2.S; "Cehennem"

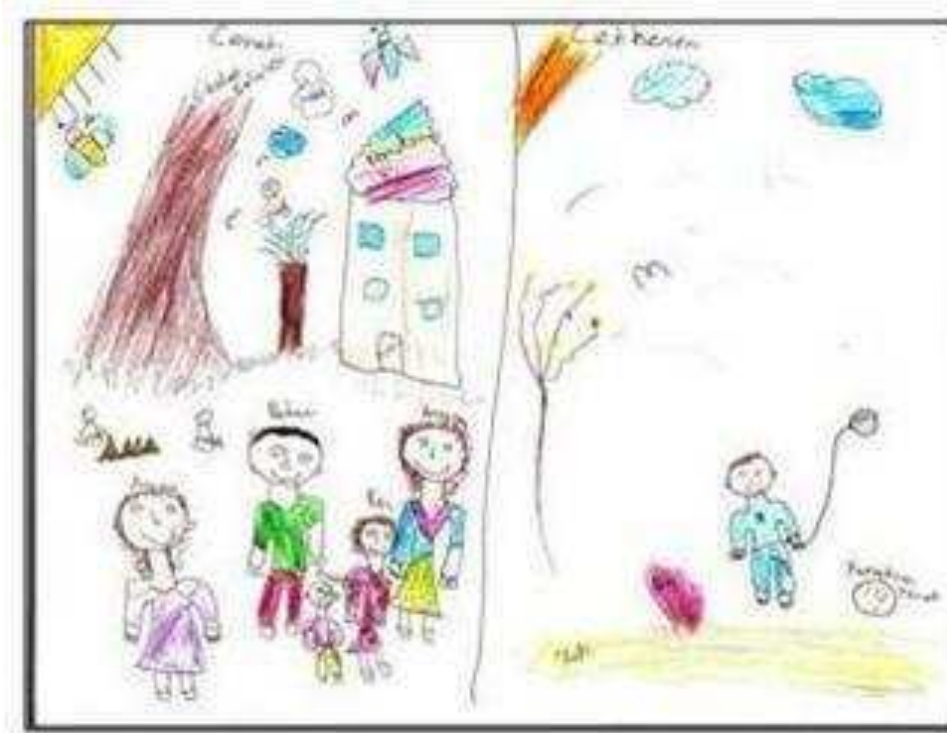
Resim 30'da, 8 yaşındaki Y., babasının, başta annesi olmak üzere tüm ailesini üzdüğünü düşündüğü için, babasının cezalandırılmayı hak ettiğine inanmaktadır. Bu sebeple kendisini, annesini ve kardeşlerini cennette resmederken babasını cehennemde "Babam o gösterdiğim dolandırıcıydı işte, anneme çok yalan söylemiş" şeklinde açıklama getirerek resmettiği çizgilerin ifade ettiği anlamları belirtmiştir. Y.'nin babasına karşı olan bu öfkesinin sebebi, anne ve baba tarafından unutulma endişesi içerisinde olmasından kaynaklandığı söylenebilir (Yavuzer, 2007: 113).

Y.'nin bu çalışması da bu dönemdeki çocukların içinde buldukları hayatı süzgeçten geçirmeksizin ebeveynlerine karşı duydukları hisleri tamamen resme yansıttığının bir

göstergesidir. Resimlerdeki aile bireylerinin cennet ya da cehennemde yer alması, adaletin cennet ve cehennemde sağlanacağına inandıklarının ve yansıyan duygularının bir göstergesidir.

c. Üvey Annenin Yanında Yaşayan Çocuk Resimleri

Resim 31, K/8, 2.S; “Cennet ve Cehennem”

Cennet çocuklar için sıcak bir yuva özlem duyulan bir ailedir. Resim 31’de ise 8 yaşındaki B.’nin akranlarından farklı olarak çizmiş olduğu bir aile fotoğrafının karesi yer almaktadır. Normalde bu yaş grubundaki çocuklar tek katlı müstakil ev çizerlerken B., burada iki katlı bir ev çizmiştir. Cennette kendisini, ailesi ile birlikte çizerken üvey annesini de resme dahil etmiştir. Zengin ve dindar bir ailenin çocuğu olan B., resminde annesine en yakın olan kişidir ve üvey annesi resmin en solunda aileye en uzaktaki kişi olarak çizilmiştir. B., babasının üvey annesine karşı olan ilgisinden dolayı, resimde üvey annesine de yer vermiştir; ancak bu onda isteksizce yapmış olduğu bir çalışma olmuştur. Çünkü üvey annenin olması çocukta güvensizlik oluşturmakta bu tedirginlik ile aynı çatı altında hem öz anne hem de üvey anneyi barındırmaya çalışması ile sonuçlanmaktadır. Bununla birlikte üvey annenin yer aldığı her çalışmada, B. öz

anneden ayrılma korkusu taşımaktadır. Baba B.'yi üvey anneye yakınlaştırırken, B.'yi öz annesinden uzaklaştırmaktadır. Bu çocuğun duygularını sürekli olarak değiştirmekte ve ebeveynlerine karşı olan güven duygusunu da zedelemektedir.

Çocuklar en saf halleri ile kendi adalet anlayışlarını ortaya koyarlar. Bu insandaki adalet anlayışının gelişmesi ile değişime uğrar. Nitekim insanda ahlaki gelişim belli bir hiyerarşiyi takip etmektedir. Doğru ile yanlış ayırt edebilme ve haklıya hakkını verebilme, ahlak gelişimi içerisinde kazanılır. Önemli evrelerden geçen bu adalet kavramının gelişimi, Piaget'e göre, çocuklarda karşılıklı saygı ve dayanışma ile kazanılır (Piaget, 1972: 196; Özeri, 1998, ?) Ancak çocuk saygı kazanımını ilk olarak ailesinden aldığından, ilk çocukluk döneminde, öncelikle aile fertlerinin kendi içinde saygı duyduğu ebeveynlerin çocuklarının, ruhsal gelişiminin sağlıklı olduğu görülmüştür.

d.Aile Bireylerinin Dine Bakışını Yansıtan Çocuk Resimleri

Resim 32, E/8, 2.S; "Cennet"

Resim 32, çocukların dini hassasiyetlerini ve aile bireylerinin dine bakışlarını yansıtan bir çalışmadır. Zira kendisi sevginin bir ibaresi olan dış dünyaya açılan pencereden babasının namaz kılarkenki anını resmetmiştir. T., kendisi dışarıda arkadaşları ile güzel vakit geçirmesine karşın babasını pencerede resmetmeyi unutmamıştır. Ancak annesi için “ o babam gibi namaz kılmaz” diyerek evin içine almamıştır. Mülakatlar neticesinde de T.’nin, babası ile ilişkisinin kuvvetli olması ve onu örnek aldığını söylemesi resmin analizindeki neticeyi kuvvetlendirmiştir.

Bunun dışında T., dışa dönük bir kişilik tipine sahiptir. Cennet hakkında fazla bilgisi olmamasına karşın etrafında akrabalarını çizmeyi unutmamıştır. Kendisine resimdeki diğer insanlar sorulduğunda, “bu teyzem, bu kuzenim, bu amcam vb.” şeklinde tanıtmıştır. Neden cennette akrabalarını çizdiği sorusuna “ama teyzem beni parka götürür, amcam beni çok sever vb.” şeklinde açıklamalarda bulunurken verdiği cevapların tamamında, T.’ye iyilikte bulunanların yer alması dikkat çekicidir. T.’nin bu açıklamalarından egosantrizmin etkisinde kaldığı görülmektedir.

2.2.7.2.Yardımlaşmanın Görüldüğü Çocuk Resimleri

Özellikle önemli ve değerli işleri insanoğlu tek başına yapamaz. Ama yardımlaşmayla çok değerli işler başarıyla sonuçlanabilir. İnsan tek başına hareket etmekle birçok önemli işi ve hayırlı ameli yarım bırakmak zorunda kalır. Bir adamın tek başına hastane, sağlık ocağı, lise, ilkokul, cami, hamam, yetim yurdu, umumi kütüphane, çocuk yuvası, huzur evi vb. umuma açık olan hayırlar yapabilmesi çok az rastlanan bir olaydır. Fakat yardımlaşmayla bütün bu işler yapılabilir. Yardımlaşma ve dayanışma düşüncesi halk arasında her ne kadar güçlenirse onların toplumsal işleri de bir o kadar iyi idare edilir. Halk arasında güçlenen bu yardımlaşma, aile içerisindeki paylaşımlarla beslenmekte ve aile içindeki idare topluma yansımaktadır. Ailedeki kültür, ekonomik durum, dini kısacası ahlaki yaşantısı aile bireylerinin davranışlarında görülür. Örneğin İslam dinini bilen ve yaşayan aile için “rızk verdikçe çoğalır” anlayışı çocukları yardımlaşmaya teşvik etmektedir. Yardımlaşma bilinci gelişmiş olan çocuklarda, bu fiiliyat hayatın birçok yerinde; okulda öğretmenine ve arkadaşlarına karşı, evde anne ve babasına, sokakta arkadaşlarına karşı vb. görülmektedir.

Bunlar dışında, çocukların toplumsal bir dayanışma olan yardımlaşma eğilimi cennet resimlerine yansımıştır. Ancak çocuklar, cennette insanların birbirlerine yardım

etmekten ziyade dünyadayken yaptıkları yardımlardan ötürü cennet ehli olduklarını düşünmektedir.

M., resminde cennette ailesiyle, piknikte mangal keyfi yaparken resmetmek istemiştir (Resim 33). Mangalın başında duran babadır ve ızgara ile uğraşmaktadır. Anne yanında getirdiği meyveleri çocuklarına ikram etmektedir. Piknikte M., kendi meyvesini kardeşine vermiştir. M. ile ailesi hakkında konuşulurken, ailesinin cömert ve yardım sever oldukları öğrenilmiştir. M.'nin de anne ve babasını, “elinde olanı yakınına ikram etmek” konusunda örnek aldığı görülmektedir.

Resim 33, E/11, 5.S; “Cennet”

M.'nin öğretmeni, M.'nin ailesinin yardım kampanyalarına; ağaç dikme kampanyasına, kardeş okul yardım kampanyası vb. destek verdiklerini söylemiştir. M.'nin de ailesinden etkilenerken cömert olduğu söylenebilir. Kısaca yardımlaşma ve dayanışma düşüncesinin temeli çocuklukta atıldığı görülmektedir.

Resimdeki bir başka boyut ise, M.'nin diğer çocuklardan farklı olarak çizdiği evdir. M.'nin çizdiği dubleks evlerden biri kendi ailesinin diğeri ise” Hz. Muhammed'in (s.a.v)” evidir. M., peygamberinin ismini zikrederken sağ elini kalbinin üstüne koyarak salavat getirmiştir. Peygamberine karşı büyük bir sevgi ile bağlı olduğu söylenebilir.

2.2.7.3. Kıskançlığın Etkisiyle Çizilen Çocuk Resimleri

Kıskanmak kuşkusuz insanoğlunun doğasında olan bir duygudur. Fakat günlük yaşamda kıskançlık yaşayan kişilerin pek çoğunun yaşadıkları bu duygu ile baş edemedikleri; kıskandıkları kişi ile ilişkilerinin bozulduğu ve ilişkilerinin eski güzelliğini yitirdiği görülür.

Yetişkinlikte yaşanan kıskançlıklar göz ardı edilemezken çocuklukta bunlar unutulur. Birbirlerinin oyuncağını kıskanan iki çocuk kavgaya tutuştukları gibi beş dakika içerisinde birlikte mutlu bir şekilde oyun oynayabilirler. Çünkü küçük yaşlarda görülen egosantrizmin etkisinde kalarak daim kendini haklı görme durumu söz konusudur.

Resim 34, K/8, 2.S; “Cehennem”

Okul çağı ile birlikte çocuk akranlarıyla grup oluşturmaya başlar. Ancak devam edebilen egosantrizmin etkisiyle bazı yakınındaki akranlarını görmemezlikten gelebilir, onlarla anlaşamaz hatta onları kıskanır. İçinde yaşadığı bu duyguları cehennem resmine aktaran Z., resimdeki mezar taşlarının arkadaşlarına ait olduğu söylemiştir (Resim 34).

Z., arkadaşlarının kendisine kötü davrandıklarını, onların kendisi ile sürekli dalga geçtiklerini ve bundan çok rahatsız olduğunu söylemiştir. Z.'nin öğretmeni durumun, Z.'nin anlattıklarından farklı olduğunu ifade ederken, Z.'nin arkadaşlarını kıskanmış olabileceğini açıklamıştır. Aynı zamanda Z.'nin sınıfındaki erkek öğrencilerle de anlaşamadığını belirtmiştir. Bu bilgiler Z.'nin kesin kıskanç olduğunu göstermese de, onun içindeki duyguları resme aktarımı konusunda önem teşkil etmektedir. Zira Z.'nin hissettikleri öfkelerini artırmış ve arkadaşlarının öldükten sonra cezalarını çekeceklerine inanmıştır.

Resim 35, K/8, 2.S; “Cennet”

Resimde annenin yakınında başka bir kardeşin olduğu ve kendisini arkası dönük, ailesinden uzakta çizdiği ya da kendisini hiç çizmemiş olduğu resimlerde kardeş kıskançlığının var olduğu söylenebilir (Resim 35). Aynı şekilde annenin kucağında

başka bir kardeş çizilmiş ise çocuk açısından anne ve babasının kendisine yeteri kadar ilgi göstermediği anlamı çıkarılabilir (Çankırılı, 2011: 251).

Resim 35’de B., annesi, ablası ve kendisini cennette resmetmiştir. Babasını çizmeyi unuttuğunu söylemiştir. B.’nin babasını çizmemiş olması baba ile ilişkisi arasında bir problem olduğunu gösterebileceği gibi resimde babasının bulunmaması gerçek hayatta babasıyla fazla vakit geçirmemiş olduğunu da gösterebilir.

B., ablasıyla annesini el ele tutuşmuş vaziyette, kendisini de onları izlerken cennette resmetmiştir. Cennette kuşlar, kelebekler uçmaktadır. 7 yaşındaki B., ablasını çok sevdiğini ancak ablasının kendisi ile oyun oynamamak istememesinden şikayetçi olduğu anlatmıştır. Daha sonra kendisinin evin en küçük çocuğu olduğunu bu sebeple, annesinin “elbise alırken, yemek yaparken vb.” ablasından yardım istediğini, annesi ile ablası arasındaki ilişkiyi kıskandığı, hem resme hem de mülakat esnasındaki sohbete yansıdığı söylenebilir. B.’nin, annesinin, ablasına danıştığı ve fikir aldığı mevzular hakkında kendisine de sormasını istemektedir. B., annesi ile ablasının iyi birer arkadaş oldukları hissinde olup onlarla birlikte paylaşımlarını artırmak istediği ve ablasının annesi ile olan ilişkisini kıskandığı söylenebilir.

Bunun dışında B., annesinden kendisi için bir erkek kardeş daha istemektedir. Bu şekilde kendisi ile oynayabilecek ve annesiyle ablasının ilişkisine benzer bir ilişkiye sahip olabileceğine inanmaktadır.

Bu tip durumlarda aile, kardeşler arasındaki kıskançlığı fark edemeyebilir. Zira B.’nin hemcinsinde bir kardeş istemesi onun kardeş sevgisini yansıttığına inanılır. Ancak B.; ablasını kıskandığı gibi annesinin ilgisinden küçük kardeşini de kıskanabilir. Bu durumda ailenin çocukları ile iletişimine dikkat etmesi gerekmektedir.

B.’nin öğretmeni, onun başarılı ve sosyal bir çocuk olduğunu söylemesi ile B.’nin ailesinin tutumundan etkilenerek bu resmi çizdiğini gösteren başka bir bulgudur.

2.2.8. Çocuk Resimlerinde İbadetle İlgili Cennet-Cehennem Tasavvurları

İbadet “Allah’ın emirlerini yerine getirmek ve yasakladığı bütün haramlardan uzaklaşmak manasını” taşımamaktadır. Birçok yetişkinin ibadetten anladığı ise sadece namaz kılıp, oruç tutmaktır. Bu farzların yapılmaması takdirinde insan cehenneme gideceği korkusunu taşır. Bu sebeple bazı inananlar sadece cehenneme gitme korkusu ile namaz kılmaktadır. Ancak çocuklar ibadet etmek yetişkinlerin anlayışından farklılık göstermektedir. Çocuk için namaz kılmak, oruç tutmak vb. dini bir görev olmaktan ziyade birer yetişkinlik oyunudur. Yetişkinlik oyunu, küçük yaşta anne ve baba gibi davranmaktır. Örneğin evcilik oyunlarında çocuklardan biri anne biri baba olur, anne evde misafir ağırlar, baba işte çalışır. Baba eve döndüğünde anne ona yemek hazırlamıştır. Bu oyunlarda, çocuklar anne ve baba olmak isterler, ancak kimse küçük çocuk olmak istemez. Çünkü çocuk, büyüklerinin yaptığı işlere özenmekte ve onlar gibi hareket etmek istemektedir.

Çocuk anne ve babasının takdir gören davranışlarını örnek alır. Ve kendisi de çevreden takdir görmek ister. Dindar; dini vecibeleri yerine getiren ailelerin çocuklarında dine karşı büyük bir ilgi söz konusudur. Zira anne ve baba yapılan dini davranışları ödüllendirmektedir. Çocuk bu durumda, hem anne-babasını hem de kendisini mutlu etmenin yollarını arar. Küçük yaşta Peygamber ve Allah sevgisi aşıl原因an çocuk, namaz kılarak, dua ederek kendisini huzurlu hissedebilir. Çünkü artık kendisini sadece ailesi değil, kendisini yaratan en büyük, en yüce varlık duymakta ve sevmektedir..Bu tip çocuklar, namazı, Kur’an’ı unutmazlar. Ve yaptıkları birçok işte dini sembolleri ya da dini ifadeleri kullanırlar.

Bu bağlamda cennet resimlerimde Kur’an-ı Kerim’e, seccadeye, takkeye kısacası dini sembollere rastlanmıştır. Bunun yanında çocuklar tarafından namaz kılan ve oruç tutan insanlar cennette resmedilmiştir. Dünyada ibadet ettikleri için cennete giden insanların yanı sıra bazı çocuklar cennette namaz kılan insanları da resmetmişlerdir. Nitekim namaz onlar için dünyadaki bir vazifeden ziyade, Allah ile iletişime geçtikleri bir zamandır.

K.’ye (Resim 36) göre, cennette dünyadakilerden çok farklı cennet nimetleri bulunmaktadır. Ve “onlara sadece iyilik yapan insanlar” ulaşabileceklerdir. Resim

a'deki mavi t-shirtli adam "içinden keşke daha çok namaz kılsaydım" diye geçirmektedir. Çünkü dünyadakinden çok daha fazla çeşit meyveye sahip olan bu ağaçtan "namaz kılanlar ve oruç tutanlar" yararlanabileceklerdir. K.'nın gökkuşağı çizmesi uyarılara karşı açık olduğunu ve etkilendiği ölçüde bu uyarana Resim 36'de yanıt verdiği söylenilebilir. K. da diğer erkek çocuklar gibi cennette kendisi ile birlikte erkek arkadaşlarını çizmiştir.

Resim 36, K/11, 5.S; "Cennet"

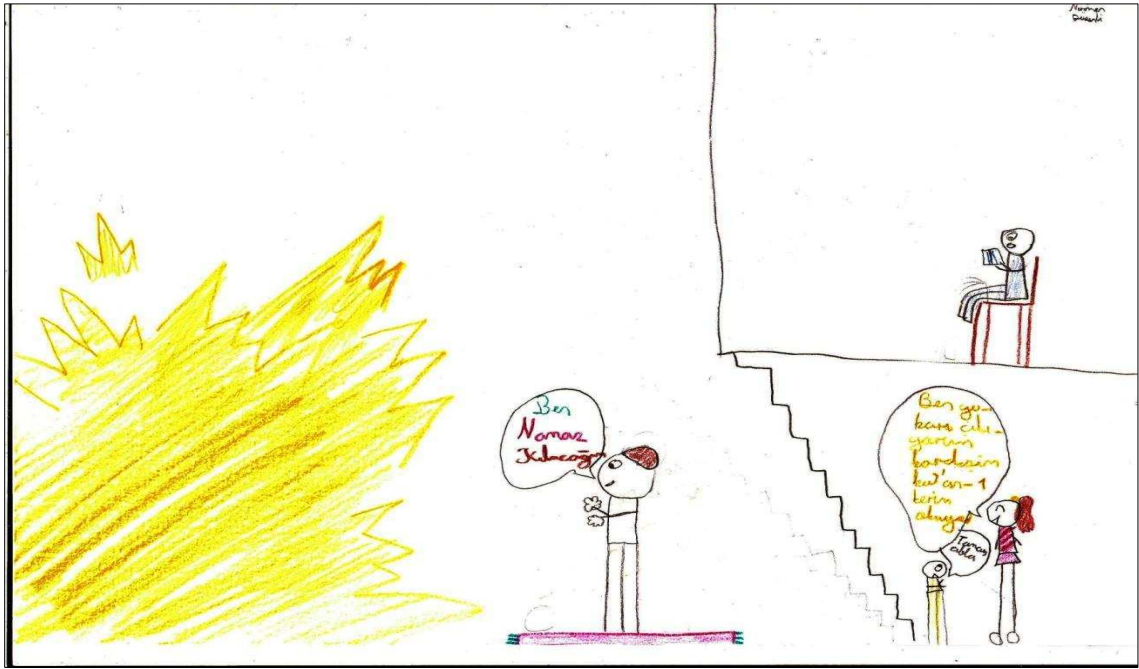

K. Resim 36'da sadece arkadaşlarını çizmiştir. Ailesinin bu sırayı takip ederek arkadan geldiklerini ve cennete girip "Kevser Havuz'undan su içebileceklerini" söylemiştir. K. arkadaşları ile uyumlu bir çocuktur. Gökkuşağının sırayla dizilmiş renkleri, insanların düzgün bir sıra takip etmesi ve nimetlerle dolu ağaca giderkenki düzgün ilerleyen sistem K.'nın gerçek hayattaki düzenini göstermektedir. Ailesi odasını dağıtmayan bir çocuk olduğunu söylemesi bu bilgiyi desteklemektedir.

Sekiz yaşındaki N. Resim 37'nin soluna takkeli "ben namaz kılacağım" bir adam çizmiştir. Bu adam N.'nin babasıdır ve N.'ye göre babası namaz kılmayı çok sevmektedir. Buna karşın resmin solunda sarı ateşe benzeyen şekil babasını yakacakmış izlenimini uyandırmaktadır. N. bunun ateş olmadığını aksine babasının namaz kıldığı için "önünden ışığın yayıldığını" söylemiştir. N. burada öğrenmiş olduğu "namaz kılanlar parlar, etraflarına nur saçarlar" bilgisini paylaşmıştır.

Babası namaz kılarken kendisi küçük kardeşi ile merdivenin başında konuşmaktadır. Kardeşine yukarıda Kur'an-ı Kerim okuyan diğer erkek kardeşinin yanına gideceğini söylemektedir. N., büyüdüğünde babası gibi namaz kılmak istediğini ve Kur'an-ı Kerim okurken kendisinin de babası gibi mutlu olacağını ve kendisini iyi hissedeceğini söylemiştir.

Resim 37, K/8, 2.S; "Cennet"

Bunun dışında N.'nin resimlerinde, renkleri az kullanması, çizimlerinin silik yapması ve insan figürlerinin küçük çizmiş olması, ondaki öz güven eksikliğinden kaynaklanabilir. N.'nin bilişsel gelişiminin ilerleyişini yansıtan bu resminde, kâğıdı kullanım biçiminden anlaşılmaktadır. Zira N., kâğıdın altını doldurmuş olup üst kısmını boş bırakması neticesinde, gelişiminin normal seyrini takip ettiği söylenebilir.

2.2.9. Cennet ve Cehennem Tasvirlerinde Allah ve Peygamber

İslam tarihinde Resim sanatının gelişimi oldukça sancılı bir süreçten geçmiştir. Çünkü İslam alimleri insan resminin çizilmesinin hadislere dayanarak doğru olmadığını hadislere etmektedirler. Canlı olan bir varlığın resmi yapılamaz anlayışı günümüzde bazı aileler tarafından hakimiyetini sürdürmektedir. Benzer şekilde İslam inancına göre Allah'ın ve peygamberin tasvir edilmesi doğru değildir. Allah, her şeyden münezzehtir ve hiçbir varlığa benzetilemez. Ancak çocuklar, bu bilgiyi henüz küçük yaşta öğrenmediklerinden ve zihinsel gelişimleri neticesinde, Allah'ı insan şeklinde hayal ederler. Bu onlardaki antropomorfik düşünceden kaynaklanmaktadır (Topçu, 2005: 27).

Resim 38, K/11, 5.S; "Cennet"

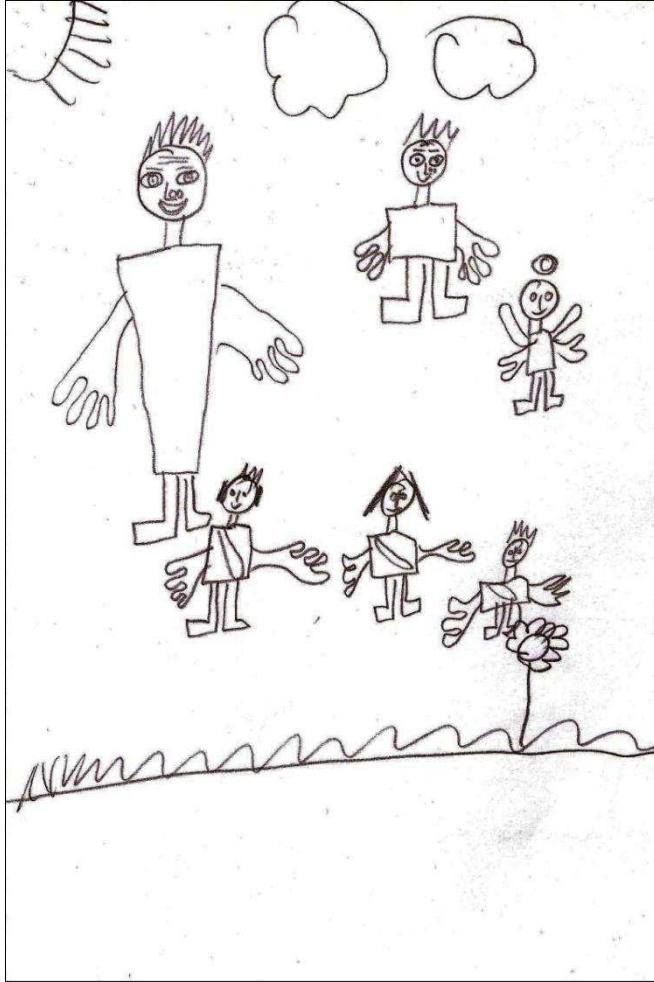

Ş., kendisine cennet denildiğinde ilk aklına Allah'ın bulunduğu yaşadığı yer gelmiştir. Bu sebeple Allah'ı çizmiştir. Ş. izlediği dini dizilerden etkilenerek Allah'ı, "Beşinci

Boyut” dizisindeki Doğan Turan’ın rol aldđı karakter olarak resmetmiştir. Çünkü Turan’ın dizideki rolü çocuklar tarafından tam olarak algılanamamakta ve onu Allah sanmaktadır.

Bu konuda bazı çocuklar ebeveynlerinin de dini bilgi yetersizliğinden dolayı, yanlış ya da eksik bilgileri sonucu çocukların dini gelişimleri akranlarına göre yavaş ilerlemektedir.

Resim 39, E/9, 3.S; “Cennet”

9 yaşındaki Y. (Resim 39), cennette en büyük adam şeklinde resmin en soluna Allah’ı çizmiştir. Bulutların altında peygamberini çizmiştir. Resmin sağına başında tacı

bulunan, kanatlı Cebrail meleğini çizmiştir. Resmin altına kendi ailesini çizmiştir. Cennet hakkında çok fazla bilgisi olmadığını fakat cennette en çok Allah'ı görmek istediğini söyleyen Y. yaz tatilinde umreye gittiklerini ve çok etkilendiğini belirtmiştir. Bu sebeple resimde ailesini ihramlıkları ile çizdiğini açıklamıştır.

Y., yer çizgisi çevresiyle arasında bilinçli bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Yer çizgisi üzerinde duran çiçek mekânın şekli, özelliği ve çevresi hakkında gizli bilgiler vermektedir. Birçok araştırmaya göre çocuğun yer çizgisinin üstüne çizdiği obje kişiliği hakkında bilgi vermektedir. Örneğin yer çizgisine bitişik çizilmiş bir ev, “artık kendi ayaklarım üstünde durabiliyorum” demektir. Oysaki yer çizgisinden ayrı çizilmiş bir ev, “anne beni yalnız bırakma” şeklinde ifade edilebilecek, anne ile çocuğu arasında bir bağlılığın olduğunu göstermektedir.

Allah'ı insan ya da insan benzeri şekilde resmeden çocukların çizimlerine dikkat edildiğinde ağırlıklı olarak “erkek” bir Allah'ın düşünüldüğü ortaya çıkmaktadır. Özellikle çocuk düşüncesinde babanın “gücü” simgelemesi, Allah kavramının gelişmesine de etki etmektedir. Schweitzer, çocuklarda Tanrı'nın erkek ya da kadın olarak şekillenmesinde annelik ve babalık rolünün önemli olduğu görüşündedir (Zengin, 2010: 234- 235). Çocukların erkek Allah tasavvuruna sahip olmalarında kendi cinsiyetlerinin de etkili olduğu ifade edilse de, yapılan çalışmalar kız çocuklarının da Allah'ı erkek olarak düşündüklerini göstermektedir.

Allah resimlerinde seçilen renklerin de bir anlam ifade ettiği düşünülmektedir. Allah'ın beyaz renkle ya da renksiz ifade edilmesi, O'nun görünmezliği veya şeffaflığına dikkat çekmektedir. Allah'ın gökyüzünde ya da insanlardan yukarıda çizilmiş olması, O'nun her şeyi görebilmesi ve her şeyi bilmesi ile ilişkilidir (Pnevmatikos, 2005: 320). Çocuklar ancak yukarıda olan bir Allah'ın her şeyi görebildiğini ve bilebildiğini düşünmüşlerdir. 7-11 yaş aralığında çocukların somut düşündükleri göz önünde bulundurulduğunda onlardaki, Allah kavramının gelişimine ilişkin bulgular anlaşılır olmaktadır.

2.2.10. Cennet ve Cehennem Tasavvurunu Etkileyen Diğer Faktörler

Çocuk resimleri genel olarak incelendiğinde benzer objelere rastlanılmıştır. Çocukların görsel dünyalarını besleyen ve hayal güçlerini artıran birçok faktörün bu çizimleri etkilediği düşünülmektedir. Zira benzer objeler çizgi film kanallarında, dergilerde ya da dini eserlerde yer almaktadır.

Çocukların cennet ve cehennem çizimlerini televizyon başta olmak üzere internet, dergi, öğretmen vb. etkileyen birçok dış etken bulunmaktadır.

2.2.10.1. Televizyonun Etkisini Gösteren Çocuk Resimleri

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte açık pazar haline gelen film sektörü, çocuklar üzerinden prim yapmaktadır. Bilfiil küçük yaşta çocukları tüketime alıştıran pasif bir toplum haline dönüştürmektedir. Zira günümüz çocuklarına sorulan “kimi beğeniyorsun ya da en sevdiğin sanatçı kim” sorusuna verdikleri cevaplar benzerlik arz etmektedir. Tüketim sektörünün bir parçası olarak reklam filmlerinde oynatılan bu sanatçılara benzemek vaatleriyle, satışa sunulan ürünleri alan birçok ergen genç olduğu gibi artık çok küçük yaşlarda bu girişime başlayan çocuklar da vardır. İleri yaşta çocuk sahibi olmuş ya da sömüren ve sömürülen toplumun bir üyesi haline gelmiş ebeveynler, kendilerinden en az yirmi yaş küçük çocuklarının sağlıksız istek ve arzularına boyun eğmektedirler.

Bu sömürü işini değişik boyutlara taşıyan medya günümüzde dini yayınlardan beslenmeye başlamıştır. Hedef kitle ise ailedir. Ancak çocukların bu dizilerin etkisi altında kaldığı unutulmaktadır. Zira çocuklar, izledikleri bazı dini içerikli belgesel ve dizilerin etkisi ile tecrübe edinebilmektedir. Bu konuda cennet ve cehennem çizimlerinde “Sırlar Dünyası, Kalp Gözü, Büyük Buluşma... vb.” dizi filmleri, Bahadır’ın ileri sürdüğü gibi görüntüledikleri karakterler ve işledikleri konular itibariyle çocukların dini algı ve kabullerini olumsuz yönde etkileyecek fonksiyonlara sahip olmakla birlikte, bu dizilerin bir kısmının, dini metinlerde soyut ve irrasyonel olarak tanımlanan ve hakkında sınırlı bilgiler verilen ‘Ahiret, Cennet, Cehennem, Melek, Şeytan vb.’ fenomenleri, basit görsel öğelerle somut olgulara indirgemektedir (Resim 40, Resim 41). Bu durum, çocukların bir yandan ekranda yansıtılan karakterlerle uyuşmayan dini bilgileri kuşkuyla sorgulamalarına; diğer yandan ise, kutsal metinlerde

yüceltilen dini olguları, gerçekte olduklarından daha basit öğeler şeklinde algılamalarına yol açmaktadır (Bahadır, 2005 :45).

Resim 40, E/12, 6.S; “Cennet ve Cehennem”

Cennet ve cehennem çizimlerinde tüm resimler içerisinde 26 resmin içinde kapı objesine rastlanılmıştır. Bunlardan 18’i kız 8’i erkek öğrencidir. Resimlerin sahipleri yaş olarak ve okul olarak birbirlerinden farklı olması birbirlerinden etkilenme olasılığını azaltmaktadır.

Kızların, öğrenilen bilgiyi ön plana çıkarmakta olduğu kullandıkları terazi, sırat köprüsü, amel defteri vb. ahiret günü ile ilgili dini bilgilerinin resme aktarımından anlaşılmaktadır. Terazi objesini de 3 kız öğrenci kullanmıştır. Ve bunların iki tanesi 9 yaşında biri 11 yaşındadır.

Cennet ve cehennem çiziminde iki kapıdan geçiş fikrini yansıtan resimlerden birisi, 12 yaşındaki S.’ye (Resim 40) aittir. S. insanların ahiret gününde toplanacaklarını ve yaptıkları iyilikler neticesinde ancak cennete gidebileceklerini belirtirken, insanların işledikleri hata sonucunda cehennemin kapısından içeri atılacaklarını belirtmiştir. S.’ye

cennet ve cehennemin nerede olduğu sorusuna, “gökyüzünde, arşta” şeklinde cevap vermiştir. S.’ye göre cennet ve cehennem birbirlerine yakın mesafededirler.

S., cennet ve cehennemin kapısını çizerken “Sırlar Dünyası”, dizi filminden etkilenmiştir. Nitekim aynı dizide cennetin kapısı yıldızların içinde yeşil bir bulut içerisinde yansıtılmaktadır. S., cennet ve cehennemin resmini çizmesi istenmesine rağmen S., film karesindeki asıl adaletin sağlandığı yeri çizmek istemiştir. S., “Allah’ın sonsuz adaletine” inandığını söylemiştir. S.’nin bu sözleri soyut düşünce döneminin özelliklerini yansıtmaktadır.

Kendisinin ne kadar adil, dürüst vb. davranabildiğini sorgulamaktadır. Bunun için kendisine neler yaptığı sorulduğunda, “her gece kendime bugün neler yaptım diye sorarım” cevabı, S.’nin kendi hataları ile yüzleşebildiğini göstermektedir. Çekingenliğine karşın iletişime açık birisidir.

Resim 41, K/11, 5.S, “Cennet ve Cehennem”

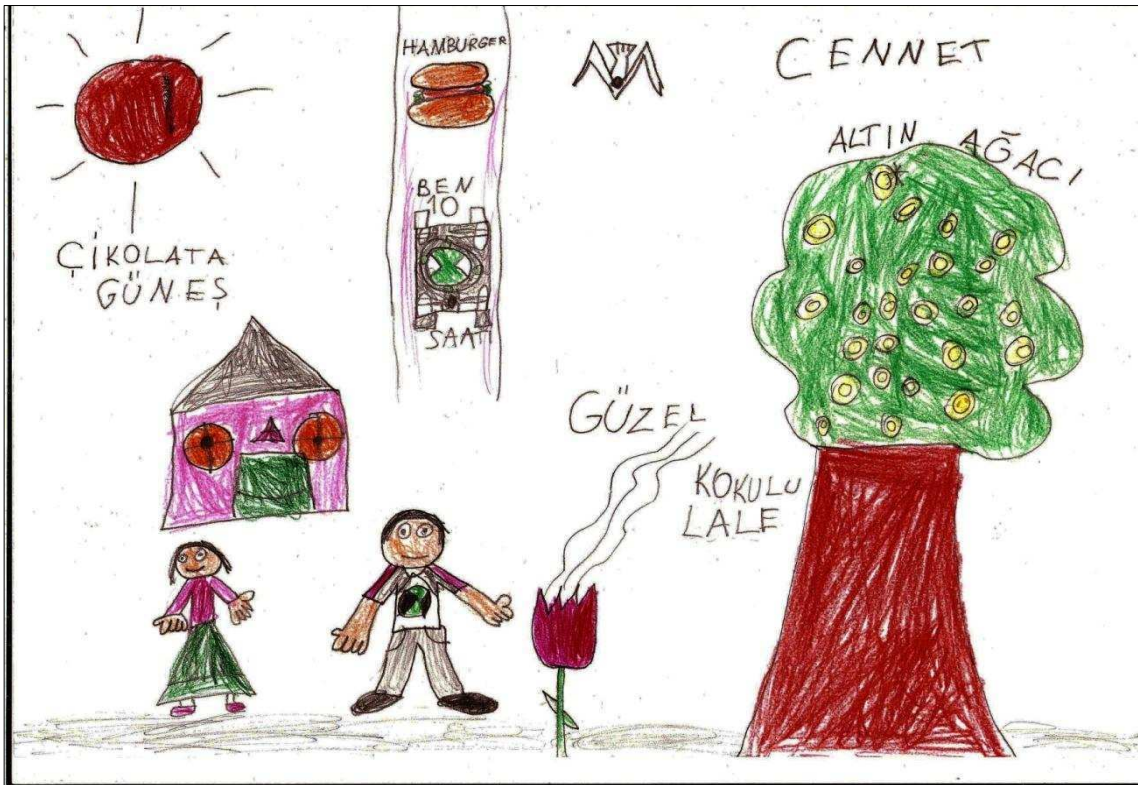
Başka bir çalışmada, 11 yaşındaki E. (Resim 41), cennete giden yolları mis kokulu çiçeklerle süslerken, cehenneme giden yolu dikenlerle doldurmuştur. Cehennemin kapısının önünde iki ateş bulutu vardır.

Televizyonun etkisi altında kalan “cennet ve cehenneme giden yol” çocuklar tarafından boyanan çalışmalarda, cennetin kapısı daima yeşil rengindedir ve cehennemin kapısı kırmızı rengindedir. Kendilerine bu renklerin mânâsı sorulduğunda verdikleri cevaplar birbirine yakındır. Çocuklara göre “Peygamberimizin sevdiği renk yeşil olduğu için cennet ve cennetin kapısı yeşil olmalıdır, cehennem ise içi ateşlerle dolu bir çukur olduğu için kırmızı” olmalıdır.”

Bu ve benzeri resim çizen çocuklar diğerlerinden farklı olarak “ahiret gününden korktuklarını” ifade etmişlerdir. Dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekilme korkusu, izledikleri bu filmler ile arttığı söylenebilir. Bu korku çocukların, kendini geri plana itmesine ve çekingen tutum sergilemesine yol açtığı söylenebilir.

Son çocukluk dönemindeki resimlerde görülen bu gerçekçi öğelere sık rastlanırken daha küçük yaşlarda çizgi karakterler resmin içine girmiştir.

Resim 42, E/8, 2.S; “Cennet”

8 yaşındaki F. (Resim 42), cennet resmini çizerken “Ben 10” çizgi filminin etkisinde kalarak, kendisini cennette doğaüstü güçlere sahip “Ben 10” olarak resmedip, yanında çizgi filmdeki Ben 10’nin kız arkadaşı “Gwen’i” çizmiştir. F., sosyal bir çocuk olup arkadaşları ile hızı kullanabileceği yarışları sevdiğini söylemiştir. Bilgisayarıyla uzun saatler geçirirken sürekli dövüş ve savaş oyunlarını tercih ettiği öğrenilmiştir.

F., Resim 42’de F.’nin Ben 10’nin özelliklerine, yetilerine sahip olmak istediği görülmektedir. Nitekim cennette, Ben 10’nin olağanüstü özelliklere sahip saati ile Ben 10’nin en çok sevdiği yiyecek olan hamburgeri resmetmiştir.

F.,resmin önüne büyük bir çiçek çizmiş ve üzerine “güzel kokulu lale” yazmıştır. F., akranlarına göre yazıyı resimde kullanan ender çocuklar arasındadır. Bununla birlikte laleyi kendisi kadar büyük çizmesi ve önemseyerek boyaması, F.’nin duygusal yönünü yansıtmaktadır. Çocukların ev resimlerindeki pencere, kapı ve evin renkleri onun evdeki hayatını yansıtmaktadır (Malchiodi, 2005; Yavuzer, 2007). F., evinde huzurlu ve mutlu bir çocuktur. Zira ev hayatı mutsuz ve arkadaşlık kurmada cesareti olmayan ve özgüveni zayıf çocukların, ev resimlerinde pencere ya da kapı bulunmamaktadır (Malchiodi, 2005 :280-281). Oysa F.’nin evinin penceresine verdiği özen ve çizimindeki farklılık dikkat çekicidir. Pencereilerin önüne çizdiği demirler ile evin korunduğunu göstermektedir. Bu sebeple F.’nin kendisini evinde güvenli hissettiği söylenebilir. Evin kapısı dışarıdan bakan insanlara karşı gülümsemektedir. Kapının bu gülümseyişi ile evin içindeki huzuru ve mutluluğu komşularına ve arkadaşlarına yansıtmaktadır.

Resim analizcilerine göre ev resminde, “ruh penceresi” olarak adlandırılan ve evin çatısına yakın ve diğer pencerelerden daha ufak çizilen bir açıklıktır. F.’nin evinin çatısına yakın küçük üçgen pencere bulunmaktadır. F.’ye göre buradan kötü ruhlar giremeyeceklerdir. Buradan F.’nin sevdiği bir yakını kaybetmiş olabileceği gibi çizgi filmlerden etkilenerek ruhlara eve girme izni vermiş olabileceği söylenebilir.

F., dünyada yaşanan hayatın tesiri altında kalmış olabileceğinden “altından meyvesi olan ağaçlar” çizmiştir. Burada iki önemli nokta vardır. Birincisi F.’nin cennette altın çizmesidir. Bu dünya nimeti olarak da adlandırabilecek bir obje iken ikincisi, altınları çizdiği yerdir. F., altınları bir külçede ya da bir torbada çizmemiştir. Ağacın üzerindeki meyveler olarak çizmiştir. Cennetteki ağaç her mevsim açacak ve sürekli altın

meyvesini verecektir. Ağaca çizilen meyveler resim analizinde kişinin başarısı olarak yorumlanırken, F. Resminde hem başarısını hem de hayal gücünü resmetmiştir. Hayal gücünün yüksek olduğu, altın meyveli ağacının yanı sıra, cennette çizdiği çikolatalı Güneş resminden anlaşılmaktadır. Öğretmeninin F.'nin ailesinin durumunun iyi olduğu ve F.'nin cömert bir öğrenci olduğu öğrenilmiştir. Bu sebeple F.'nin altın çizmesi paraya verdiği değerden ziyade cennette insanların maddi sıkıntı çekmeyeceklerini vurgulama isteğinden kaynaklandığı söylenilebilir.

Bu yaştaki erkek çocukları çizgi filmde seyrettikleri “Ninja Kaplumbağa, Süperman, Spiderman, Ben Ten vb.” gücü, hızı temsil eden “dövüş ustalarını” resmetmişlerdir.

Çocukların yaş gruplarına göre tesiri altında kaldıkları dış etkenler çeşitlilik göstermektedir. Küçük yaşlarda izlenen çizgi film yaş artışı ile birlikte belgesel tarzı dizi filmlere dönüşmektedir. Bunun dışında artık bilgisayarı kullanmaya başlayan bir çocuk artık dünyadaki tüm olayların etkisi altında kalabilmektedir.

2.2.10.2. İnternetin ve Dergilerin Etkisini Gösteren Çocuk Resimleri

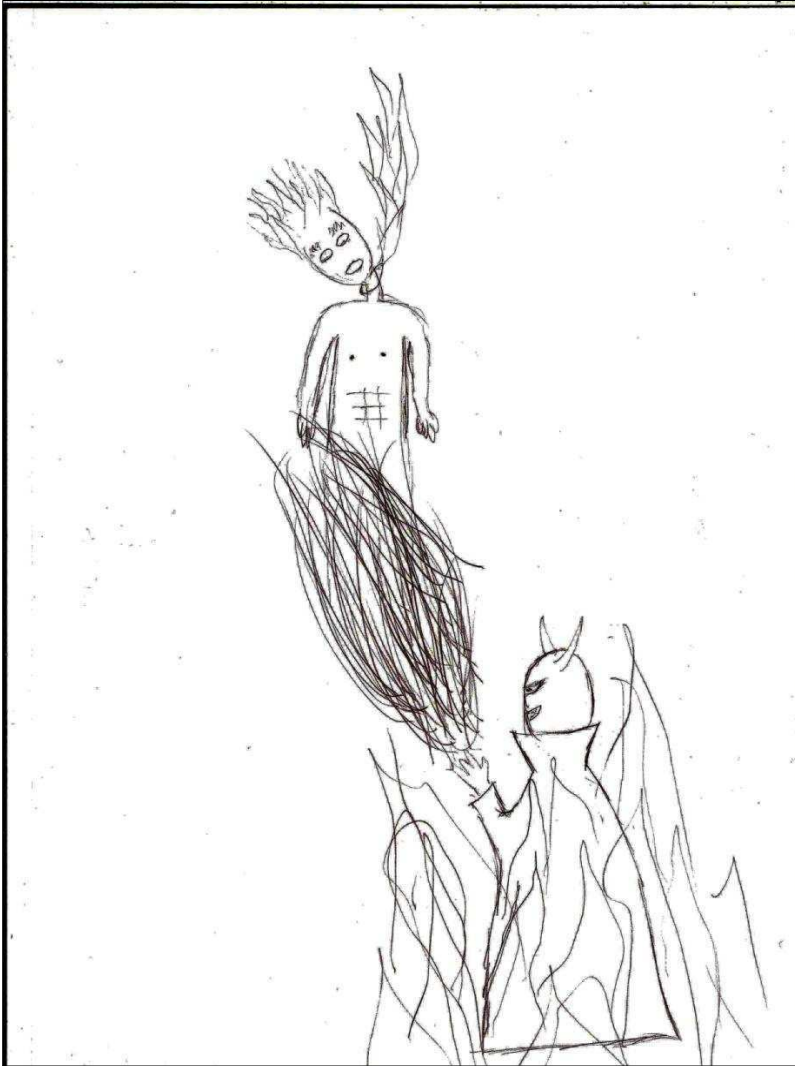
Resim 43, E/14; “Cehennem”

Çocuktaki dini aktivitenin 13-14 yaş gruplarında başlamak üzere bir düşüş yaşadığını ortaya çıkaran Horton (1940), Moreton (1944)'ın da (Argyle ve Beith-Hallahmi, 1992: 326) belirttikleri gibi çocuktaki dini şüphe ve arayış, resimlerdeki cennete karşı cehennem çizme arzusuna dönüştüğünü göstermektedir. Nitekim B., hiç cennet resmi yapmamasına karşın iki kere cehennem resmi çizmiştir (Resim 43; Resim 44).

B.'nin Resim 43'teki çizimine baloncuğun içindeki yazının aynısının yer aldığı bir dergi sayfasındaki fıkra dikkat çekicidir. Bununla birlikte, internette cehennem karikatür çalışmaları olarak arandığında 13-14 yaş aralığındaki 9 öğrencinin cehennem çiziminin benzerleri ile karşılaşılmıştır. İnternete bu çalışmaları öğrencilerin vermediği bilindiğinden, bu dönemki çocukların internet ve karikatür dergilerinin etkisi altında kaldıkları söylenebilir.

Resim 44, E/14; “Cehennem”

Bu evrede diğerk bir husus, çocukta yaşanan dini şüphe duygusu ile birlikte suçluluk, utanma gibi duyguların derinden yaşanırken, ahlak konularında da en hassas oldukları döneme rastlamasıdır (Armaner, 1980: 101). Adalet duygusu bu yıllarda hızlı gelişim göstererek otoriteye karşı kendi doğrularını hakkı savunduğı görülmektedir. Zira Resim 43'te B.'nin cehennem kazanındaki insanın gülme sebebini otoriteye ve genel kanıya aykırı olarak "Bizim köyün imamı aşağıda ona gülüyorum" şeklindeki açıklaması ile iyi insan olmanın bilgiden ziyade "niyet ve amel" ilişkisine bağılı olduğunu göstermektedir. Bunun dışında bu dönemdeki genç resimlerinde marjinalliği ararken Armaner'in ifade ettiğı gibi en belirgin moral davranış özelliğı olarak 'kendi kendini yönetme yeteneğini'' kazanmış olur (Armaner, 1980: 101-102). İfade ettiğı mana itibariyle de en özgün çalışmalar bu döneme rastlamaktadır.

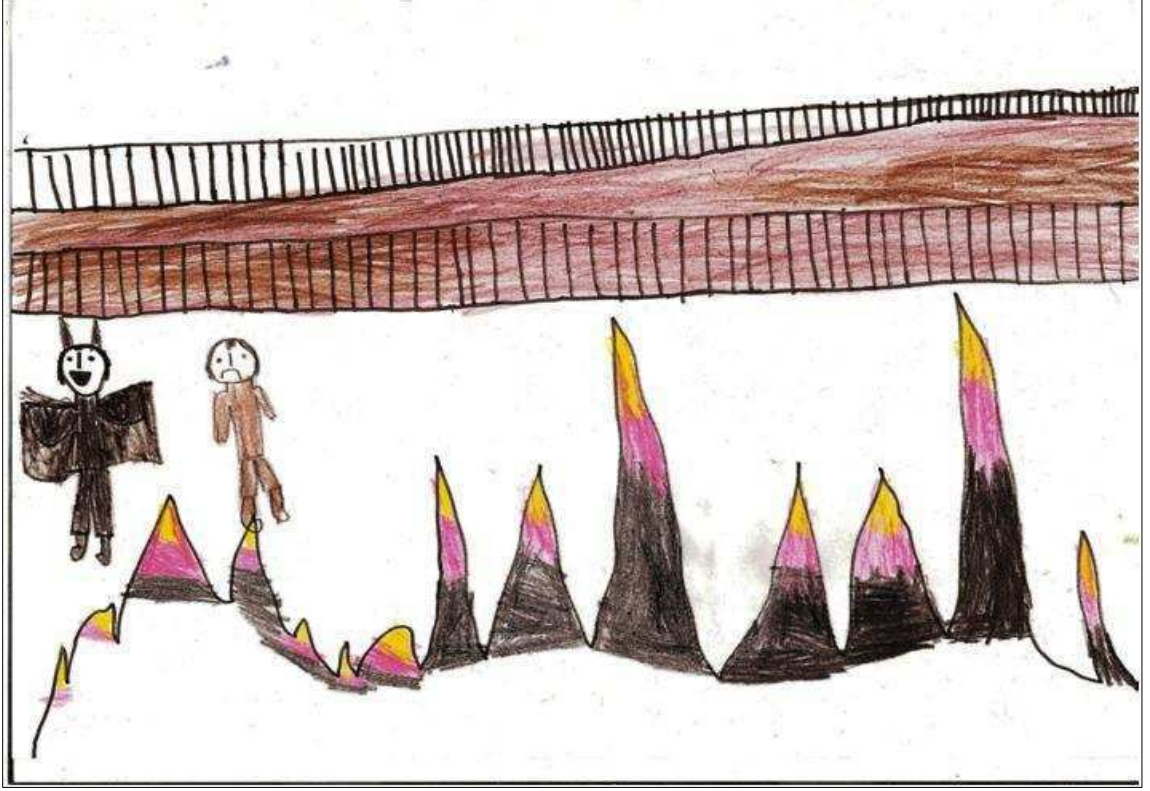
2.2.10.3. Öğretmenin Etkisini İfade Eden Çocuk Resimleri

Çocuğun, ilkokul çağına ayak basmasıyla eğitim ve öğrenim hayatında değişiklikler meydana gelir. Daha önce kuralları koyan, doğru bilgiyi veren anne-baba yerine artık öğretmen geçmiştir. Çocuk bu öğrenim sürecinde öğretmene hayranlık duyar ve onu model alır. Eve geldiğinde sürekli öğretmeni hakkında konuşmak ister. Ancak bu süreç çocuk için kalıcı değildir. Büyüdükçe eleştirel gözle bakmayı öğrenir ve artık onun için öğretmeni mükemmel değildir.

Buna karşın birey büyüye de küçüklüğünde yaşadığı ve hissettiğı duyguları kolay kolay unutmaz, bu sebeptendir ki birçok insan yaşı ilerlese de ilkokul öğretmeninini ismini unutamaz.

İkinci sınıfta okumakta olan S. (Resim 45), bir ucu Cennet'e uzanan uzunca bir "Sırat Köprüsü" çizmiştir. Birinci sınıfta öğretmeninini Kurban Bayramıyla ilgili anlattığı hikâyeden etkilenerek, köprünün bir ucundan diğerine insanlardan sadece hayatında kurban kesmiş olanların hızlıca geçebileceklerine inanmaktadır. Bu görevi yerine getirmeyenlerin ise köprüden geçmeye çalışırken cehenneme düşeceklerine ve köprünün aşağısında bulunan şeytanın da düşenleri ateşe iteklemekle görevli olacağına inanmaktadır.

Resim 45, K/8, 2.S; “Cehennem”

S., öğretmenin bu hikayesinden etkilenerek bu resmi çizmiştir. Sırat Köprüsünü sadece “kurban kesenlerin” geçebileceğine olan inancı gerçekte öğretmenin sözüne olan itimadını göstermektedir. Bu dönemde çocuklar en doğruyu öğretmen bilir inancıyla birlikte öğretmenlerinin söylediklerini harfiyen kabul etmektedir.

S., cehennemliklerin çoğunluğunun erkeklerden oluştuğuna inanmaktadır. Çünkü ona göre, “Erkekler sürekli yalan söyler, kızlar az söylüyor ama erkekler çok atıyor” diyerek cehennemdeki erkeğin cezalandırılmasının sebebine açıklık getirmiştir. Annesinin ifade ettiğine göre, S.’nin babası iş kolik bir adamdır. Baba, anne ve çocukları ile yeteri kadar ilgilenememekte ve ailenin diğer fertlerini üzmektedir. S., anne ve babasının ilişkisini, erkek ve kadının durumu olarak değerlendirmekte ve hak verdiği annesinin hemcinslerini cennete gönderirken, haksız bulunduğu babasının hemcinslerini de cehenneme göndermektedir.

S., detayları görebilen ve yaşına göre mantıklı konuşabilen bir çocuktur. Öğretmeni S.’nin başarısından ve sınıf içi performansından memnundur. Öğrendiklerini günlük hayatta kullanabilen bir çocuktur. Resim ö’de hayal gücü ile birlikte öğrenilmiş bilgi de

resme yansımıştır. Cennete giden yolun sırat köprüsünden geçtiğini ve insanlardan iyi olanların cennete varabileceklerini söylemiştir.

Bunun dışında birçok akranından farklı olarak cehennemdeki ateşi birkaç farklı renkte boyamıştır. S.'ye göre, her rengin bir anlamı vardır, cehennemdeki şeytanın simsiyah olması gibi sebebi en çok kötülüğün onun yapmış olması ve kötülük yapma derecelerine göre renk tonlarında açılma söz konusudur. Nitekim S., koyu kahve renkle boyadığı insan için “şeytanlaşmamış ancak neredeyse o kadar kötülük yapmış” olduğundan kahverengine boyadığını bildirmiştir (Resim 45). Ayrıca cehennem resmindeki köprüünün kahverengi olması da aynı sebeptendir. Köprüünün Cennet'e uzanan kısmı daha açık renktedir. Ona göre insanların Cennet ve cehennemdeki renkleri dahi farklı olması gerekir. Ceza ve mükâfat onların dış görünüşlerine de yansımaktadır.

Çizimlerinde S. (Resim 45) daha çok renkleri konuşurken ateşin birçok rengini resmine yansıtmış ve sıcaklığına göre onları katmanlarına ayırmıştır. Anlatımında en kötülerin en koyu ateşte yanacaklarını ifade etmesi de bunun bir işaretidir.

2.3. Genel Değerlendirme

Çocuklar cennet çizimlerinde doğaüstü güçlere sahip çizgi film karakterlerinden etkilenmektedir. Erkek çocuklar 'Ninja Kaplumbağa, Ben 10, Örümcek Adam' erkek kahramanı olan filmleri resmederken kız çocukları 'Winx Club, Powerpuff Girls' gibi kahramanları kız olan çizgileri tercih etmektedirler.

Bununla birlikte son yıllarda geçtiğimiz yıllara nazaran çocuklara yönelik programlarda gelişen teknolojinin de etkisiyle çizgi filmlerin geninde değişimin yakın geleceğe kadar, Şirinler, Şeker kız Candy, Baucks Banny, Twetty gibi sade çizgi filmlerin yerini Avatar, Ben Ten, Bakugan, Winx Club gibi daha hızlı ve karmaşık yapımlar almıştır. Yetişkinin oturup izleyeceği bu yapımlar, çocukların gerçeklik duygusunu adeta sınamakta ve kız veya erkek olsun çoğunlukla savaşçı ve mücadeleci özelliklerinin ön plana çıktığı da gözlemlenmektedir. Bu durumun bir neticesi olarak çocuklarda erken yaşta kimlik kazanımı görülmektedir. Bu filmlerin dışında ailenin onayladığı “Kalp Gözü, Sırlar Dünyası, Beşinci Boyut vb.” dini içerikli birçok dizi filmin çocuk üzerinde olumsuz etkisi vardır. Zira çocuklar bu filmlerin etkisinde kalarak kendilerini “çaresiz” hissettiklerini ve “ahiret gününden korktuklarını” dile getirmişlerdir. Bu durumda

ailenin, çocuklarının yaşına uygun eğitici filmleri, çocuklarına sevdirmesi gerekmektedir.

Bunun dışında küçük çocukların (7-9) korktukları insanları ya da hayvanları cehennemde resmettikleri görülmüştür. 10-14 arasındaki çocuklarda ibadet etmeyen insanlar cehennemde resmedilmiştir. 10-11 yaşlarından farklı olarak 12-14 yaşlarındaki ergenlerin çizdiği insan resimlerinde daha çok ahlaki davranış bozukluklarına da değinilmiştir.

Bunun yanında çocukların cennet resimlerindeki çizilen hayvan türleri, çocukların cinsiyetine göre farklılık gösterirken cehennem resimlerindeki hayvan çizimlerinde benzerliğin olduğu görülmüştür. Netice olarak erkek ve kız çocuklarının sevdikleri hayvan türleri arasında farklılık söz konusu olabildiği gibi, korktukları ve kendilerine hoş gelmeyen hayvan türleri konusunda hemfikir olabilmektedir.

Çocukların ilk çizilmesi istenilen resimlerin konusu söylendiğinde; erkek çocukları kız çocuklarına göre cehennemi çizmede hevesli oldukları tespit edilmiştir. Nitekim kız çocukları da cenneti çizmede istekli oldukları gibi cennet çizimlerinin çoğunluğu onlara aittir. Çocukların resimlerinde cennet tasavvuru çizimlerindeki cinsiyete göre belirginleşen farklılıklar, cehennem çizimlerinde de kendini göstermiştir. 9-14 yaş erkek çocuklarının birçoğu cehennem çizme tercihinde bulunmuş ve cenneti çizmek istememişlerdir. 12 yaş üstü ergenlerde cennet çizme isteksizliği kız ve erkek öğrencilerinin tamamına yakını için geçerlidir. 8.sınıf öğrencilerinin tamamı cehennem resmi çizmişlerdir.

Çocuk küçük yaşta resme oyun karakteri vererek, çiçeğe, güneşe bir insan yüzü çizer. “Sezgici estetik yaklaşımına göre, çocuğun kendisini bir çeşit duygu sezgisiyle nesnenin yerine koyması ve kendi ile yaşantısı arasındaki uzaklık engelinin kaldırılması gereklidir. Bu süreç kendi kişiliğini başkasının kişiliğinde tasarlamak, böylece biçimlendirdiği imgelerle ilgili duygu ve düşüncelerini mecazlarla yansıtmaktır” (Yavuzer, 2007: 77,78). Çocuk gelişen bu mizah duygusundan doğan bazı şekilleri basitleştirerek sunar. İlerleyen yaşlarında ise gülen güneş ve bulut yerini almıştır. Tedricen cehennem resminde kendine yer bulan figürler çocuğun yaşı ile ilintili olduğu dikkat çekicidir. Çocukların belli dönemlerde belli objeleri kullanmaları bilişsel ve duygusal gelişim ile yakından ilgili olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte

cehennem temalı resim çalışmasında, yaş, cinsiyet, eğitim vb. değişkenlerine bağlı kalmayarak benzer objeler yer almıştır.

Zira yaş değişkeni ile cehennem resimlerinde değişmeyen öğelerden bir tanesi de şeytandır. Resimlerde şeytan, insan cisminde olmasına karşın ucu sivri boynuzlara ve bir kuyruğa sahiptir. Ayrıca insanlara işkence çektirebilmek için ellerinde bulunan, uçlarında çeşitli şekillerde kesiciler bulunan asalarını resmetmişlerdir. Onlar için bu tip ayrıntılar çok önemlidir çünkü çizilebilecek en korkunç, en gerçekçi şeytanı kendileri resmetmek istemektedirler. Bu insandaki korku duygusu ile birlikte düşmanını tanıma ve onu en gerçekçi şekilde betimleyebilme dürtüsünden kaynaklanır. Nitekim şeytanın nasıl biri olduğunun bilinmesi halinde, onunla başa çıkılabilecektir. Son çocukluk çağındaki çocukların birçoğunda şeytanı yok etme arzusu bulunur. Çünkü dini öğretilerden edindikleri bilgiler ışığında şeytanın, Allah'a isyan etmiş ve insanları kötü yola düşürmek için uğraş vermekte olduğuna inanmışlardır.

Çocuğa küçük yaşta verilen dini bilginin, çocuğun dini kavram gelişimine olumlu etkisi olmaktadır. Zira çocuk çizimlerinde, çocuğunu umreye ve camiye götürün baba onun namaz, dua, hac vb. ibadet şekillerini ve cennet, cehennem, ahiret vb. dini kavramları erken yaşta idrak etmesine, zihninde yeni çağrışımlar oluşturmasına sebep olmaktadır. Bu çağrışımlar çocuğun belleğinde yer alacaklardır.

Netice itibariyle çocukluk dönemi, bireyin dini ve sosyal hayatının temelini atıldığı bir çağdır. Bu sebeple çocukların gelişiminde anne, baba, öğretmen ve yakın çevrenin dini tutumları ve dini eğitim seviyeleri çocuğun belleğine doğru ve sağlıklı bilginin yerleşmesinde önem arz etmektedir.

SONUÇ

Çocuk resimlerinde, içerik, çizgi, renk tonlaması, sayfa ve obje kullanımı vs. tıpkı insanların sözcüklerinde olduğu gibi farklılık gösterir. Kişinin üslûbu konuşmasındaki tonlamaya, cümlelerindeki vurguya etki ettiği gibi çizimlerine de yansımaktadır. Başka bir ifadeyle bireyin heyecanı, korkusu, öfkesi mimik ve ses tonundan anlaşıldığı üzere çizimlerindeki hareketlilik, renk seçimi ve kullandığı figürlerden de fark edilmektedir. Çünkü insan faaliyetlerinin birçoğunda olduğu gibi, çizimleri de, bireyin bilişsel ve duygusal gelişimi ve değişiminden etkilenmektedir. Nasıl ki bir çocuk doğar doğmaz konuşmıyor; bilişsel ve çevresel faktörlerden etkileniyorsa aynı şekilde yaşadığı bu süreci daha da somut bir yöntemle; resim çizimlerinde aşamalı olarak gösterir. Zira bebeklik ve çocukluk döneminde ilk iletişim aracı olarak beden dilini; ağlama, gülme, elleriyle işaret etme vb. kullanır ve sonra bu durum iletişim aracı olarak yerini resim diline bırakır. Çünkü çocuk bilişsel gelişimi ile eş zamanlı olarak kavram gelişimi seyrini takip eder. Bu sebeple birçok kelimeyi bilmediği gibi soyut kavramları da algılayamamaktadır. Resim çocuk için bir nevi duygularının ve iç dünyasında yaşadıklarının tercümanı olmaktadır.

Bu sebeple 7-14 yaşları arasındaki çocuklarda, cennet ve cehennem tasavvuru gelişimi, resim çizim yöntemi kullanılarak çalışılırken, deneklerin sosyo-demografik özellikleri; cinsiyeti, kaçınıcı sınıf olduğu, sosyal çevresi, okul öncesi dini eğitim alıp almadığı bakımından bireysel profilleri belirlenmiştir. Ardından bilişsel, duygusal, ahlaki gelişim ile resim gelişim aşamaları arasındaki ilişki ile çeşitli bulgular ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra çizimlerdeki bireysel farklılıkların sebepleri tespit edilmiştir.

Araştırma esnasında öncelik, cinsiyet ve yaşın çocuk cennet ve cehennem resimlerine yansımadaki farklılıkların tespiti olmuştur. Daha sonra çizimlerdeki bireysel farklılıkların sebepleri üzerinde durulmuş ve elde edilen bulgular sonucunda değerlendirme yapılmıştır.

Çocuklar cennet ve cehennem çizimlerinde, kendilerini özgürce ifade edebilmeleri için konu seçiminde serbest bırakılmışlardır. İstatistiksel olarak incelendiğinde çocuklar tarafından seçilen temanın yaş artışı ile cenneti resmetme isteğinden cehennem çizim isteğine doğru bir artma gösterdiği tespit edilmiştir. 7-8 yaşlarında “ben cehennemini

görmedim, onu bilmiyorum” çizemem anlayışı 9 yaş itibariyle “en korkunç cehennemi ben çizerim” anlayışından 12 yaş ile “kimler cehennem ehli” olacak ve “neden cehenneme gidecekler” şeklinde resimlerde öğretici ve bilgi verici bir değişime gidildiği görülmüştür.

Bu durum insanın ancak duyduğu ve gördüğünü tahayyül etmesinden kaynaklanır. Duymadığı bir objenin bilgisine sahip olmadığından, cismin tanımlamasını yapamadığı gibi zihninde kavram oluşumunu sağlayacak çağrışımlar oluşmamaktadır. 7-8 yaşlarındaki çocuk çizimlerinde cenneti resmetme ve cehennemi çizememe vakıası görülmesi tabii bir durum olarak görülebilir. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi çocuğun zihninde henüz cehennem kavramı bir çağrışım yapamamaktadır.

Çocuğun yaş değişkenine bağlı olarak önceleri cennette arzulanan yiyecek ve eğlence ağırlıklı çizimleri, yaş artışıyla profil çalışmasına dönüşmüştür. Nitekim ergenlik çağına doğru adım atan genç, soyut düşüncenin de etkisiyle kendisini cennetteki figürlerden hatta cennetten de ön plana çıkarmakta, “en güzel benim” düşüncesiyle kendisini ön planda resmetmektedir.

Araştırmanın varsayım ve problemlerinde yer alan “Çocukların cennet ve cehennem çizimlerinde medyanın etkisi vardır” görüşünün bulgular neticesinde doğruluğu ortaya çıkmıştır. Bunun dışında çocukların resimlerinde internet, dergi, öğretmen vb. etkisi de görülmüştür. Çocuk çizimlerinde en etkin öğenin medya olduğu görülmektedir. Özellikle 7-11 yaş aralığındaki çocuklar cennet ve cehennem çizimlerinde televizyon kanallarında izledikleri doğaüstü güçlere sahip çizgi film karakterlerinden, 12-14 yaş aralığındaki çocukların da internet ve dergilerden etkilendikleri ortaya çıkmıştır.

Bu noktada dikkat çekici bir başka durum ise mülakatlar sonucu çocukların kavramlar hakkında resmettiklerinde ayrıntılı bir biçimde dini içerikli bilgiye rastlanılmış olmasıdır. Bu bulgudan hareketle çocukların resimlerinde öğrenilmiş bilgiden ziyade görsel ve işitsel objelere yer verdikleri söylenebilir.

Bununla birlikte son zamanlarda filmlerin yapısında artan oranda olağanüstü güç ve dövüş sahnelerinin yer alması ile bu filmleri izleyen çocuklardaki dikkat dağınıklığı artışı arasında bir ilişki olduğu kanaatine varılmıştır. Nitekim cehennem çizimlerinde dinazor ve ejderha gibi Japon çizgilerini kullanan çocukların ebeveyn ve öğretmenleri

ile mülakatlarımız bunu desteklemiştir. Bu çizimlerde artan hareketlilik ve sayfanın tamamını kullanma ise onlarda hiperaktivite bozukluğunu göstermektedir.

Bir başka bulgu ise cennet resimlerinde hayvan türlerinde dikkati çeken farklılığın sebebinin çizenin cinsiyetinden kaynaklanmasıdır. Buna karşın cehennemde çizdikleri hayvanların cinsiyete göre farklılık göstermemesi aksine çocukların korktukları türlerin benzer olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda çocukların cinsiyetine göre sevdikleri hayvanlar farklılık gösterirken, sevmedikleri, korktukları hayvanların benzer olduğu söylenebilir. Bu hususta, erkek çocuklarının hız ve gücü temsil eden hayvan figürlerine, kız çocuklarının da evcil ve elle tutulup sevilebilen canlılara yer verdikleri tespit edilmiştir.

Benzer şekilde cinsiyet ve yaş değişkeni ile ilişkili olan cennet ve cehennem çizimlerindeki bir diğer bulgu ise çocukların tercihen resmettikleri insan figürleridir. Şöyle ki; çocuklar 7-8 yaşlarında cinsiyet ayrımı yapmaksızın cennet ve cehennemde her iki cinsi de resmederlerken, 9-11 yaşları ile cennette hemcinslerini cehennemde ise karşı cinsi çizdikleri tespit edilmiştir. Daha sonra 12 yaş itibariyle soyut düşünce gelişiminin başlamasıyla birlikte gelişen adalet anlayışı, tüm insanlığı cinsiyet farkı gözetmeksizin adilce yargılama mantığının gelişimi yapılan resim çalışmalarında görülmektedir. Bu sebeple 12-14 yaşlarındaki çocukların cennet ve cehennem çizimlerinde görülen insan figürlerinde; hem erkeğe hem de kadına rastlanmaktadır. Artık onun için önemli olan cinsel kimliği değil kişinin davranışlarındaki niyettir. Ancak yapılan bu değerlendirme anne ve babasıyla birlikte yaşayan denekler için geçerlidir. Zira anne ve babası ayrı yaşayan çocukların yaş ve cinsiyet fark etmeksizin çizimlerinde, uzakta kalan ebeveyne karşı öfke ile birlikte onu ve onun hemcinslerini, cehennemde cezalandırdıkları görülmüştür.

Aynı şekilde yaş ve cinsiyet değişkeninin etken olduğu bir başka bulgu da erkek çocukların, kız çocuklarına nazaran cehennemi resmetme konusunda daha istekli oldukları görülmüştür. Erkek çocuklarının resimlerinde daha detay çizimlere ve yoğun hayal gücü kullanımına rastlanılmıştır. Buna karşın mülakatlarda kız çocuklarının erkek çocuklara göre daha fazla bilgi içerikli açıklamada buldukları gözlemlenmiştir. Netice itibariyle akran gruplardan erkekler hayal gücü konusunda üstünlüğe sahipken aynı yaştaki kız çocukları bilgi aktarımı konusunda daha ileri düzeyde olduğu söylenebilir.

Bunun dışında araştırmamızın beklentilerimizden ve varsayımlarımızdan farklı olarak önemli bilgiler sunduğu bir gerçektir. Zira çocukların cennet ve cehennem çizimlerinde parçalanmış ailelerin durumlarını; mutsuzluk, kavga, birliktelik, ayrılık vb. birçok farklı hallerini ortaya koyan ailenin yaşadığı olaylar birer fotoğraf karesi olarak resme yansımıştır. Bu çalışma ile cenneti resmeden bir kız çocuğunun üvey annesi ile annesini aynı karede buluşturması ve babasını cehennemde resmetmiş bir erkek çocuğunun resminden aile ilişkileri hakkındaki mahrem bilgiler ortaya çıkmıştır. Nitekim cennette kendi annesi ile birlikte üvey annesini de aynı karede resmetmesi, çocuğun babasının yanında kaldığını ve öz annesinden zorla ayrıldığını ve cennette tekrar kavuşacağı günü hayal ettiğini resme yansıtmıştır. Buradan araştırmanın başında savunulan “Çocuklar, dinin olumlu telkinlerinin etkisiyle kendilerini cennette resmeder” varsayımı doğrulanırken; “Çocuklar, duygusal yaklaşım ve aidiyetleri gereği ailelerini cennette resmeder” varsayımı doğrulanamamıştır. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere boşanmış ailelerin ve evde baskının, kavganın, huzursuzluğun yaşandığı ortamlarda çocuk sadece kendisini cennette, sevmediği aile ferdi de cehennemde çizebilmektedir. Bu bulgu ile küçük yaştaki çocukların bilinçaltında bastırılmış olan korku, istek ve beklentilerini farkında olmadan resme yansıttıkları tespit edilmiştir. Zira aile içerisindeki bu duruma üzölen çocuk bu konuları konuşmak istemezken resme objektif olarak yansıttığı bu gizli bilgiyi, gördüklerini ve duyduklarını aktarmaktan ziyade iç sesine kulak vererek resme aktarır.

Kız çocuklarının ergenlikle beraber cennet resimlerinde diğer dönemlerden farklı olarak bu dönemde en sık görölen ögenin profil çalışması olduğu görölmüştür. Cennette kendilerini ‘peri’ gibi tasvir eden ve perilerden de güzel genç kızlar olacaklarına inanan bu grup hayal ettikleri “cennetteki ben”i resimlerinde en görkemli biçimde sunmuşlardır. Bu çizimlerin kız çocuklarındaki duygusal değişimden ve en önemlisi de modern dünyanın cazibeli çekim kuvvetinden etkilendiği kanaatindeyiz. Çünkü popüler kültürün bir dayatması olan tek düze zevkleri, hisleri, düşünceleri aynı standart insan modelini dayatması ve bunu en çekici ve cazibeli bir biçimde sunması sonucunda çocukları özellikle de ergenleri aynı tarzda konuşan, saçlarını aynı renge boyatıp aynı tarzda kestiren, aynı olaylara aynı şekilde tepkiler veren bir kıvama getirmiştir. Örneğin mülakatlar esnasında 12-14 yaşlarındaki kızların üzerlerinde trend kot ve konvers ayakkabılar varken, cennet çizimlerinde kendilerini abartılı şık gece kıyafetleri ile

resmetmişlerdir. Öğrencilerde bu tarz giyim ve bu tip düşünce biçimi göz ardı edilemeyecek kadar çocuktur.

Araştırmanın temel aldığı en önemli problemi olan “çocukların cennet ve cehennem çizimleri ile bilişsel gelişimleri arasındaki ilişki düzeyinin” tespiti üzerine resimler titizlikle incelenmiştir. Netice itibariyle Piaget’in bilişsel gelişim modeline göre paralel olarak çocukların cennet ve cehennem resimlerinde somuttan soyuta doğru lineer bir seyir takip ettiği gözlemlenmiştir. Yaş artışı ile birlikte soyut anlam ifade eden ve mizahla karışık mana derinliği olan öğelere rastlanılmıştır. Buna karşın bazı istisnalar söz konusu olmuş sıkı araştırmalar neticesinde bu istisnaların bireyin özel ruhsal sıkıntılarından, dini alt yapı yetersizliğinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Özetle bu araştırmada, 7-14 yaşları arasındaki çocuk resimlerinde cennet ve cehennem tasavvuru gelişimi ile bilişsel gelişim arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte cennet ve cehennem tasavvuru gelişimi cinsiyet ve yaş gibi bireysel, televizyon, gazete ve dergi gibi medyasal, aile, öğretmen ve yakın çevre gibi sosyal faktörlerden etkilendiği görülmüştür.

Son yıllarda, ülkemizde psikoloji alanında yapılan çalışmalar ileri safhada olmasına karşın din psikolojisi alanında, dini tasavvur gelişimine etki eden resim teknikleri ile ilgili araştırmaların yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu alana yönelik, erinlik ve ergenlik dönemini içine alan, daha geniş bir örnekleme sahip yeni çalışmaların yapılması, alana yeni katkılar sağlaması yönünden faydalı olabilir düşüncesindeyiz.

KAYNAKLAR

- ALBAYRAK, Ahmet (1995), *Ergenlerin Dini Gelişiminde Sevgi ve Korku Motifinin Etkinliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALLPORT, W. Gordon (2004), *Birey ve Din*, Çev: Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara.
- ALTINKÖPRÜ, Tuncel (1979), *Çocuğun Başarısı Nasıl Sağlanır*, Altinköprü Yayınları, İstanbul.
- ARGYLE, M. ve Beit-Hallahmi, B. (1992), “Yaş ve Din”, Çev. Abdurrahman Kurt, *Uludağ Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 4, Cilt: 4, Bursa.
- ARICI, Burcu (2006), “Resim, Psikoloji ve Çocuğun Dünyasında Resim”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, sayı: 10; s.15-22.
- ARMANER, Neda (1980), *Din Psikolojisine Giriş* Ayyıldız Matbaası A.Ş., Ankara.
- ARSLANTÜRK, Zeki (2008), *Araştırma Metod ve Teknikleri*, 7. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul.
- ATWATER, P.M.H. (2005), *Yeni Çocuklar ve Ölüme Yakın Deneyimler*, Ruh ve Madde Yayınları, Çev: Tufan Göbekçin, İstanbul.
- AY, Mehmet Emin (2005), *Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza*, 3. Baskı, Düşünce Kitabevi, İstanbul.
- AYDIN, Ayhan (2003), *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, 4. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul.
- AYHAN, Halis (1985), *Din Eğitimi ve Öğretimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- BAHADIR, Abdülkerim (2005), “Çocukluk Dönemi Din ve Değer Yapılanmasında TV Yayınlarının Olumsuz Etkileri Ve Çözüm Önerileri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20, s.29-63.

- BAKIRCIOĞLU, Rasim (2006), *Ansiklopedik Psikoloji Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- BALDWIN, Alfred L. (1967), *Theories of Child Development*, John Wiley & Sons, Inc., United States of America.
- BAYMUR, Feriha (1963), *Genel Psikoloji, İnkılâp ve Aka Kitapevleri*, İstanbul.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit (1975), *Gelişim Psikolojisi*, Binbaşoğlu Yayınevi, Ankara.
- BROWN, N.O. (1996), *Ölüme Karşı Hayat*, Çev: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- BÜHLER, Charlotte (1961), *Çocukluk ve Gençlik Psikolojisi*, 3. Baskı, Çev: Feriha Baymur, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (1986), “Ölüm”, Gelişim Yayınları, C.6, İstanbul, s.5745-6384.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (1986), “Ölüm Dürtüsü”, Gelişim Yayınları, C.17, İstanbul, s. 9028.
- CLARK, W. H. (1981), “Çocukluk Dönemi Dini”, *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev: Neda Armaner, C. 24, Ankara Üniversitesi Basımevi, s.175-185.
- ÇAĞDAŞ, Aysel ve Seçer, Zarife (2002), *Çocuk ve Ergende Sosyal ve Ahlak Gelişimi*, Nobel Yayın, Ankara .
- ÇANKIRILI, Ali (2011), *Çocuk Resimlerinin Dili*, Zafer Yayınları, İstanbul.
- ÖZYILMAZ, Ömer (2003), *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, 1. Baskı, Pınar Yay., İstanbul.
- DAM, Hasan, A. Kılavuz, M. Köylü ve T. Gündüz (2010), “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- DÜLGERLER, Şeyda, E. Engin ve O. Çam (2005), *Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Yaş Sürecinde Psikiyatri Hemşiresinin Rolü*, Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi, C:21, Sayı:1, s. 197-209.

- ELIAS, John L., W. Clark., D. Ratcliff ve H. G. Gadamer (2004), ‘‘Ronald Goldman: Dini Gelişim Psikoloğu’’, *Birey ve Din*, Çev: Ali Rıza Aydın, İnsan Yayınları, İstanbul.
- EMİN, A., A. Dodurgalı, Y. Mehmedoğlu, P. Hüseyin, N. Özeri, H. Ayhan, N. Kula, M. Kaya, M: Öcal, H. Hökelekli (1998), ‘‘Çocuklara İman Esaslarının Öğretimi, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- ERDEN, M. ve Y. Akman (1998), *Eğitim Psikolojisi*, 15.Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- EROĞLU, Ö. (2003), *Resim 27anatı Sözlüğü*, Öke Yayınevi, İstanbul
- ESEN, Nesibe (2009), *Necip Fazıl Kısakürek’te Dini Yaşayış*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Ün. Sosyal Bilimler Enst.
- FEYİZLİ, Hasan Tahsin (2003), *Fezû’l Furkân Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Server İletişim, İstanbul.
- FREUD, Sigmund (2001), *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, Çev: Ali Babaoğlu, Metis Yay., İstanbul.
- GANDER and GARDİNER (2004), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- GARDİNER, Harry W., Mary J. Gander (1995), *Çocuk ve Ergen Gelişimi*, Çev. Bekir Onur, İmge Kitabevi, Ankara.
- GÜRKAN, Salime L. (2007), ‘‘Cennet’’, *DİA*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1993), *Dünya İnançları Sözlüğü*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- HARMAN, Ömer F. (1993), ‘‘Cehennem’’, *DİA*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul.
- http://www.dailymotion.com/video/xhuxs6_allah-baba-sozunu-bylynclly-byr-yekylde-kullanarak-genc-nesyllery-zehyrlyyorlar_shortfilms,04..01.2011.

<http://www.altinoluk.com/dergi/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d102s013m1;>
1994, 04.01.2011.

<http://www.ihlassondakika.com/haberdetay.php?id=367682>, Y.T.: 03.04.2011; A.T.:
25.04.2011.

<http://www.ihlassondakika.com/haberdetay.php?id=367682>, Y.T.: 03.04.2011; A.T.:
25.04.2011.

[http://www.samanyoluhaber.com/h_492907_cizgi-karakter-ben-10-turkiyede.html:](http://www.samanyoluhaber.com/h_492907_cizgi-karakter-ben-10-turkiyede.html)
A.T.: 13.Ocak.2011.

<http://yenisafak.com.tr/Ekonomi/?i=314161>, Y.T.: 16.04.2011, A.T.: 01.05.2011.

<http://www.cizgifilm8.com/powerpuff-girls-izle.php>; A.T.; 01.05.2011.

<http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/3424465.asp?yazarid=150>, Y.T.: 2005, A.T.:
20.04.2011.

<http://www.burhandergisi.com/butun-yazarlar/94-memin-karabacak/643-soyut-zekas-gelimemi-cocuklarda-allah-korkusu.html>, Y.T.: 13.01.2011; A.T.: 20.04.2011.

HÖKELEKLİ, Hayati (1998b), “Çocukta Ahlak Gelişimi ve Eğitimi”, A. Dodurgalı, M. N. Kula, Y. Mehmedoğlu, M. Kaya, H. Peker, M. Öcal, Z. N. Özeri, H. Ayhan, M.E. Ay, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, s. 185-216, İstanbul.

JAMES, William (1902), *The Varieties of Religious Experience*, Modern Library, New York.

JERSILD, Arthur T. (1976), *Çocuk Psikolojisi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Çev: Gülseren Günçe, Ankara.

KARACA, Faruk (2000), *Ölüm Psikolojisi*, Beyan Yayınları, İstanbul.

KARACA, Faruk (2007), *Dini Gelişim Teorileri*, Dem Yay., İstanbul.

KARAMAN, F., İ. Karagöz, İ. Paçacı, M. Canbulat., Gelişgen, MEGEP (2007),
http://megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/modul_pdf/141EO0004.pdf

- KARTOPU, Saffet (2006), *Dini YaşayıŖta Hayatı Sorgulama*, BasılmamıŖ Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst, Adana.
- KESER, N. (2005), *Sanat Sözlüğü*, Ütopya Yayınevi, Ankara.
- KOÇ, Bozkurt (2009), “ Çocuklarda Cennet ve Cehennem Tasavvuru (İlköğretim Okulu Örneklemi)”, *EKEV Akademi Dergisi- Sosyal Bilimler-*, C: 8, Sayı: 39, s.155-178.
- KÖSE, Ali (2000), *Freud ve Din*, İz Yay., İstanbul.
- MALCHİODİ, Cathy A. (2005), *Çocukların Resimlerini Anlamak*, Çev: Tülin Yurtbay, Epilson Yayıncılık, İstanbul.
- MEHMEDOĞLU, Yurdağül (2005), *Ahlaki ve Dini Gelişim*, 3. Baskı, Morpa Kültür Yay., İstanbul.
- ONUR, Bekir (1995), *Gelişim Psikolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara.
- ÖCAL, Mustafa (2007), *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÖZALP, Alanur (?), *Çocuğunuz ve Siz*, İDOL Yay., İstanbul.
- ÖZBAYDAR, Belma (1970), *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, Baha Matbaası, İstanbul.
- ÖZDOĞAN, Berka (2004), *Çocuk ve Oyun*, 4. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara.
- ÖZERİ, Z. Nezahat (1998), “Anne Tutumlarının Çocuğun Ahlak ve Adalet Gelişimine Etkisi”, A. Dodurgalı, M. N. Kula, Y. Mehmedoğlu, M. Kaya, H. Peker, M. Öcal, Z.N. Özeri, H. Hökelekli, H. Ayhan, M.E. Ay, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, 1. Baskı, Ensar Neşriyat,., s. 217-238, İstanbul.
- ÖZGÜ, Halis (1968), *Çocuk Psikolojisi*, Özgü Yayınevi, İstanbul.
- ÖZYILMAZ, Ömer (2003), *Çocukluk ve Gençlik Çağında İslami Eğitim ve Psikolojik Temelleri*, 1. Baskı, Pınar Yay., İstanbul.
- PAZARLI, Osman (1993), *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- PEKER, Hüseyin (1998), *Din ve Ahlak Eğitimi*, 2. Baskı, Aksi Seda Matbaası, Samsun.
- PIAGET, Jean (1984), *Genetik Epistemoloji: Çocukta Ruhsal ve Zihinsel Gelişme*, Çev: Ali Cengizkan, Birey Toplum Yayınları, Ankara.
- PIAGET, Jean (1938), *Çocukta Dil ve Düşünme*, Çev: Sabri Esat Siyavuşgil, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- PIAGET, Jean (1939), *Çocukta Hüküm ve Muhakeme*, Çev: Sabri Esat Siyavuşgil, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul.
- PNEVMATIKOS, Dimitris (?), “İlkokul Çağındaki Çocukların Dini Kavramlardaki Kavramsal Değişimler: Tanrının Yaşadığı Ev Örneği”, Çev: Recep Kaymakcan, Abdulkadir Çekin, *Dini Araştırmalar*, C:8, Sayı:22, Motif Yayınları, Ankara.
- SAĞLAM, İsmail (2003), *Çocuk ve İbadet*, 1. Baskı, Düşünce Kitabevi, İstanbul.
- SAN, İnci (1979), *Sanatsal Yaratma, Çocukta Yaratıcılık*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- SAN, İnci (1983), *Sanat Eğitimi Kuramları*, Tan Kitap Yayın ve Ticaret Ltd. Şti., Ankara.
- SELÇUK, Ziya (2005), *Gelişim ve Öğrenme Eğitim Psikolojisi*, 9. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- SEYİDOĞLU, Halil (2000), *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, 8. Baskı, Kurtiş Matbaası, İstanbul.
- SOLSO, R.L., M.K. Maclin ve O.H. Maclin (2007), *Bilişsel Psikoloji*, Çev: Ayşe Ayçiçeği-Dinn, Kitabevi, İstanbul.
- SPENLE, A.R.(1980), *Ergenlik Psikolojisi* Çev:Onur, B., Maya Matbacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti. Yayınları, Ankara.
- STERN, Erich (1964), *Resimle Psikolojik Teşhis*, Berksoy Matbaası Çev: Aydın Adın, İstanbul.

- STRAUGHAN, Roger, “Ahlaki Gelişim, Dini Düşünce ve Davranışlar”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çev: İmamoğlu, Abdulvahit ve Aksöz, Tuncay, Yıl: 2008, s.17-24.
- ŞAHİN, M. Süreyya (1993), “Cennet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 7, İstanbul
- ŞİMŞEK, Eyüp (2004), “Çocukluk Dönemi Dini Gelişim Özellikleri ve Din Eğitimi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C: 4I, Sayı:1.
- TOPALOĞLU, Bekir (1988), “Ahiret”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 1, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Bekir (1993), “Cennet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 7, İstanbul.
- TOPÇU, Nurettin (2005), *Din Psikolojisi Bahisleri*, Haz: A.Vahit İmamoğlu, Erzurum.
- TOSUN, Cemal (2002), *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 2. Baskı, PegemA Yayıncılık, Ankara.
- URAL, İ. (2006), *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- VERGOTE, A. (1978) “Çocuklukta Din” *Ankara Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 22, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- VYGOTSKY, L.S. (1998), *Düşünce ve Dil*, Çev: S. Koray, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul..
- YAPICI Şenay ve Mehmet Yapıcı (2005), *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- YAVUZER, Haluk (2005), *Çocuk Psikolojisi*, 28. Baskı, Remzi Yay., İstanbul.
- YAVUZER, Haluk (2007), *Resimleriyle Çocuk*, 12. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- YAVUZER, Haluk (1982), *Çocuk Psikolojisi I Duygusal ve Toplumsal Gelişim*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

ZENGİN, Halise (2010), “Almanya’daki Müslüman Çocuklarda Allah Kavramının Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: 51, Sayı: 1, s. 213-248.

ÖZGEÇMİŞ

15 Ocak 1986 tarihinde Eskişehir’de doğdu. İlkokulu Sakarya Sabiha Hanım İlköğretim Okulu ve Özel Neva İlköğretim Okulu'nda, ortaokula Özel Kerime Hatun Kız Koleji ve Konya'da Özel Yavuz Selim Lisesi'nde, lise öğrenimini Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İmam Hatip Lisesi ve Sakarya Anadolu İmam Hatip Lisesi'nde okudu.

2005 ÖSS ile Sakarya İl birincisi olarak Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü'nü tercih etti ve 2009’da mezun oldu. Yüksek lisansa Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri’nin Din Psikolojisi Bölümü’nde başladı. 2010 yılında TÜBİTAK yurt içi yüksek lisans bursiyeri oldu.